MATTIAS FRIHAMMAR
FREDRIK KROHN ANDERSSON
MARIA WENDT
CECILIA ÅSE

I KALLA KRIGETS SPÅR

Hot, våld och beskydd som kulturarv

MAKADAM

I KALLA KRIGETS SPÅR

MATTIAS FRIHAMMAR

FREDRIK KROHN ANDERSSON

MARIA WENDT

CECILIA ÅSE

I KALLA KRIGETS SPÅR

Hot, våld och beskydd som kulturarv

MAKADAM

MAKADAM FÖRLAG
GÖTEBORG · STOCKHOLM
WWW.MAKADAMBOK.SE

Utgiven med stöd från
Riksbankens Jubileumsfond

KRITERIUM

Denna bok är utgiven inom Kriterium, ett konsortium som sakkunniggranskar svensk vetenskaplig litteratur. Samtliga böcker utgivna inom Kriterium finns tillgängliga open access via hemsidan www.kriterium.se.

ISSN 2002-2131 Kriterium (Online)
https://doi.org/10.22188/kriterium.45

I kalla krigets spår. Hot, våld och beskydd som kulturarv

Omslagsbild: foto av författarna (redigerat)

Karta Martin Thelander
Författarfoto s. 243 Henning Brüllhoff
ISBN 978-91-7061-929-8 (pdf)

INNEHÅLL

Förord 7

1. I kalla krigets spår 11

Den svenska kontexten: neutralitet och djup militarisering 14
Ett nytt kulturarv tar form 17
Kritiska kulturarvsstudier och feministisk teori 19
Att studera arvet efter kalla kriget 26
Kulturarvsplatserna och undersökningsmaterialet 28
Ett gemensamt tolkningsarbete 35
Teman och disposition 38

2. Draken i backen: Kampen om kalla kriget 43

Konflikter och relationer 45
Kampen om tingen 47
Kampen om hur tingen ska hanteras 51
Vem får berätta kalla krigets historia? 57
Vilken historia ska berättas? 61
Enigheter, överskridanden och allianser 66
Autenticitet och maskulint beskydd 68
Ett nationellt samförstånd 71

3. Krislådan: Kalla krigets tid 75

Temporalitet, makt och politik 77
Framåtskridande och förändring 80
Permanens och parentes 88
Urtid och transcendens 94
Fantasmtiden: till åminnelse av det aldrig inträffade 100
Tid, identitet och säkerhet 106

4. Pansarparty: Kalla krigets lek och lust 113

Lek – på skoj och allvar 116
Leksaker och lekfordon 119
Barntillåtet 123

Virtuella krig och digital krigslek 126
Gränsupplösande museilek 129
En militär barnlek 134

5. Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter 139

Hemligheter, minne och makt 141
Hemlighetens attraktion 145
Upptäckarlust 148
Hemligheter, kön och sexualitet 151
Staten och hemligheten 158
Hemlighet och demokrati 163

6. Radarögat: Kalla krigets territori(r)um 169

Territorium och territorialisering 171
Kalla krigets kartor 174
Neutralitetens vita rum 177
Utsatthet, våld och maskulinitet 180
Våld, njutning och minnen av militära erfarenheter 183
Betong och berg 187
Nationsberg och urberg 189
Naturlandskap, beskyddslandskap 192
Transcendent territorium 195

7. En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs 201

Det homogena vi-et 204
Vi-ets genus 207
Säkerheten och det svenska fredsvåldet 210
Samstämmighet och sammanblandningar 214
Det militäremotionella komplexet 216

Noter 221
Litteratur och källor 224
Tack! 241
Författarna 243

Förord

Det förflutna används ständigt för att ge mening åt nuet. Beskrivningar av en gemensam dåtid bär upp kollektiva identiteter, och historiska erfarenheter får ofta rättfärdiga politiska handlingar och vägval. Inte minst gäller detta när staters beslut om att upprusta militärt och gå i krig förankras i berättelser om tidigare segrar och nederlag.

Den här boken handlar om det militära kulturarv som tog form när Sverige nedrustade efter kalla krigets slut. Vapen och militäranläggningar gick då från att vara del av försvarsmakten till att ingå i ett framväxande kulturarvsområde. När förberedelser för krig och sådant som militär teknik, bunkrar och soldaters persedlar bevaras, förmedlas också föreställningar om hot och trygghet, och om fiender och det nationellt skyddsvärda. I skapandet av kulturarvet uttrycks både idéer om vad som utmärker den nationella gemenskapen och om vad som kan garantera säkerheten.

När vi skriver klart detta bokmanus under sommaren 2022 pågår ett krig i Ukraina till följd av Rysslands invasion. I Europa sker en säkerhetspolitisk omorientering och många länder upprustar i hög takt. I denna situation är historieskrivning en särskilt laddad politisk resurs och gränsdragningar mellan dåtid och nutid blir diffusa. Relationen mellan minnesskapande och säkerhetspolitik har därmed fått akut relevans. I Sverige dras paralleller mellan tidigare hot och dagens, något som ger säkerhetspolitiska ställningstaganden både historiskt djup och

moralisk tyngd. Berättelser om hur nationen historiskt sett har beskyddats används för att fastställa både vad säkerhet är och vad som krävs för att medborgarna ska kunna känna sig trygga.

I den säkerhetspolitiska samhällsdebatten hänvisas ofta till minnen och erfarenheter från kalla krigets dagar. Det senaste decenniets militära upprustning och en ökad svensk våldskapacitet har hämtat kraft ur berättelsen om kalla kriget som en period då Sverige var exceptionellt väl rustat och beskyddat. Trots kärnvapenhot, terrorbalans och våldsamma konflikter i många delar av världen, framhävs kalla kriget som en period av nationell enighet och trygghet, ytterst vilande på landets militära kapacitet. Tidigare sätt att hantera osäkerhet framträder som rimliga handlingsalternativ även i en ny osäkerhetssituation: för att bli tryggt behöver landet vända åter till kalla kriget. Eller, rättare sagt, till den berättelse där kalla kriget sammanlänkas med trygghet genom militärt beskydd.

Eftersom kollektivt minnesskapande har en avgörande roll när det gäller hanteringen av hot och osäkerhet, behövs reflektion kring vilken historia som skrivs och vilket kulturarv som skapas, något som också är grundtanken i den här boken. När berättelsen om dåtida säkerhetspolitiska konflikter framstår som entydig och given, blir de implicerade lösningarna svåra att ifrågasätta och diskutera. I ljuset av den historia som gestaltas i kalla krigets kulturarv blir exempelvis upprustning lätt det enda politiska svaret på en osäker situation.

Vår hållning är att frågor om statens militära makt måste ställas och att våldsanvändning inte får undandras demokratisk diskussion. Militariseringen får inte bli självklar. Det är alltid viktigt att försöka formulera alternativ till idén att trygghet kan och bör uppnås genom våld.

Frescati i augusti 2022
Mattias Frihammar
Fredrik Krohn Andersson
Maria Wendt
Cecilia Åse

Armémuseum
www.armemuseum.se
Kalla kriget är tillbaka.
80-tal
temafest
18 nov kl 18–01
DJ FREDRIK STRAGE
ATOMKRIGSHOT
BAR & MAT
STASIMETODER
OVÄNTADE INSLAG
KLÄDSEL 80-TAL
Armémuseum
Östermalmstorg
BILJETTER tickster.se | Förköp 150:- | Åldersgräns 18

1. I kalla krigets spår

En lördagskväll i november 2017 anordnade Armémuseum i Stockholm en fest med kalla kriget-tema. Annonseringen lockade med atomkrigsskräck och erbjöd en möjlighet att ”festa i murens skugga!”. De som lyckades få tag i en av de 600 biljetterna fick vara med om en kväll full av referenser till kalla krigets dagar.[1]

Museets bottenplan hade delats i en öst- och en västdel med en Berlinmur i närmast verklig skala. ”Achtung. Sie verlassen jetzt West-Berlin”, upplyste en skylt. Den som ville ta sig över till andra sidan var tvungen att visa ”Entrébiljett till öst”. Uppmaningen att ”klä sig i 80-talsstil (öst eller väst)” hade hörsammats och folk var klädda i allt från pastellfärgade skjortor, kavajer med axelvaddar och stentvättade jeans till militäruniformer av DDR-modell. Någon hade gasmask och heltäckande vit skyddsdräkt, med symbolen för radioaktivitet tryckt på ryggtavlan.

”Ubåten fast i minfält”, informerade en löpsedel från perioden som bidrog till en spännande men också olycksbådande stämning. Det hotfulla balanserades av lekfulla inslag, som möjligheten att spela tv-spel från 1980-talet eller gå en kalla krigets tipspromenad. ”Satsade på den strålskadade new romantic-looken”, twittrade kvällens dj, medan den

◀ Uppmärksamheten kring kalla kriget har de senaste åren tagit sig många och skiftande uttryck, bland annat som motiv på Armémuseums temafest.

guidade visningen av museets permanenta utställning berättade om det kärnvapenhot som präglade denna tid. Med alla de uttrycksmedel som ett museum förfogar över kallades kalla kriget tillbaka, i alla fall för en kväll. Lek blandades med allvar, vardagshändelser med hotfull geopolitik och nostalgiskt tillbakablickande gick hand i hand med berättelser om rädsla, hot och våld.

Den här temafesten är ett av många exempel på hur kalla kriget uppmärksammats genom utställningar och kulturevenemang i Sverige de senaste åren, och hur perioden återkommit i en rad olika sammanhang. Den som vill kan, förutom på Armémuseum, besöka fasta utställningar om kalla kriget på både Flygvapenmuseum i Linköping och Marinmuseum i Karlskrona eller välja ett av de många nya militärmuseer som öppnats runt om i landet de senaste femton åren, med det gemensamma uppdraget att förvalta arvet efter kalla kriget. Dessutom dyker kalla kriget upp inom turism- och besöksnäringen. Den som besöker ön Arholma utanför Norrtälje har möjlighet att gå in i den kustartillerianläggning som under 1960-talet sprängdes in i berget, och som idag utgör navet i Arholma Nord, en verksamhet med vandrarhem, restaurang och uthyrning av mountainbikes, kajaker och SUP-brädor. På andra håll anordnas spionvandringar, guidade promenader i före detta sambandscentraler, dagsturer med stridsbåtar och fotosafari i övergivna bunkrar. Kalla kriget lever också kvar mer anonymt i de städer som under perioden beredde plats åt ett regemente, exempelvis Ystad, Borås, Strängnäs och Visby, där före detta militära byggnader hyser bostäder eller arbetsplatser.

Utbudet av litteratur, dokumentärfilmer, poddsändningar och fiktion om kalla kriget är stort. Serierna *Hemliga svenska rum* (2008), *Kalla krigets fordon* (2014) och *Kalla krigets hemligheter* (2018), som visats i SVT, är bara några exempel. I programmen berättas om hur dåtidens Sverige byggde upp det tekniskt avancerade totalförsvar som skulle skydda landet mot krigshotet från öst. Ofta är det män som fördjupar sig i denna del av historien, och som sluter sig samman i intressegrupper och bunkerföreningar (jfr Frihammar och Krohn Andersson 2020). Trots den stora variation av uttryck som kalla kriget-vurmen genererat, verkar minnesskapandet i första hand handla om just mäns erfarenheter och områden associerade med maskulinitet, som värnplikt, våldsutövning

och teknologi. Kvinnors minnen och erfarenheter är mer frånvarande.

Den lockelse som denna militariserade period utövar är på flera sätt anmärkningsvärd. Visserligen var kalla kriget, åtminstone ur ett svenskt perspektiv, ett krig som aldrig kom, något som öppnar för nostalgiskt tillbakablickande då personliga traumatiska upplevelser av våld eller hot inte står i vägen för formandet av ljusa minnen. I en dansk kontext lyfter historikern Rosanna Farbøl (2017: 165) fram hur just frånvaron av våldshandlingar gör kalla kriget till ett synnerligen användbart och formbart förflutet, där det blir möjligt att berätta "a heroic and positive history without […] victims, loss and sacrifice".

Men i andra delar av världen fördes under denna period flera krig genom ombud, "proxy wars", som drog in många länder i stormakternas kamp om politiskt inflytande och territoriell kontroll. I exempelvis Vietnam, Korea, Angola, Sudan och Afghanistan genererade periodens stormaktskonflikt mångåriga krig, med massdöd och ofattbar förstörelse som följd. Rädslan för ett tredje världskrig var utbredd, inte minst i ljuset av supermakternas kärnvapenkapacitet, som sammantagen kunde förinta jorden flera gånger om. Över lag präglades kalla kriget av starka världspolitiska spänningar och hot om väpnad konflikt även om det också fanns perioder av avspänning, exempelvis i mitten av 1950-talet och under 1970-talet, när dialogen mellan stormakterna förbättrades.

Den här studien handlar om den politiska och kulturella betydelsen av att de materiella spåren av historiska motsättningar mellan öst och väst idag erbjuds som besöksmål och används som spänningshöjare och livsstilsmarkör. Syftet är att granska hur tidigare erfarenheter av geopolitiska hot och rädsla tar form på olika militära kulturarvsplatser runt om i Sverige. Analysen grundas i ett flertal fältarbeten och andra undersökningar av sådana kulturarvsplatser under perioden 2019–2021. I fokus står den historia som produceras när kalla krigets militäranläggningar blir museer, bostäder eller upplevelsecentra. Här undersöks således inte kalla krigets historia som sådan, och inte vad som i realiteten hände under denna tidsperiod. Istället analyseras hur minnen och lämningar från kalla krigets dagar får nya innebörder och används för nya syften. Vi intresserar oss för hur olika identiteter, känslor och materialiteter formas av och formar sätten att berätta om och bevara kalla krigets säkerhetspolitiska och militära värld. Hur ser de nätverk ut som bygger

upp kalla krigets kulturarv och vilka konfliktytor finns? Vad för slags fysiska miljöer och material får representera denna historiska period? Vilka hotbilder och föreställningar om vänner och fiender, om vi och de och om femininitet och maskulinitet aktualiseras? Hur skapas trygghet i kalla krigets kulturarv och vilka nationella värden förs fram som viktiga att försvara?

Vi visar att det militära kulturarvet inte bara handlar om vapen, uniformer, radarteknik och försvarsstrategier. Här förmedlas även idéer om vem som beskyddar och skapar trygghet för vem, om sexualitet och familj, om hot mot nationen och om vem som tillhör den nationella gemenskapen och inte. Därmed kan vår studie bidra till att belysa skärningspunkten mellan minnesproduktion och säkerhetspolitik. Forskningen på detta område handlar bland annat om hur bevarandet av det förflutna påverkar samtida förståelser av nationell säkerhet och om hur säkerhetspolitiska beslut legitimeras utifrån hänvisningar till gemensamma tidigare erfarenheter (Bell 2006; Reeves och Heath-Kelly 2020; Zehfuss 2007). Utifrån detta perspektiv blir det viktigt att ställa frågor om hur sätten att bevara kalla krigets historia samspelar med säkerhetspolitik och får betydelse för samtida uppfattningar om vad som utgör ett hot, hur trygghet skapas och vem som kan vara en beskyddare.

Den svenska kontexten: neutralitet och djup militarisering

Mångfalden av aktiviteter kring kalla krigets lämningar har en konkret säkerhetspolitisk förutsättning. Tillgången på övergivna försvarsanläggningar, bunkrar och överblivet militärt material möjliggjordes av en omfattande nedrustning och omorganisering av det svenska försvaret under 1990- och 00-talen. När det säkerhetspolitiska läget förändrades efter Berlinmurens fall 1989 och Sovjetunionens sammanbrott och ett väpnat angrepp österifrån inte längre uppfattades som ett säkerhetshot, ansågs den svenska försvarsmaktens organisering vara både föråldrad och alltför omfattande.

Under kalla kriget präglades Sveriges, liksom många andra länders, säkerhets- och försvarspolitik av de skarpa motsättningarna mellan Sovjetunionen och USA och deras allierade, och av vad som uppfatta-

des som ett reellt hot om ett kärnvapenkrig. Det svenska samhället kom under perioden att karaktäriseras av en ”djup militarisering” (Kronsell 2012). Militära anläggningar, förråd, skyddsrum och bunkrar låg tätt runt om i landet och Sverige kunde i mitten av 1980-talet mobilisera 850 000 soldater (Åselius 2005). Tidens idé om väpnad neutralitet och ett totalförsvar innefattade en allmän värnplikt för män, ett omfattande civilförsvar och en kraftig militär kapacitet som avsåg att avskräcka från krig genom att göra en territoriell invasion alltför kostsam för fienden. I flera garnisonsorter var Försvarsmakten en av de största arbetsgivarna.

Efter andra världskriget höll Sverige kvar vid sin neutrala position, och betonade i utrikespolitiken internationellt samarbete och fredsbevarande verksamhet (Coetzee 2018; Stråth 2000). Med argumentet att det krävdes ett starkt eget militärt försvar för att neutraliteten skulle framstå som trovärdig (Åselius 2005; jfr Agrell 2010) satsades på inhemsk vapenproduktion och vapenexport. På 1950-talet låg landet på nionde plats på listan över världens största vapenexportörer.[2] Den inhemska vapentillgången var också påfallande stor. Bland annat räknades flygvapnet i slutet av 1950-talet i absoluta mått mätt till de mest omfattande i västvärlden (Åselius 2005).

Den djupa militariseringen fanns i människors liv och vardag och förmedlade idéer om medborgarskap, genus och familj. Värnplikt och repmånader gav i princip samtliga män egen erfarenhet av militär verksamhet och träning i att bruka vapen, ett förhållande som enligt historikern Lina Sturfelt (2014) resulterade i en ”constantly conscripted citizen” – en medborgare i ständig militär beredskap. Medborgarskapet vilade alltså på genus i så måtto att män var satta att beskydda både nationen och dess hemmafront, vilken i sin tur kopplades till familj och välfärdsreformer; historikern Marie Cronqvist (2009) har talat om det befästa folkhemmet. Sådana konstruktioner både speglade och återskapade en förment naturgiven könsordning där män förväntades vara villiga att ta till vapen för att skydda nationens kvinnor och barn. Det militära försvaret av nationen blev därmed tydligt knutet till kön, vilket förstärkte medborgarskapets genusordning (Eduards 2007; Kronsell 2012): män beskyddade nationen, medan kvinnor beskyddades (Åse 2016). Visserligen hade kvinnor viktiga uppgifter i civilförsvaret, och under perioden engagerade sig många kvinnor i frivilligt försvarsarbete,

till exempel inom lottakåren. Men kvinnors försvarsuppgifter var inte, till skillnad från mäns, en medborgerlig plikt och innefattade inte så kallade stridande uppgifter (Sundevall 2011a). Genom manlig värnplikt fanns länken mellan män och försvaret av nationen kvar in på 1970- och 1980-talen, också efter att kvinnors ökade förvärvsarbete och utbyggnaden av barnomsorg försvagat deras traditionellt starka anknytning till hem och familj (Hirdman 2009). Inte förrän 1989 gavs kvinnor samma rättigheter som män att utöva militärt arbete (Sundevall 2011a), och först när värnplikten återaktiverades 2017 blev den könsneutral.

Även om kriget aldrig kom till Sverige, så fanns det farhågor och stark oro, särskilt vid incidenter som nedskjutningen av den svenska DC-3:an öster om Gotland 1952, Kubakrisen 1962 och den sovjetiska kärnvapenbestyckade ubåten U 137:s grundstötning utanför Karlskrona 1981. Å ena sidan var hotbilderna i Sverige och västvärlden under kalla kriget tydliga och obestridda. Hoten kom från Sovjetunionen och Warszawapaktsländerna och åskådliggjordes geopolitiskt i Europas uppdelning i öst och väst. Å andra sidan visar forskning att perioden inbegrep föreställningar om diffusa men ständigt närvarande faror och hot. Det hotfulla kunde dölja sig överallt – spioner och femtekolonnare var del av samhällskontexten, inte minst i det neutrala Sverige (Cronqvist 2004). Här uppfattades den väpnade neutraliteten som ett värn mot en hotfull och skrämmande omvärld, medan välfärdsstat och folkhem syntes garantera folkets trygghet och en stabil samhällsutveckling. Beskrivningar av undanglidande och osynliga faror och uppmaningar till "detektiven Allmänheten" att vara vaksam formade en föreställningsvärld där hoten fanns närvarande också mitt i idyllen (Cronqvist 2004). Ryktesspridning och mystiska observationer var återkommande i samhällsdebatt och vardagsliv (Göransson 2017). I den dramatiserade informationsfilmen *Förebudet* som Försvarsmakten producerade 1987 visas ett skrämmande och våldsamt scenario där främmande makts agenter slår ut svensk elförsörjning och avrättar nyckelpersoner i samhället. Kalla kriget kännetecknades alltså inte bara av en djup militarisering och av en tro på en militär kapacitet att avskräcka en invasion. Lika mycket präglades tiden av rädslor för stormaktskonflikter, för ett tredje världskrig och för destabilisering inifrån.

Ett nytt kulturarv tar form

Vid Warszawapaktens upplösning och Sovjetunionens fall i början av 1990-talet förändrades hotbilden radikalt i norra Europa. Här började den utveckling som innebar att Sveriges storskaliga militära projekt fasades ut och ersattes av vad som beskrevs som ett visserligen mindre, men modernare, mer professionellt och flexibelt försvar med betoning på internationella insatser (Proposition 1995/96:12; 1999/2000:30). Globala hot som terrorism och internationell brottslighet framstod nu som allvarligare än hoten från fienden i öster. Kalla krigets idéer om vikten av att militärt skydda territoriets gränser och behovet av ett utbrett folkförsvar sjönk undan. Värnplikten lades vilande, regementen stängdes, mobiliseringsförråd nedmonterades och försvarsanläggningar övergavs. Nu fanns plötsligt ett överflöd av vapen, fordon, underjordiska bunkrar och tidigare hemligklassade militära anläggningar som på något sätt måste hanteras. En del förstördes, annat såldes till utlandet eller togs tillvara av olika intressegrupper med inriktning på militära teman. Men även statliga myndigheter engagerade sig i frågan om bevarandet av lämningarna. Ett särskilt huvudbry var hur Försvarsmaktens egna omfattande samlingar av minnen skulle hanteras. På i stort sett varje regemente fanns ett internt förbandsmuseum, och nedläggningarna aktualiserade frågan om vad som skulle bevaras, på vilket sätt och av vem.

Samtidigt som stora mängder militär utrustning, byggnader, bergrum och fordon alltså kasserades, fanns hos både försvaret och museisektorn en ambition att bevara minnet av folkförsvaret och ett nytt kulturarvsområde öppnades upp. Detta innebar också en ny blick på arvet efter kalla kriget, och andra institutionella logiker än de militära aktualiserades. En statlig utredning tillsattes, och 2005 presenterades rapporten *Försvar i förvar*, där Försvarsmakten tillsammans med offentliga kulturarvsaktörer utarbetade en plan för hur de militära lämningarna skulle bevaras som kulturarv.

I och med utredningen kom många militära lämningar att omfattas av de museala principer som växt fram som ett resultat av både internationella konventioner och nationella regelverk. På den internationella arenan har International Council of Museums (ICOM) etiska kod

(*ICOM Code of Ethics for Museums 2017* [1986]) sedan länge en stark ställning inom museiprofessionen. Koden rör bland annat museernas roll i samhället och hur verksamheten ska bedrivas. Stor vikt ges frågan om hur samlingar av föremål bör hanteras. Här uttrycks en skarp gräns mellan samlingsföremål och andra föremål. Den etiska kodens principer återspeglas i det nationella juridiska ramverk som styr svenska museers och kulturarvsinstitutioners verksamhet (Kulturmiljölag KML 1998:950; Museilag 2017:563; Proposition 2016/17:116). I realiteten avgörs dock vad som är ett korrekt sätt att hantera museiföremål såväl av normer och praxis som av officiella dokument och formuleringar. En central paragraf i Museilagen, 5 §, fastslår enligt en princip om armlängds avstånd just institutionernas oberoende och att de bäst bestämmer själva över sin verksamhet. Samtidigt finns här en implicit idé om att museerna agerar i enlighet med de normer som råder inom fältet. Utredningen *Försvar i förvar* grundades alltså på både statliga regelverk, internationella överenskommelser och implicita museala principer.

Viktiga konkreta förslag handlade om att gallra bland samlingarna och att inordna förbandsmuseerna under museimyndigheternas huvudmannaskap. Förslaget ledde framför allt till ett statligt initierat och finansierat museinätverk, Sveriges militärhistoriska arv (SMHA), lett av Statens försvarshistoriska museer och Statens maritima museer, med från början 23 så kallade stationer från norr till söder. Dessa platser var redan etablerade som besöksmål och utgjorde tillsammans, menade man, de mest typiska uttrycken för det svenska försvaret under kalla kriget (*Försvar i förvar* 2005). I argumentationen blandades regionalpolitiska och ekonomiska skäl med en föreställning om att kalla kriget på ett särskilt tydligt sätt representerar svenska folkets kvaliteter och förmågor och därför ska bevaras. Försvaret byggde på folklig förankring och en bred uppslutning, framhöll utredningen, och ansåg det viktigt att lyfta fram att svenska folket gjorde mycket stora ansträngningar under denna period: ”Det är berättigat att tala om en nationell manifestation” (*Försvar i förvar* 2005: 9).

Under decennierna efter kalla kriget omvandlade således en rad olika aktörer en mängd föremål och platser med försvarspolitiska och militära funktioner till besöksmål, rekreationsplatser eller bostäder. I tidigare ofta hemligklassade anläggningar förses numera en publik med

underhållning, utbildning eller avkoppling, samtidigt som de relateras till ett svenskt vi genom att erbjudas ett föreställt gemensamt förflutet.

Kritiska kulturarvsstudier och feministisk teori

Ett av bokens kunskapsbidrag följer av att vi analyserar det militära kulturarvsgörandet utifrån feministisk teori och länkar samman två forskningsfält: kritiska kulturarvsstudier (”critical heritage studies”, CHS) och feministiska internationella relationer (IR). På så sätt kan vi visa hur relationen mellan minnesskapande och nationell säkerhet vilar på föreställningar om genus och sexualitet. Vår studie bidrar med kunskap om hur kön och sexualitet präglar minnesproduktionen kring kalla kriget, och vilken betydelse denna könade kulturarvifiering kan ha för föreställningar om hur trygghet kan skapas.

Inom den första av bokens två forskningstraditioner, kritiska kulturarvsstudier, är den bärande tanken att ”kulturarv” inte bara är ett ord som beskriver de föremål och företeelser från förr i tiden som är värda att bevara för framtida generationer. ”There is, really, no such thing as heritage”, lyder till exempel kulturarvsforskaren Laurajane Smiths (2006: 11) radikala utgångspunkt. Hon menar att sådant som i vardagligt tal omnämns som kulturarv inte fångar in de kulturella mönster eller maktordningar som ligger inbäddade i begreppet. Om kulturarv däremot ses som resultatet av en rad olika processer, där vissa delar ur det förgångna pekas ut som mer betydelsefulla än andra, blir en maktanalys möjlig. Utgångspunkten är, enkelt uttryckt, att inte allt som tillhör det förgångna blir betraktat som kulturarv (Graham och Howard 2008), utan att kulturarv blir till genom att vissa delar väljs ut, utifrån särskilda förutsättningar, i särskilda sammanhang och med särskilda syften. Kulturarv ses därmed inte som något individer, grupper och samhällen *har*, utan som något individer, grupper och samhällen *gör*. Inom kritiska kulturarvsstudier är det görandet och urvalsprocessen som studeras, något som fångas genom det centrala begreppet kulturarvifiering (Harrison 2013; Harvey 2001). En viktig utgångspunkt är att processen inte tar slut när något väl är utpekat som kulturarv. Samtliga kulturarv, vilka uttryck de än må ha, innebär ett aktivt användande av det förflutna som politisk, kulturell och ekonomisk resurs i samtiden.

Detta synsätt medför att den till synes självklara logik som säger att kulturarv och historia på ett direkt och oproblematiskt sätt speglar sådant som hänt tidigare ifrågasätts. Kritiska kulturarvsstudier vänder på perspektivet. Utgångspunkten är att det är samtiden som skapar både sin historia och sina kulturarv, eller annorlunda uttryckt: det är bara i samtiden som dåtiden blir till. Denna hållning innebär också att själva känslan av historisk förankring, av att något är mycket gammalt, betraktas som en samtidsprodukt. Antropologen Sharon Macdonald (2013) använder begreppet ”past presencing” för att beskriva upplevelsen av det förflutnas närvaro i nuet. Den här känslan kan vara nog så stark, men säger mer om, och betyder framför allt mer för, samtiden än dåtiden.

Att det förflutna *känns* och skapar upplevelser, det vill säga de emotionella sätten att uppleva kulturarv, har under senare år blivit allt viktigare inom delar av forskningsfältet (Tolia-Kelly, Waterton och Watson 2016). Kulturarvifieringen studeras då som en sinnlig erfarenhet, och som ett förkroppsligat meningsskapande som äger rum när en besökare upplever till exempel en museiutställning, ett monument eller något annat minnesmärke. Här länkas de känslomässiga upplevelserna samman med den materiella omgivningen, vilket betyder att kulturarv ses som performativt. Det är i mötet mellan en person och något kulturarvsobjekt som minnen så att säga kroppsligt aktiveras och ageras ut. Förståelsen av kulturarv som affekt och process betyder att förkroppsligande och materialitet blir viktigt att analysera (Dittmer och Waterton 2016).

Kulturarv är generellt nära sammanflätat med produktionen av kollektiva identiteter (Graham och Howard 2008). Ofta handlar det om att ge föreställda gemenskaper en historisk grund, såväl i det lilla som i det stora. Inom den kritiska kulturarvsforskningen har fokus länge legat på storskaliga kulturarvsprocesser som del i nationella identitetsskapanden. Här har kritik riktats mot hur vita, manliga, välbeställda och västerländska representationer privilegieras, särskilt i formella kulturarvssammanhang inom exempelvis statliga museer och nationella minnesinstitutioner (Smith 2006; 2008). I relation till intresset för känslomässiga och kroppsliga aspekter, där kulturarvets betydelse anses uppstå i mötet med materiella kulturarvsrepresentationer, handlar kritiken om att det framför allt är i vissa kroppar (vita, manliga, välbeställda, västerländska) som de formellt erkända kulturarvsrepresentationerna kan

finna resonans. Draget till sin spets hotar då berättelsen om nationen att reproducera, och samtidigt legitimera, den rådande elitens position i en patriarkal och rasifierad samhällsordning.

En annan diskussion inom kulturarvsforskningen har innefattat kritik av kommersiella och entreprenöriella sammanhang, framför allt när kulturarv ingått som del i turism och upplevelseindustri (Hewison 1987; Kirshenblatt-Gimblett 1998; Lowenthal 2002). I förgrunden står här idén om autenticitet och kulturarvets betydelse för gruppers och individers identitetsformationer. Ofta har kritiken handlat om att kulturarvsgöranden som skett i syfte att visas upp för till exempel turister förlorat sin förmenta äkthet och därmed tappat sin ursprungliga identitetsstärkande kapacitet.

Utöver dessa två spår i diskussionen om kulturarv – analyser av elitorienterade respektive kommersiella kulturarv – framträder inom forskningsfältet de informella processer som utspelas i det vardagsnära. Sådan kulturarvifiering beskrivs ofta som spontan, lokal och underifrån kommande och föreställs utmana etablerade maktordningar. Den tillskrivs ett slags subversiv potential (Muzaini och Minca 2018; Robertson 2012).

I vår framställning isolerar vi inte dessa spår från varandra, utan lyfter snarare fram hur officiella, kommersiella och informella typer av kulturarvsprocesser är sammanflätade och kan finnas på en och samma plats. På så sätt kan vi också lösa upp den koppling som ofta görs mellan informella kulturarvifieringar, autenticitet och subversivitet. Här bidrar vår studie med att uppmärksamma att även informella kulturarvsprocesser – minnesskapande underifrån – kan bidra till att reproducera och stärka konserverande och stereotypiserande föreställningar om kön, nation, familj och samhälle.

Det andra centrala teoretiska perspektivet i boken är feministiska studier av internationella relationer. Detta perspektiv låter oss analysera hur militära kulturarv bygger på och återskapar föreställningar om hot, trygghet och nationell säkerhet. Här är en utgångspunkt att säkerhetspolitik, militär verksamhet och uppfattningar om (o)trygghet både formar och formas av föreställningar om kön och av normer som rör sexualitet och reproduktion. Forskare visar hur maskulinitet och femininitet ger betydelse åt militära institutioner och praktiker, samtidigt

som militär verksamhet bidrar till uppfattningar om vad som är maskulint respektive feminint (Higate 2018; Hutchings 2008). Teorierna lyfter alltså fram ömsesidigheten i skapandet av genus och militärt försvar eller säkerhet, och betonar att kön är en central beståndsdel i samhälleliga beskrivningar av vem och vad som kan ge trygghet och beskydd och vem som tvärtom är sårbar eller vad som behöver skyddas.

En grundläggande tanke i denna litteratur är att själva idén om det nationella territoriet skapas i relation till kön och makt. Att nationen framställs som en kvinnokropp som (de manliga) medborgarna tänks beskydda är en återkommande trop i Europas moderna historia (Eduards 2007; Landes 2001; Yuval-Davis 1997). Nationen-som-kvinna öppnar för beskrivningar där länders geopolitiska ambitioner sexualiseras genom att fienden uppfattas vilja ha eller vara ute efter att kränka den egna nationen/kvinnan. Filosofen Iris Marion Young (2003) menar att medan nation sammankopplas med femininitet, associeras stat med maskulinitet. För henne är genus och heterosexualitet invävt i statens kontroll över ett visst territorium – en kontroll som ofta ses som förutsättningen för att det överhuvudtaget ska gå att tala om en stat. Dessa teoretiska perspektiv gör det möjligt att se hur geografiska och rumsliga representationer också bär på mening relaterad till kön och sexualitet, och som i sin tur också relaterar till suveränitet och till statens själva existens.

Mycket forskning har undersökt betydelsen av genus, könsnormer och föreställningar om sexualitet i säkerhetspolitiska och militära sammanhang (Eduards 2012; Enloe 2007; Goldstein 2001; Tickner 1992). I den inflytelserika texten ”Sex and Death in the Rational World of Defense Intellectuals” (1987) beskriver IR-forskaren Carol Cohn hur det militärstrategiska språket och tänkandet aktiverar idéer om kön och sexualitet på sätt som osynliggör (kärn)vapnens förstörelsekraft och våldspotential. Intimitet och referenser till familj och reproduktion gör att bomber och våldspotential kan framstå som något hemtamt och oskyldigt, menar Cohn. I linje med detta kan genusnormer och förståelser av maskulin sexualitet i termer av fallisk kraft och erövrande både bidra till att driva på upprustning och till att få militärt våld att framstå som förlösande och livgivande snarare än förstörande.

Enligt Cohn fungerar alltså könsnormer i militära och militärstrategiska sammanhang så att de döljer våldets konsekvenser, det vill säga att

människor dödas och lemlästas och deras livsbetingelser förstörs (Cohn 1987; 1993). Särskilt under kalla krigets terrorbalans bidrog, menar hon, genus till att föreställningen om att kärnvapnens förintelsekraft garanterade trygghet kunde tyckas rimlig. Som i mycket annan feministisk forskning om internationell politik och säkerhet är tanken således att etablerade könsnormer bidrar till en politik där våldshandlingar och säkerhetspolitisk aggression framstår som nödvändigt för att beskydda landet. En sådan politik legitimeras ytterligare av könsnormer som kopplar samman våldsutövning i statens namn med osjälviskhet och villighet att offra sig för andra. Genus och sexualitet är del av det normsystem som får människor att utöva militärt våld och begå krigshandlingar. För att den egna säkerhetspolitiken ska vinna legitimitet är det viktigt för staten att upprätthålla en militär maskulinitet och föreställningen om hjältesoldaten som är beredd att dö och döda i nationens namn (Kitchen och Mathers 2018). Monument och andra militära kulturarvsplatser som berättar om historiska bragder i nationens tjänst blir här viktiga redskap. Även i senare tiders krig, där kvinnor deltagit som stridande soldater jämsides med män, sammankopplas hjältemod med maskulinitet. Snarare än att bli nationens beskyddare förblir kvinnorna förknippade med det som ska beskyddas (Åse och Wendt 2019b).

Konsekvensen av att konventionella könsnormer införlivas i det militära försvaret och i uppgiften att beskydda nationen är att en aggressiv säkerhetspolitik och våldsanvändning främjas (Wilcox 2009), medan en politik som avsvär sig våld och vapen riskerar att uppfattas som naiv och feminin – ur stånd att faktiskt skydda landet (Rosengren 2020). I dessa analyser är förståelsen av genus som relationellt viktig; när ett visst fenomens samhälleliga innebörd maskuliniseras och associeras starkt med män och mäns kroppar, associeras dess motsats med femininitet och med kvinnor och deras kroppar (jfr Connell 1995). På så sätt inbegriper manlig värnplikt och försvaret av nationen som en manlig medborgerlig plikt också kvinnors ansvar för den civila ”hemmafronten” – omsorgen om hemmet, familjen och barnen. Och när den feminint kodade hemmafronten ses som hotad tillskrivs män en beskyddarförmåga och maskulinitet en innebörd av trygghet. Parallellt skapas starka associationer mellan kvinnor/femininitet, sårbarhet och passivitet (jfr Tickner 2001).

Att det nationella hemmet och territoriet kopplas till kvinnor och feminiseras har också konsekvenser för hur militära hot och fiendebilder konstrueras. I Europa har militära motståndare tillmätts en expansiv, hotfull och ofta rasifierad sexualitet som hotar de "egna" och vita kvinnorna/territoriet, samtidigt som den vite mannen regelmässigt har fått förkroppsliga den "naturliga" beskyddaren av den hotade nationen (Basham 2016: 887). Fiender har också framställts i termer av bristande maskulinitet, och som feminiserade och snöpta i sin sexuella förmåga (Pettman 1996; Rosengren 2020; Theweleit 1995). Med begreppet "wimp factor" fångar Cohn (1993) hur (brist på) maskulinitet kan trigga våldsutövning i relationerna mellan stater. Dessa könskonstruktioner gör att krigföring kommer att innefatta maskulinitet, både i betydelsen att beskydda det egna landets kvinnor och värna om deras kroppar/sexualitet och att av-maskulinisera och könsförnedra motståndaren.

I den här boken är en viktig tanke att genus och sexualitet samt idéer om vem och vad som ska beskyddas av vem och på vilket sätt också manifesteras i framställningar av ett lands säkerhetspolitiska och militära historia. I västerländsk historieskrivning associeras fred med stiltje eller stagnation medan krig och militära konflikter får driva den historiska utvecklingen framåt, påpekar litteraturvetaren Maria Mårsell (2021). Hon ser dessa sätt att berätta historien som del av "militarismens ontologi", det vill säga föreställningen att krig ingår i människans existensvillkor. Detta betyder också att män blir historiens huvudaktörer, medan kvinnors handlingar, liksom fredsarbete generellt, förs ut ur de historiska narrativen.

Som historisk period präglades kalla kriget som sagt av starka och otvetydiga militära geopolitiska konfliktlinjer där vapnen i väst och öst var riktade mot varandra. De yttre motståndarna var tydliga och världen uppdelad i stormakternas respektive intressezoner. Sexualitetsnormer var påfallande starka och heteronormativa könskonstruktioner förknippas också ofta med kalla kriget. Historikern Frank Costigliola (1997) menar att den säkerhetspolitiska doktrin som gick ut på "containment", det vill säga att kommunismen och det sovjetiska inflytandet skulle trängas tillbaka varhelst det visade sig, placerade geopolitik inom en förståelseram baserad på kropp och kön, där metaforer knutna till fysisk styrka och svaghet samt till sjukdom var centrala. Olika länder beskrevs

som kroppar som var mer eller mindre feminiserade och veka och därmed också olika mottagliga för smitta. En försvagad nation sammankopplades med bristande maskulinitet – svaga män som inte förmådde beskydda landet – vilket i sin tur länkades till en stark homofobi och föreställningar om ”avvikande” sexualitet (Dumančić 2017).

En stark kärnfamilj, tydliga könsroller och en otvetydig heterosexualitet sågs som ett värn mot kommunismens smitta. Historikern Elaine Tyler May (1988) framhåller att nationell säkerhet och trygghet uttrycktes genom traditionella könsroller och kvinnors familjeskapande. På så sätt utgjorde inte bara heteronormativa familjeideal utan även intimitet, sexualitet och kropp en central del av säkerhetspolitiken. Liknande föreställningar präglade också den svenska kontexten. Här förlades den nationella tryggheten och motståndskraften mot infiltratörer till folkhemmets ideal om stabila familjerelationer, husmorsideal och heterosexualitet (Cronqvist 2004; 2012). Smuts, slafsighet och sexuell normavvikelse misstänkliggjordes och signalerade nationell opålitlighet.

Sammanfattningsvis innebär kombinationen av ett kritiskt kulturarvsperspektiv och ett feministiskt perspektiv på internationella relationer, säkerhetspolitik och militärt försvar att vi betraktar kalla krigets militära kulturarv som en aktiv, genuspräglad och i grunden politisk produktion av kollektiva minnen. En rad aktörer deltar i formandet av detta kulturarv, från bunkerintresserade och entreprenörer till militärer och officiella museiaktörer. Det pågår en mängd uppgörelser om vilka minnen som ska bevaras, hur de ska bevaras och av vem. I uppgörelserna sker bestämningar och omförhandlingar av innebörden av såväl nationell gemenskap som nationell säkerhet.

I detta tolkningsperspektiv är utgångspunkten att skapandet av ett kulturarv alltid är nära sammankopplat med den sociala och politiska kontext som minnesproduktionen sker inom. Det betyder både att vi uppmärksammar hur samtida maktrelationer präglar utformningen av kulturarvet och att vi diskuterar kulturarvsskapandets identitets- och säkerhetspolitiska innebörder. Perspektivet riktar uppmärksamheten mot hur föreställningar om nationell gemenskap och identitet, maskulinitet och femininitet sätter gränser för vilka berättelser som blir möjliga att berätta, och hur de kan berättas. En insikt vi tar med oss från feministisk teori är att könsnormer regelmässigt införlivas i uppfattningar

om vem som kan ge beskydd och vem som är sårbar och i behov av beskydd. Denna teoretiska förståelse pekar på vikten av att undersöka vilka funktioner föreställningar om maskulinitet och femininitet ges i de kollektiva minnena av militära och geopolitiska skeenden.

Att studera arvet efter kalla kriget

Tidigare kulturarvsforskning om kalla kriget har gjorts inom flera områden. Museer och andra kulturarvsinstitutioner har bidragit med allmänhistoriska ingångar till perioden, till exempel i antologin *Kriget som aldrig kom* från Marinmuseum (Linderoth 2011) och i Armémuseums årsbok 2014 om värnplikten (Forssberg och Kronberg 2014). Kalla kriget behandlas också i kulturteoretiska och etnografiska studier som intresserat sig för hur enskilda minnen och erfarenheter av perioden format kollektiva minnen (Feldmann 2013; Gegner 2012; Gerber 2011). Fokus har ofta riktats mot hur det förflutna tolkats på olika sätt och fått konsekvenser för människors vardagsliv utifrån bland annat kön, klass och generation. En del av litteraturen belyser hur kalla kriget använts i turism- och destinationsutvecklingssyfte (Strömberg 2010; 2013) samt hur kalla kriget som kulturarv kan förstås i ett regionalutvecklingsperspektiv (Ronström, Johansson och Bjärhall 2002). En annan litteratur har närmat sig kalla kriget ur ett nutida arkeologiskt perspektiv med syftet att genom materiella lämningar förstå dåtiden (Axelsson och Persson 2016; McWilliams 2013; Schofield och Cocroft 2007). Poängen här är snarast att kartlägga dessa ur ett traditionellt arkeologiskt perspektiv unga lämningar. En egen nisch utgör vad som skulle kunna kallas bunkerforskning, där bunkern på ett närmast mytiskt sätt lyfts fram som en materialitet med extra hög kulturell densitet (Bennett 2013; 2017). Istället för att förutsätta att bunkern i sig väcker starka känslor, undersöker vi hur kalla krigets bunkrar och underjordiska värn skildras som mystiska och spännande och hur sådana framställningar (åter)skapar genus.

Den här boken bidrar alltså med en bred kartläggning av kulturarvifieringar av kalla kriget i Sverige. I enlighet med ett kritiskt kulturarvsperspektiv fokuseras mer specifikt på hur delar av kalla krigets förflutna aktiveras, tolkas och förs vidare i samtiden. Det feministiska perspektivet uppmärksammar hur kulturarvifieringar kopplade till säkerhets-

politik, hotbilder och militärt våld är knutna till genuskonstruktioner, inte minst i termer av en könad beskyddslogik. Medan välfärdsstatens framväxt och arbetsmarknadsrelationer, liksom neutraliteten som utrikespolitisk doktrin, varit viktiga teman i forskning om efterkrigstidens svenska självbild (Hall 2000; Stråth 2001; Westberg 2010) har det militära försvarets roll i nationsskapandet inte undersökts särskilt mycket.

Mot denna bakgrund ser vi kulturarvifieringen av kalla kriget i Sverige som särskilt intressant, då den berör frågor relaterade till svensk självförståelse och den ofta reproducerade bilden av Sverige som fredssträvande och krigsförskonat. Samtidigt som Sverige under kalla kriget var djupt militariserat, och säkerhetspolitiskt anammade föreställningen att tillgången till militärt våld borgade för fred genom att avskräcka från invasion, positionerade sig landet som neutralt, fredligt, solidariskt och engagerat i internationell nedrustningspolitik (Rosengren 2020). Denna självbild har i hög grad fortlevt (Agius 2006; Stråth 2000), och påpekandet att landet inte varit i krig på 200 år upprepas ofta i samhällsdebatten, även om alliansfriheten slutligt övergavs då den socialdemokratiska regeringen, med starkt stöd av riksdagen, beslutade om att ansöka om medlemskap i Nato några månader efter den ryska invasionen av Ukraina 2022. Mot bakgrund av den etablerade självförståelsen som fredlig blir det intressant att undersöka hur bilden av Sverige omskapas i relation till kalla krigets stormaktshot, terrorbalansen och landets egen omfattande militarisering under perioden.

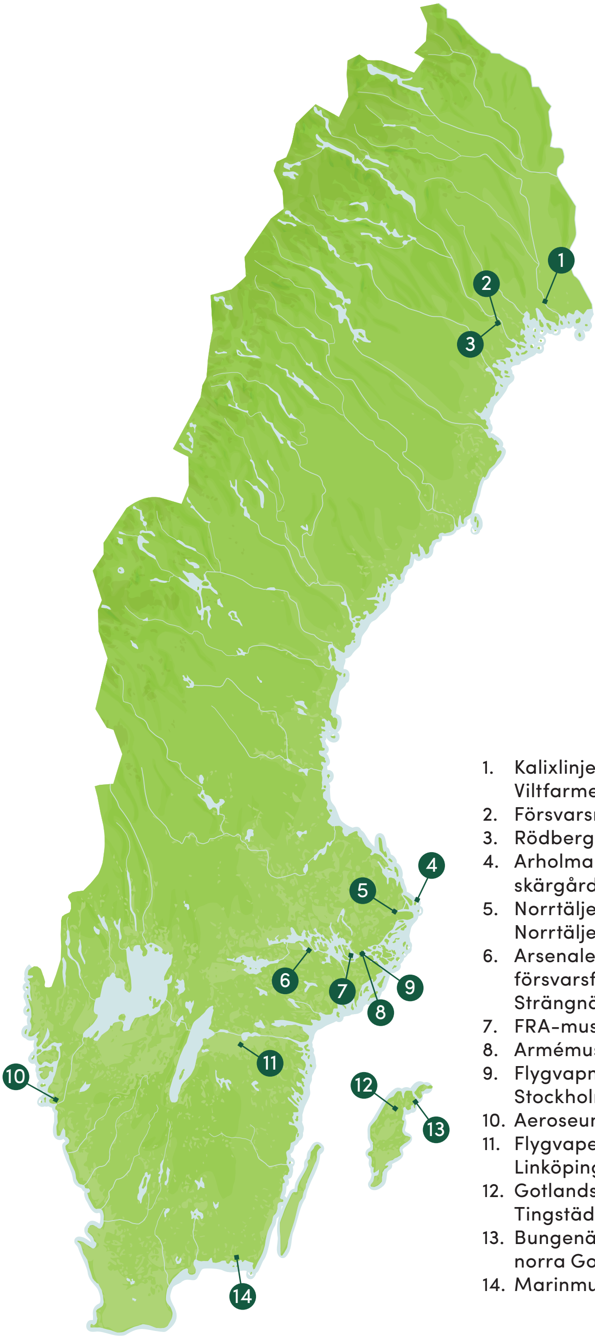
Det svenska exemplet är dessutom intressant ur ett genusperspektiv, inte minst i relation till den nationella berättelse som beskriver Sverige som progressivt då det gäller jämställdhet och kvinnor och mäns lika rättigheter och skyldigheter (Jezierska och Towns 2018; Martinsson, Griffin och Giritli Nygren 2016). Under kalla kriget utmärkte strategin med värnplikt för män befolkningens relation till det militära. Frågan är hur detta våldspräglade, hotfulla och maskulint kodade kulturarv ramas in och berättas parallellt med beskrivningen av Sverige som fredligt och jämställt. Vad händer med den svenska självbilden när vapenexport, våldskapital, militarisering och ett könat medborgarskap utgör minnesskapandets råmaterial? Ytterligare en genuspräglad spänning är kopplad till neutralitetspolitiken och tanken att militärt våld bara får användas reaktivt och i självförsvar. Även om den svenske ”neutrale krigaren”

(Kronsell 2012) maskuliniserades som en lojal beskyddare, innebar avståndstagandet från offensivt våld samt (den feminint associerade) passiva och väntande positionen en hotande avmaskulinisering (Åse 2016). En spännande fråga är hur neutralitetens genusambivalens hanteras i kulturarvifieringen.

Slutligen är vår tanke att kalla krigets kulturarv är särskilt viktigt att undersöka, då de senaste årens stora intresse för perioden sammanfaller med ett nytt säkerhetspolitiskt läge och radikalt förändrade förståelser av samhälleligt beskydd och militärens roll. Sedan mitten av 2010-talet har säkerhetspolitiska tankefigurer förknippade med kalla kriget återkommit och successivt blivit allt mer dominerande i den svenska politiska och militära retoriken (Frihammar m.fl. 2021). Under det senaste decenniet har det primära hotet mot nationen förväntats komma från öster, om inte nödvändigtvis i form av en väpnad invasion så genom infiltration och olika slags påverkansförsök. Det territoriella försvaret har kommit tillbaka, värnplikten återuppväckts och försvarsbudgeten utökats. Samtidigt har det skett ett successivt närmande till Nato med utökat militärt samarbete och gemensamma övningar. Det intensiva samhälleliga minnesskapandet kring kalla kriget har alltså pågått parallellt med en säkerhetspolitisk omsvängning som i samhällsdebatten ibland kallas det nya kalla kriget. Till följd av Rysslands aggression och kriget som pågår i Ukraina när denna bok skrivs accelererade den svenska militariseringen genom ytterligare satsningar på försvaret och en förändrad vapenexportpolitik samt en Natoansökan. Hur denna senaste säkerhetspolitiska förändring kan komma att påverka kulturarvsskapandet kring kalla kriget är emellertid en fråga för en annan bok.

Kulturarvsplatserna och undersökningsmaterialet

Vår studie utgår ifrån undersökningar av ett antal platser där kulturarvifiering av kalla kriget äger rum. För att fånga bredden i kulturarvsuttrycken har urvalet geografisk spridning och innefattar de tre försvarsgrenarna, armén, flygvapnet och flottan. Vi har också vinnlagt oss om att inkludera militärstrategiskt centrala platser som Boden och Gotland. Därtill speglar urvalet olika användningar av kulturarvet, som rekreationsplats, museum, bostadsområde, upplevelsecentrum riktat till

1. Kalixlinjens museum, Viltfarmen, Kalix kommun
2. Försvarsmuseum Boden
3. Rödbergsfortet, Boden
4. Arholma Nord, Roslagens skärgård
5. Norrtälje Luftvärnsmuseum, Norrtälje
6. Arsenalen, Sveriges försvarsfordonsmuseum, Strängnäs
7. FRA-museet, Ekerö
8. Armémuseum, Stockholm
9. Flygvapnets minneshall, Stockholm
10. Aeroseum, Göteborg
11. Flygvapenmuseum, Linköping
12. Gotlands Försvarsmuseum, Tingstäde, Gotland
13. Bungenäs fritidshusområde, norra Gotland
14. Marinmuseum, Karlskrona

både barn och vuxna samt digital mötesplats. Detta gör att vi också speglar den bredd av aktiviteter som äger rum inom ramen för kalla krigets kulturarv.

Slutligen representerar de valda platserna olika former av organisering och ägande och kan schematiskt delas in i officiella, kommersiella och informella verksamheter. Som vi tidigare påpekat råder sällan vattentäta skott mellan olika kategorier, utan en kulturarvsplats kan exempelvis ha inslag av både statlig finansiering och ideell arbetskraft. I kategorin officiellt kulturarv, som kännetecknas av starka inslag av statligt ägande och styrning, ingår Flygvapenmuseum i Linköping, Marinmuseum i Karlskrona, Försvarsmuseum Boden med Bodens kommun som huvudman och det näraliggande Rödbergsfortet, Försvarets radioanstalts (FRA) myndighetsmuseum på Lovön och Flygvapnets minneshall på Gärdet i Stockholm. Starkare kommersiella inslag finns vid Sveriges försvarsfordonsmuseum Arsenalen i Strängnäs och vid Aeroseum i Göteborg, som båda drivs i stiftelseform, samt Arholma Nord utanför Norrtälje i Stockholms norra skärgård. Renodlat kommersiella verksamheter är Bungenäs fritidshusområde på norra Gotland och Mariebergs Viltfarm i Kalix med Kalixlinjens museum som inkluderar Kamlungebatteriet. Norrtälje Luftvärnsmuseum och Försvarsmuseet i Tingstäde är ideellt drivna verksamheter, men den senare är formellt kopplad till det statliga museinätverket Sveriges militärhistoriska arv.

Vissa kulturarvsplatser är alltså mer professionaliserade och har många anställda, medan andra är beroende av ideella krafter. Dessa skillnader till trots är det viktigt att påpeka att platserna – undantaget FRA-museet och Flygvapnets minneshall – har det gemensamt att de verkar på en marknad och att de, om än i olika grad, är beroende av intäkter från besökare. De befinner sig i ett sammanhang där, som många forskare har påpekat, en ökande kommersialisering och allt större krav på att leverera spännande upplevelser förändrat villkoren för museer och besöksmål (Kirshenblatt-Gimblett 1998; Larkin och Parry-Davies 2019).

Utöver fältarbeten vid dessa konkreta platser[3] har även en mer abstrakt plats studerats, vars centrum utgörs av en grupp på sociala medier som samlar många tusen bunkerintresserade personer. I linje med forskning om så kallad bunkerologi, det vill säga ”the urge to trace, ex-

Arholma Nord är en besöksdestination som erbjuder uthyrning av kajaker och SUP:ar, möjlighet att bada ”havsbastu” och att uppleva kalla kriget i guidade visningar genom en ”en topphemlig försvarsanläggning” från perioden.

plore and document abandoned military bunkers” (Bennett 2013: 630), använder vi benämningen ”bunkerologer” för att beskriva personer med uttalat intresse för kalla krigets lämningar. Tillsammans med intervjuer med bunkerologer har studiet av sociala medier gett viktiga inblickar i detta informella och ibland dolda meningsskapande.[4] Ytterligare en abstrakt plats utgörs av medieringar av kalla kriget, som framställningar av perioden på Försvarsmaktens hemsida och de många kalla kriget-

dokumentärer med militärt tema som producerats under senare år och som bland annat visats på Sveriges Television eller sänts på Sveriges Radio. Detta innebär alltså att vi breddar en traditionell uppfattning om kulturarvsaktörer till att även inbegripa dessa positioner och uttryck. Valet att låta detta material ingå handlar också om att visa på de många överlappningar som förekommer mellan olika typer av platser i meningsskapandet kring kalla kriget. Vi har exempelvis sett att vissa centrala kulturarvsaktörer återfinns såväl i formella myndighets- och museisammanhang och i medieproduktioner som på digitala mötesplatser.

Metoder och angreppssätt i denna studie hämtas från statsvetenskap/internationella relationer, arkitektur- och konsthistoria, etnologi och genusvetenskap. Inom statsvetenskapen står ofta frågor om makt och politiskt handlingsutrymme i centrum, medan arkitektur- och konsthistorien riktar in sig på betecknande- och representationspraktiker och hur dessa konkret materialiseras. Etnologin berör meningsskapande i vardagen och människors föreställningsvärldar, och genusvetenskapens fokus är sociala och kulturella konstruktioner av kön och sexualitet. Ambitionen har varit att ta tillvara de skilda ämnesmässiga och analytiska infallsvinklarna i forskningens alla faser, såväl i insamling och analys av empiri som i författandet av denna text.

För att dra nytta av det tvärvetenskapliga angreppssättet redan i insamlingen av empiriskt material utfördes fältarbetena tillsammans. Statsvetarnas fokus på text/diskurs och på (geo)politiska dimensioner, konst- och arkitekturhistorikerns blick för materiella, rumsliga och visuella dimensioner samt etnologens fokus på människors meningsskapande aktiviteter bidrog till ett omfattande och ”tjockt” material. Våra skilda analytiska ingångar ledde till att vi samlade på oss olika typer av material, allt ifrån planritningar och designmanualer, politiska beslutsdokument, militärhistoriska studier och mediematerial till fältanteckningar och fotografier samt intervjuer. För att få en djupare förståelse för kulturarvifieringarna vinnlade vi oss om att förbereda fältarbetena noga genom att ta del av platsernas kontext och tillkomsthistoria.

Förutom platsernas hemsidor och andra egenproducerade texter och bilder består det skriftliga materialet av officiella och formella regleringar och beslut, som motiveringar till byggnadsminnesförklaringar, departementsutredningar och detalj- och gestaltningsplaner. Här ingår även

2011 utsåg den svenska sektionen av UNESCO-organet International Council of Museums och Riksförbundet Sveriges museer Flygvapenmuseum i Linköping till Årets museum. En av motiveringarna var att museet sätter in flygvapnet i ett kulturhistoriskt perspektiv.

olika former av journalistiskt material, medieringar, reartikulationer och recirkulationer av bilder, filmer och audiovisuellt material, inte minst från sociala medier. Aktiviteten i grupperna följdes och inlägg och kommentarstrådar av intresse dokumenterades med skärmdumpar. Vi har under fältarbetena dokumenterat utställningar i termer av övergripande narrativ förmedlade i text, bild och föremål, men också som enskilda betydelsebärande tecken. En central aspekt av detta material är rums-

liga förhållanden och arkitektoniska förutsättningar och gestaltningar. Observationerna har utförts såväl när vi tagit del av miljöerna på egen hand som när vi deltagit i både för oss särskilt anordnade visningar och allmänna visningar.

En betydelsefull del av materialinsamlingen handlade om att utföra de aktiviteter som besökare ofta gör på platserna, och att försöka ta in platserna rent fysiskt. Utifrån vår förståelse av kulturarvifiering som innehållande en affektiv och kroppslig dimension (jfr Dittmer och Waterton 2017; Reeves 2018) blev det viktigt att utforska hur platserna och aktiviteterna kan kännas i kroppen och vilka olika känslor som kulturarvifieringarna appellerar till. När och hur kan en miljö framstå som skrämmande eller trygg, vad gör att något känns helt naturligt? Exempelvis bokade vi rum och tillbringade flera dygn på Batteri Arholma och gick på guidade turer in i berget. Vi följde också med på en ”Spionvandring” i Stockholm, bodde några nätter i ett bunker-inspirerat hem i Bungenäs på Gotland och deltog i organiserade happenings på plats; bland annat åkte vi med på bandvagnstur på Arsenalen.

Det skriftliga materialet och observationerna har kompletterats med intervjuer med beslutsfattare, huvudmän, tjänstemän, institutionsledningar och ägare. Detta material har gett oss möjlighet att svara på frågor om vad som uppfattas som värt att bevara, vilka värden som framstår som centrala och vilka dilemman och konfliktlinjer som framträder i relation till skapandet av kalla krigets kulturarv. Mer informella och personliga perspektiv har fångats genom intervjuer med initiativtagare, utställningsansvariga, guider och museipedagoger samt genom både intervjuer och samtal med besökare. Där det funnits lokala initiativ och organisering kring bevarandet av de militära anläggningarna har också representanter för lokalsamhället intervjuats. De personer som intervjuats har valts ut för att de har haft tydliga, och ofta viktiga, kopplingar till verksamheten eller platsen i fråga.[5] Här har vi framför allt intresserat oss för vilka berättelser som förmedlas på platserna, vad som lyfts fram och vad som förblir dolt och hur de som arbetar på platserna och de som besöker dem upplever och förstår dem.

Vår forskargrupp karaktäriseras som sagt av ämnesmässig bredd och fokuserar på olika aspekter av meningsskapande. Samtidigt förenas våra teoretiska perspektiv av en strävan att visa att även sådant som uppfattas som självklart ofta är resultatet av politiska, kulturella och sociala faktorer. Detta betyder att vi vill undersöka hur maktrelationer och hierarkier framträder som om de var naturgivna och därmed opolitiska i den meningen att de står bortom förhandling. En metodologisk strategi i den här boken är därför att söka avnaturalisera – det vill säga ifrågasätta och dekonstruera – fenomen och praktiker (jfr Hall 1997; Weeks 2011; Åse och Wendt 2019a). Avnaturalisering innebär att avtäcka kulturella,

Arrangören som ordnar gruppbesök vid det lämnade batteriet i Kamlunge berättar att det inte är någon idé att regla luckan till ingången, eftersom intresset hos dem som på eget initiativ besöker platsen är så stort att de ändå ibland bryter upp låsen för att komma in.

sociala och politiska aspekter av sådant som ofta tas för givet. I denna studie kan det exempelvis handla om att dekonstruera idéer som att kulturarv gynnar demokratiska värden, att historieskrivning på ett okomplicerat sätt handlar om det som varit eller att nationen utgörs av ett visst territorium som tillhör "oss" och att militär kapacitet automatiskt ökar säkerheten.

Ett sätt att underlätta det analytiska arbetet att se det konstruerade och maktbemängda i det invanda är att arbeta kollektivt och att medvetet anlägga olika perspektiv på samma fenomen. Detta är bakgrunden till att vi i den här boken inte bara låter flera tolkningsperspektiv mötas, utan också har utfört insamlings- och tolkningsarbetet tillsammans. Under fältarbetena blev det tydligt att vi såg platserna på olika sätt, lade märke till skilda detaljer och ställde olika typer av frågor. Den statsvetenskapliga feministiska ingången riktade den analytiska uppmärksamheten mot hur hot och trygghet gestaltades i kulturarvsplatsernas historieskrivning och vilken betydelse maskulinitet och femininitet gavs, medan den konst- och arkitekturhistoriska blicken fokuserade på hur kalla krigets kulturarv tog konkret rumslig och materiell form. Det etnologiska angreppssättet styrde den empiriska undersökningen mot människors erfarenheter och sätt att använda och skapa mening kring kulturarvsplatserna.

Det kollektiva fältarbetet innebar att platsbesöken inte stannade vid materialinsamling utan innefattade ett omfattande tolkningsarbete, där olika ämneskompetenser och skilda forskarblickar sattes i samspel. Genom att genomföra observationerna tillsammans, verbalisera intrycken och spinna vidare på varandras associationer blev mer syntetiserande analyser möjliga än om vi stannat vid att enbart lägga perspektiven bredvid varandra och jämföra våra tolkningar. En särskild analysstrategi var att dokumentera fältarbetena både enskilt och gemensamt, i form av egna anteckningar och ett kollektivt dokument där olika tolkningar och analystrådar samlades. Genom att kontinuerligt arbeta med det gemensamma dokumentet möjliggjordes också jämförelser mellan de olika kulturarvsplatserna, något som ledde till att vissa dimensioner framstod som mer centrala och analytiskt givande än andra. Därigenom växte en gemensam förståelse och det som blev bokens centrala teman fram.

Detta sätt att arbeta innebär att fokus riktas mot de mönster av

meningsskapande som sker på platserna och att kombinationen av de teoretiska perspektiven blir vägledande för vilka tolkningar som görs. Samtidigt som detta möjliggör nya typer av analyser, av exempelvis relationen mellan samhälleligt minnesskapande, genus och förståelser av säkerhet, hamnar andra dimensioner av kulturarvifieringen i skymundan. Vi har till exempel inte ett kronologiskt och diakront perspektiv och fokuserar analytiskt varken på när eller hur platserna har vuxit fram. Istället analyseras de aktiviteter och materialiteter och det meningsskapande som vi tog del av vid tiden för våra besök.

Det gemensamma tolkningsarbetet öppnade för en avnaturalisering av platser och fenomen, och det som först kunde framstå som antingen ovidkommande, eller entydigt, visade sig innehålla en mängd olika betydelselager. Till exempel har den statsvetenskapliga förståelsen av militära hot och konflikter fördjupats genom att kulturarvsanalysen kunnat synliggöra förgivettagna materiella och rumsliga aspekter av säkerhetspolitik (jfr Björkdahl och Buckley-Zistel 2016; Reeves 2018). På samma sätt gavs möjligheter att analysera hur konkret materialisering av gränser och av det svenska territoriet frammanar vissa känslor och naturliggjorda föreställningar om hot och säkerhet, medan andra sätt att uppfatta säkerhet blir otillgängliga. Kulturarvsperspektivet å sin sida har utvecklats genom problematiseringar av kulturarvifiering i termer av politiskt handlingsutrymme, något som gett plats för analyser av hur olika former av bevarandepraktiker öppnar respektive stänger politiska möjlighetsrum. På så sätt framträder etablerade sätt att bevara och visa fram militära minnen i ett nytt ljus.

Vårt sätt att arbeta med avnaturalisering innebär också en växling mellan närhet och distans. Å ena sidan har vi pratat med människor och följt guidningar och deltagit i olika aktiviteter, å andra sidan har vi tagit ett steg tillbaka och tillsammans kritiskt reflekterat över våra upplevelser och känslor. Detta har varit berikande på flera sätt. Framför allt har det möjliggjort en förståelse för det samspel som finns mellan olika motiv, känslor och strategier i kalla krigets kulturarv. Vår ambition är att i boken erbjuda en liknande växling, där läsaren får ta del av miljöer, händelser och känslor för att sedan följa de kritiska analyserna av samma miljöer, händelser och känslor.

Teman och disposition

Innehållet i den här boken lyfter fram de teman i kalla krigets kulturarvifiering som framstår som viktiga och intressanta utifrån våra teoretiska perspektiv, där själva *görandet* av kalla krigets kulturarv står i fokus. Läsningarna sker genomgående utifrån den kombination av kritiska kulturarvsperspektiv och feministisk IR-teori vi presenterar ovan, men ibland tar vi även hjälp av kompletterande teoretiska ingångar. Dessa skiftar beroende på kapitlens tematik. När vi exempelvis analyserar hur kalla krigets territorium framställs, vänder vi oss bland annat till konstruktivistiska teoretiseringar av rumslighet, och i kapitlet om kalla krigets lek och lust låter vi kulturteoretiska förståelser av lek inspirera tolkningarna.

I nästa kapitel, ”Draken i backen: Kampen om kalla kriget”, läggs grunden för en förståelse för det ganska vildvuxna kulturarvsfält som har kalla kriget i fokus. Kapitlet visar hur området vuxit fram genom en kamp mellan statligt finansierade museer, försvarsmakten, entreprenörer inom upplevelse- och besöksnäringen och gräsrotsaktörer. Med utgångspunkt i ett aktör-nätverksperspektiv riktas uppmärksamheten både mot de kulturella och politiska konfliktytor som karaktäriserat utvecklingen och mot de enigheter som visar sig. Outtalade samförstånd, som särskilt gäller genus, nation och beskydd, lyfts fram. Följande kapitel, ”Krislådan: Kalla krigets tid”, riktar in sig på den temporala dimensionen av kalla kriget som kulturarv. Här visar vi hur olika sätt att tidsindela, exempelvis hur gränser dras mellan olika perioder och mellan nu och då, får betydelse för vilka berättelser om hot och trygghet som möjliggörs samt vilken säkerhetspolitik som tycks självskriven och naturlig.

Vad som händer när kalla kriget skildras på ett lekfullt sätt är frågan som behandlas i ”Pansarparty: Kalla krigets lek och lust”. Lek förstås här som en viktig del av kulturarvsskapandet, där nationella identiteter och genusnormer både kan utmanas och bekräftas. Hur visas historiskt våld och geopolitiska hot fram som nöje, underhållning och fantasi? Vad betyder det stora fokuset på barns lek som finns bland museerna? Kapitlet visar också hur vuxna ges tillfälle att på ett lekfullt och njutningsfullt sätt ta del av kalla krigets militära värld. Därefter följer kapitlet ”Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter”. Här

diskuteras vad det är som gör kalla krigets hemligheter så lockande och vilka konsekvenser detta får för kulturarvsskapandet. Hur skapas något som hemligt, och hur behålls den mystiska auran när det hemliga ställs ut på museum? Utifrån teorier om hemlighetsgörande och makt samt feministiska teorier om sexualitet och säkerhet undersöks hur hemligheter formas till en maktresurs, ett hemlighetskapital.

I det sista temat, ”Radarögat: Kalla krigets territori(r)um”, riktas blicken mot Sverige som rumslig och territoriell entitet. Kapitlets analyser bygger på en teoretisk förståelse av rumslighet som något som ständigt (om)konstrueras – vilket i kulturarvsuttrycken sker bland annat genom konstruktioner av maskulinitet, befästningar och beskyddarvåld. Här visas hur berättelsen om kalla krigets militära upprustning länkas samman med konstruktionen av ett territorium där naturen – skogen, sjöarna och bergen – står som symboler för ett ursprungligt och skyddsvärt Sverige. I ett avslutande kapitel, ”En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs”, knyter vi samman bokens analystrådar och diskuterar hur en djup militarisering kopplas samman med och legitimeras utifrån starka känslomättade uttryck och symboler relaterade till svenskhet, genus och sexualitetsnormer, och till föreställningen om våldskapacitet som ett villkor för nationell säkerhet. Ett resonemang vi för belyser hur vad vi kallar det militäremotionella komplexet ställer sig i vägen för viktiga politiska diskussioner om vad som utgör ett säkerhetshot samt hur och av vem trygghet kan skapas.

Sammanfattningsvis vill vi understryka att analyserna i denna bok tar avstamp i att det inte går att återge det förflutna som någonting annat än urval, brottstycken och berättelser. Varje ”nu” förpassas omedelbart till det förflutna och läggs till det oändliga myllret av tidigare skeenden. Varje val att bevara något utgör också ett aktivt eller potentiellt bortval av ofattbart mycket annat. Kulturarvifiering är därför, som vi förstår det, en selektering som i grunden styrs av uppgörelser i nuet och som produceras i relation till samtida maktrelationer. Mobiliseringen av det förflutna har därmed politiska implikationer som vi vill undersöka.

Det som står på spel på en djupare nivå är vad som ska, och överhuvudtaget kan, förstås inom ramen för det politiska i vid mening – som i grunden maktbemängda och förhandlingsbara fenomen och relationer. Sådana uppgörelser utspelas både i explicit politiska och officiella sam-

manhang och i vardagliga och informella kulturarvsprocesser. Eftersom processer som initierats underifrån ofta uppfattas vara mer autentiska, kan denna form av minnesskapande få en särskilt stark normerande kraft. De associationer som finns mellan det informella och det spontana och organiska gör att sådan kulturarvifiering lätt kan framställas som att den är given och god och står bortom det politiska. Att avnaturalisera och problematisera dessa processer och därmed bidra till förståelsen av hur maktrelationer och politiska fenomen kan omvandlas till natur, till självklar gemenskap eller till förgivettagen historia, är en viktig ambition med denna bok.

2. Draken i backen: Kampen om kalla kriget

På gräsytan som vetter ner mot Kalixälvens strandlinje ligger ett antal rödmålade stugor i olika storlekar. Här finns plats för gäster att övernatta eller äta en bit mat i de vackra omgivningarna. I och mellan husen möts besökarna av ett stort antal uppställda militära fordon och föremål. En luftvärnskanon av äldre modell samsas med två militära helikoptrar, den ena tämligen illa medfaren och utan rotorblad. En bit bort skymtas en militär bro – som ska ha använts av amerikanska trupper under andra världskriget och hämtats av svenska militären från Italien – upprest över en bäckravin. Vi ser ett Drakenplan som har kraschlandat rätt ner i marken. Det står snett, som om det plöjt ner nospartiet i marken i hög fart. Vi fastnar förundrat framför installationen. Inte har väl en olycka inträffat på denna plats?

Det tar en god stund innan vi har lyckats orientera oss i det vidsträckta besöksmål som är Mariebergs Viltfarm, några mil norr om Kalix. På andra sidan landsvägen fortsätter anläggningen. Här står bandvagnar, tanks, bilar, traktorer, kanoner och övrig militär utrustning i allt från fungerande till ganska rostigt och vårdbehövande skick. Det finns också byggnader som inrymmer olika utställningar. I en av dem

◂ Den drastiska iscensättningen där Drakenplanets nos plöjts ned i gräset för att illustrera en flygkrasch bryter mot många av den etablerade museiprofessionens sätt att ställa ut och berätta med föremål.

har mannen som äger Viltfarmen ställt upp delar av en soldatbiograf från beredskapstiden. I en annan inryms det som lockat oss till platsen: Kalixlinjens museum. Men vi förstår snart att på Viltfarmen handlar det om mycket mer än om att berätta Kalixområdets kalla kriget-historia. Lika omfattande och brokiga som den militära materiel som finns på platsen är de aktiviteter som besökaren kan ta del av. Det erbjuds konferensevent, fiske och friluftsliv, och vintertid även fartfyllda skoteräventyr. Man kan också ägna sig åt forsränning eller team-building med brobyggande och bandvagnskörning eller besöka hägn med ren, vildsvin och hjort.

Vi får veta att den militärhistoriska verksamheten på Viltfarmen tog fart när vår ciceron, tillika ägaren av verksamheten, berättar att han började köpa upp saker i samband med regementsnedläggningarna i Boden under 1990- och 00-talen. Av de till brädden fyllda lokalerna att döma har samlandet varit intensivt och innefattat föremål både från Sverige och från andra länder. Bland annat har inte mindre än 43 pansarbandvagnar från Warszawapakten köpts in, varav somliga har sålts vidare. Med de kvarvarande anordnas kick-offevenemang med bandvagnskörning. Familjevänliga, mindre våghalsiga varianter erbjuds också för att passa ”barn eller kvinnor”, berättar ägaren vid vårt fältbesök (15/5 2019).

Under rundturen får vi tillfälle att fråga ägaren om det havererade Drakenplanet som väckt vår nyfikenhet. Det är väl dokumenterat att det svenska flygvapnet var mycket olycksdrabbat under kalla kriget (Jacobsson och Ingesson Thoor 2019), inte minst den flygplanstyp vi har framför oss. Historien om Draken i backen visar sig dock inte handla om en olycka. Ägaren har kommit över planet i Skåne, där det använts som skjutmål, och det har medvetet placerats för att ge intryck av en krasch. Tittar man noggrannare syns att flygplanet inte är så djupt nedkört i marken som det först tycks, utan noskonen har plockats av och ligger vid sidan om. Men arrangemanget skapar spänning. Ägaren berättar att idén är att visa, framför allt för barn och unga, att krig inte är på låtsas. Man dör ju inte i dataspelen, säger han, vilket man gör i riktiga krig.

Installationen väcker många funderingar hos oss och vi undrar hur flygplanets historia ser ut. Är stridsflygplan något man bara kommer över? Och rent konkret, hur flyttades det hit från Skåne? Givet den museala kontexten och med vår museala förförståelse – här finns ju Ka-

lixlinjens museum – väntade vi oss en tydligare beskrivning av artefaktens historia och proveniens, och en försiktigare hantering av föremålet. Historien med Drakenplanet som köpts för att plöjas ner i marken visar sig vara del av ett mönster. Vår ciceron berättar om hur militärhistoriska saker både köps och säljs, samtidigt som vissa saker lämnas, åtminstone till synes, vind för våg på det vidsträckta området. Det framkommer att Kalixlinjens museum tidigare har ingått i det statligt finansierade nätverket Sveriges militärhistoriska arv (SMHA) men att det numer har uteslutits då ägaren bedrivit museiverksamhet på ett sätt som uppfattats som felaktigt. Innehavaren beskriver visserligen detta som en förlust, han går miste om ekonomiskt stöd, men menar samtidigt att det har gett honom frihet och handlingsutrymme.

Konflikter och relationer

Våra erfarenheter från besöket på Viltfarmen och Kalixlinjens museum illustrerar en av de konfliktytor som präglar kalla krigets kulturarvifiering och som gäller hur ett korrekt hanterande av militärhistoriska ting ser ut. Det här kapitlet handlar om de relationer och aktörer som formar kalla kriget som kulturarv, och om hanteringen av föremålen och miljöerna som utgör dess stoff. Vi undersöker formella och informella relationer och hur det uppstår såväl allianser som konflikter, snarare mellan olika bevarande- och kulturarvsrationaliteter än mellan aktörer. Vad är det för föremål och drivkrafter som vi har att göra med, och hur struktureras de i förhållande till varandra? Vilka identiteter och gemenskaper konstrueras i kampen om kalla krigets historia?

Utgångspunkten är att kulturarv inte existerar i kraft av sig självt, utan alltid görs *av* någon och *med* något. I våra exempel har detta görande präglats av en pågående kamp om *hur* kalla kriget ska återberättas och om *vem* som ska få berätta. Vi läser därmed kulturarvsgörande utifrån ett maktperspektiv, där utgången av kamperna – vad som etableras som ett kulturarv och vem som framstår som legitim förvaltare av detta – inte är given. Varje kulturarvifiering får effekter, då den innebär en stängning av andra möjliga artikulationer av det förflutna. Ibland har konflikterna framträtt tydligt, som i exemplet ovan där det officiella museinätverket bestämmer sig för att utesluta en aktör som de anser

gör fel. Men oftare har kampen varit underliggande och outsagd. Att många konflikter är svåra att få syn på är en effekt av att legitimiteten i kulturarvsgörandet bygger på att framställa en viss tolkning av historien som om den *inte* är en tolkning, och inte är möjlig att välja eller välja bort. Den framställning som har starkast kraft är den som tycks given och allenarådande, eller rent av nödvändig.

Skapandet av kalla kriget som ett kulturarv har, som beskrivits tidigare, tagit olika former. I det här kapitlet analyseras såväl omständigheterna kring SMHA, inklusive centrala kulturarvsaktörer och styrdokument, som ett urval kulturarvsplatser där skilda positioner och konfliktlinjer har framkommit. Vi undersöker formella museer, entreprenöriellt inriktade besöksmål, ideellt drivna utställningar och informella grupper och kulturarvsanvändningar. Vi intresserar oss för relationerna mellan de olika formerna och positioneringarna och uppmärksammar både konfliktlinjer och enigheter. Kalla krigets kulturarv framträder som ett meningsskapande som både möjliggörs av, och möjliggör, uppgörelser och konflikter, vilket formar olika aktörer och identiteter. Vårt tolkningsperspektiv i det här kapitlet innebär att vi läser kulturarvsuttrycken som en sammanhållen meningsdomän, något som är inspirerat av geografen Stephen Leggs (2011) och filosofen Thomas Nails (2017) uttolkningar av Gilles Deleuzes och Félix Guattaris begrepp assemblage som en *fragmenterad helhet* (Deleuze och Guattari 1994). Poängen är att delarna definieras i relation till de andra delarna, snarare än genom på förhand bestämda betydelser. Delarna sammankopplas eller skiljs kontinuerligt åt och kombineras med varandra utan att det någonsin uppstår en stabil enhet. På så sätt utgörs assemblaget av en uppsättning relationer, och det som spelar roll är inte är delarna i sig utan vad som utspelas i mellanrummen (Deleuze och Parnet 1987).

Ovanstående teoretiska utgångspunkter harmonierar med vårt kritiska kulturarvsperspektiv, där kulturarvifiering betraktas som ett samtida och icke avslutat görande. När något pekas ut som kulturarv ska detta utpekande därför förstås som en del av en pågående och återskapande process. Det konstruktivistiska synsättet gör att föreställningen att kulturarv upprättas och hanteras av väl avgränsade aktörer med entydiga intressen luckras upp. När vi i linje med detta har betraktat kalla krigets kulturarv som en fragmenterad helhet, har analytiskt fokus

kunnat riktas mot hur relationer, konfliktlinjer och mer eller mindre tillfälliga allianser spelats ut på de militära kulturarvsplatser och i de kulturarvskontexter som vi har besökt.

Nedan analyserar vi först olika uttryck relaterade till hur de materiella lämningarna, tingen, bör hanteras. Sedan undersöker vi slitningar mellan skilda föreställningar om vilken historia om kalla kriget som bör berättas – och om vem som får auktoritet att tala om detta. I ett följande stycke rör analysen autenticitet och beskydd. Vi visar att konflikter såväl som enigheter och samförstånd utspelas i relation till en föreställning om att kalla krigets kulturarv behöver skyddas från olika hot. Hoten kan utgöras av att föremål eller byggnader riskerar att förstöras. Men hoten kan också bestå i att kalla kriget inrangeras i en allmän museilogik där föremålen är upphöjda och oberörbara, vilket i förlängningen gör att de kan uppfattas som inaktiva och döda. Här återknyter vi till ett feministiskt tolkningsperspektiv och analyserar materialet i termer av en genuspräglad strid om vem och vad som bäst kan representera och beskydda kulturarvet.

Kampen om tingen

Nedskärningen av försvaret som inleddes i mitten av 1990-talet gjorde som sagt att en stor mängd militär materiel och anläggningar blev överflödiga. Detta ledde till konflikter om vad som skulle slängas, säljas eller bevaras och om vem som hade rätten att fatta sådana beslut. Anspråken kom från flera olika håll, och såväl informella grupper av militärt intresserade som etablerade offentliga institutioner deltog i dragkampen. Även kommersiella krafter sattes i rörelse när entreprenöriellt sinnade aktörer såg ekonomiska möjligheter i att omvandla före detta försvarsanläggningar till destinationsmål eller bostäder. Redan i detta tidiga skede formades en central konfliktlinje – frågan om det är militär erfarenhet eller professionell museikompetens som krävs när kalla krigets lämningar ska göras till ett nationellt kulturarv.

När utredningen *Försvar i förvar* presenterades 2005 formulerades för första gången en uttalad statlig policy gällande kalla krigets kulturarv och en samlad insamlings- och bevarandepolitik om det militära kulturarvet initierades. Statens försvarshistoriska museer (SFHM) och

Statens maritima museer (SMM) fick ett direktiv att tillsammans med Försvarsmakten och Fortifikationsverket presentera en plan för bevarandet av det svenska militära kulturarvet. Utredningen kan ses som statsmaktens försök att kontrollera och initialt låsa en svåröverskådlig och lätt kaotisk situation, med mängder av vapen och fordon som överläts, köptes eller såldes och där anläggningar och befintliga samlingar riskerade att gå till spillo. Utredningen pekade på att de samlingar som fanns hade byggts upp ad hoc-artat och informellt. Föremålen hade därtill bevarats i förbandsmuseer och av stiftelser där det saknades tillsyn och kontroll. Det konstaterades att ägandefrågan var oklar, och att samlandet till övervägande del skett utanför regelverken. Detta var, enligt *Försvar i förvar*, "en illustration till hur vildvuxen verksamheten varit, något som givetvis är förenat med visst obehag att påminnas om" (2005: 29).

Utredningen pekade både ut vad som ansågs värt att bevara och vilka som skulle vara de centrala bevarandeaktörerna, exempelvis vilka institutioner som skulle ha huvudmannaskap för de olika samlingarna. En viktig förändring var att makten över det militära arvet försköts från Försvarsmakten – som dittills i stor utsträckning samlat och bevarat arvet genom talrika regementsmuseer – till professionaliserade och officiella kulturarvsaktörer. Ett tecken på detta var att utredningen, trots att regeringens direktiv tydligt angav att museimyndigheterna skulle samarbeta med de militära institutionerna, framhöll att Försvarsmakten *inte* varit med i de avslutande besluten, utan fungerat i en rådgivande roll. Utredningen fråntog Försvarsmakten huvudmannaskapet för samlingar som bedömdes vara av nationellt värde med argumentet att det var viktigt att "trygga expertstödet" till Försvarsmakten (2005: 5). Kulturarvsexperterna skulle således i sista hand avgöra vad staten skulle satsa resurser på att bevara. Det som bedömdes vara av nationellt intresse skulle inte längre finnas på förbandsmuseer, utan samlingar skulle byggas upp av museimyndigheterna. Däremot gjordes Försvarsmakten ansvarig för att ta hand om överflödiga föremål och vapen.

Utredningen föreslog också, som tidigare nämnts, att ett nätverk av 23 platser som representerade typiska uttryck för det militära arvet skulle etableras, det som senare blev SMHA, ett nätverk som numera leds av Statens försvarshistoriska museer och Statens maritima och transporthistoriska museer. Urvalet styrdes dels av att de tre försvarsgrenarna

skulle vara representerade, dels av att besöksplatserna skulle vara geografiskt spridda över landet. Ambitionen var också att undvika att berätta om samma verksamhet på flera ställen (intervju 18/8 2020), vilket gjorde att platser av olika karaktär och med varierande ansvarsområden valdes ut. Enligt utredningen handlade det inte om museer i traditionell mening, utan om stationer som representerade militärhistoriskt intressanta platser och verksamheter och som ofta var resultat av ett frivilligengagemang. Stationerna skulle få statligt stöd, bland annat i form av experthjälp och visst ekonomiskt bistånd. Stödet var förenat med några krav, till exempel att det utpekade ansvarsområdet skulle förvaltas på rätt sätt. I vissa fall handlade det om att bevara och tillgängliggöra någon miljö, medan det andra gånger handlade om att samla ihop, förvalta och visa en uppsättning föremål. Platsernas uppdrag skilde sig alltså åt.

Utredningen gav uttryck för föreställningen att det är professionell museikompetens som krävs för att identifiera vad som utgör ett nationellt värde, och att det är civila, inte militära, institutioner som bör ha det överordnade ansvaret för detta kulturarv. Här formulerades också svaret på frågan varför bevarande är viktigt i termer av traditionell museilogik – det som bevaras ska förstås som typiska uttryck för en nationellt betydelsefull företeelse. En sådan formellt professionaliserad hållning utmanas på flera sätt på de kulturarvsplatser vi besökt. Både på flygupplevelsecentret Aeroseum vid Säve flygplats nära Göteborg och försvarsfordonsmuseet Arsenalen i Strängnäs gavs uttryck för en annan rationalitet. Aeroseum utgörs av ett stort antal stridsflygplan och militära helikoptrar som står uppställda i ett 22 000 kvadratmeter stort underjordiskt bergrum från 1955, medan Arsenalen kombinerar en utställning av ett 70-tal militära fordon med upplevelseorienterade aktiviteter som dataspel och bandvagnsturer. På båda platserna mötte vi berättelser om hur försvarsanställda under utfasningen av vapen och materiel ignorerat beslut om att förstöra sådant som bedömts som överflödigt (intervju 24/9 2019, intervju 22/3 2019). I stället gömdes flygplan och stridsvagnar undan med ambitionen att bevara dem för framtiden. Sådana berättelser innebär att förmågan att identifiera kulturarvsvärde förflyttas från de officiella kulturarvsexpertinstitutionerna till de ursprungliga användarna, det vill säga försvarets anställda, samtidigt som ett militärt och manligt samförstånd etableras – en gemensam kunskap om värdet i de

militära tingen. En museichef berättade exempelvis att även om höga befäl gav order om destruktion, såg de samtidigt åt andra hållet medan han och kollegorna gömde undan fordon: ”Det var ett slags gentlemen's agreement” (intervju 24/9 2019). Legitimiteten i de uppifrån kommande besluten – den politiska och etablerade kulturarvssfären – underkänns, medan den militära erfarenheten av tingen får rättfärdiga avgörandena om bevarande eller destruktion.

Bevaranderationaliteten är därmed långt från de idéer om representativa typiska uttryck som nämndes tidigare. Vid vårt besök på Aeroseum framhöll initiativtagaren att det viktigaste som visas i utställningen är de teknologiska och försvarsmässiga bedrifter som kalla kriget innebar. ”[D]et gäller att få hit dem som inte hade en aning om hur intressant det här är och vilket fantastiskt land Sverige är […] det är ett fantastiskt land, och det kan vi visa […] att vi själva har byggt det här, vi har tagit fram det här. Vi har ju malmen, vi har alla de här sakerna, och know-howen har vi också” (intervju 22/3 2019). Den kunskap som är värd att bevara görs i denna utsaga tydligt nationaliserad – det är *svenska* och i grunden maskuliniserade militära och teknologiska bedrifter som lyfts fram och som blir betydelsefulla i framgångsberättelsen (ett tema som utvecklas längre fram i boken).

På det ideellt drivna Luftvärnsmuseet i Norrtälje fann vi liknande artikulationer om att bevarandet av militär materiel samtidigt är ett bevarande av en specifik och oundgänglig kunskap, inte bara som ett historiskt dokument, utan som en resurs idag och i framtiden. Syftet med att bevara vapnen och föremålen uttrycktes i militära, snarare än museala, termer. ”Det är viktigt att beskriva något som försvann för tidigt”, som museiföreståndaren som visade oss samlingarna uttryckte det (2/7 2020). Sammanlänkningen av bevarande av historiska vapen och framtida försvarspolitiska behov understryks av utsagan att somliga av artilleripjäserna i museet fortfarande fungerar, och att samma slags pjäser idag är krigsplacerade på Gotland. Luftvärnsmuseet representerar därmed en form av kulturarvifiering som både gör anspråk på att berätta om en avslutad historia och på att lyfta fram historien som pågående, en logik i vilken vapenutveckling och militärt kunnande både varit och är oomtvistat nödvändigt. Att förstöra vapnen och fordonen blir att förstöra en kunskap som fortfarande ses som oundgänglig för att

försvara Sverige. I denna logik blir den militära erfarenheten primär: endast militären kan ha den nödvändiga historiska, samtida och framtida kunskapen.

Kampen om hur tingen ska hanteras

En annan konfliktlinje, vilken delvis följer föregående uppdelning, framträdde genom skillnader i hur aktörerna handskades med tingen. I det inledande exemplet med Viltfarmen präglades hanteringen av ett förhållningssätt som kontrasterar mot formell museirationalitet. En anställd, med akademisk kulturarvsutbildning, på det offentligfinansierade Försvarsmuseum Boden påpekade att Viltfarmen med Kalixlinjens museum uteslutits från SMHA och att ”när man ser det kraschade flygplanet så förstår man varför” (intervju 16/5 2019). Här artikuleras en logik utifrån vilken Viltfarmens ägare har handskats felaktigt med tingen.

Den etablerade normen för hantering av föremål inom officiellt kulturarvsarbete uttrycker en skarp gräns mellan samlingsföremål och andra föremål, som museirekvisita och övriga ting som ingår i verksamheten. I International Council of Museums *ICOM Code of Ethics for Museums* (2017 [1986]) tydliggörs logiken. ICOM föreskriver att varje museum ska ha en skriftlig samlingspolicy som redogör för införskaffande, vård och användning av föremålen i samlingarna och som även klargör hur föremål som inte är katalogiserade eller utställda ska hanteras. Samlingsföremål ska i enlighet med ICOM:s etiska kod ges en fullständig identifiering och beskrivning vad gäller proveniens, skick, behandling och lokalisering. Till dessa regler hör det övergripande målet att bevara på ett sätt som varken förändrar eller förstör föremålen. Konserveringar ska göras i syfte att säkerställa tingets fortlevnad, och alla åtgärder måste vara reversibla. Styrelse och personal får inte låna eller använda föremål, inte ens tillfälligt. Med andra ord krävs vördnad inför tingen. Varje museum ska därtill ha en policy som definierar auktoriserade metoder för avlägsnande av föremål från samlingarna, i form av donation, byte, försäljning eller destruering. Kort sagt inskärps vikten av ordning och reda.

Vid våra besök på Viltfarmen, och även på Aeroseum, verkade dessa regelverk avlägsna. Tingen rörde sig ut och in i samlingarna, även om vi

Interiör från soldatbiografen med ansamling av till synes disparata föremål, Kalixlinjens museum, Viltfarmen.

fick veta att det påbörjats ett registreringsarbete på Aeroseum. Objekten hade här inte en entydigt definierad status, de stod ibland utomhus i väntan på att eventuellt inrangeras i samlingen eller att användas till något annat. Gränsen mellan rekvisita och samlingsföremål var upplöst, vilket öppnade för att föremål utan adekvat proveniens kunde göras om och ställas ut som om de vore autentiska utställningsobjekt.

Den upplösta distinktionen mellan samlingsföremål och rekvisita innebar också att föremål med belagd historik kunde byggas om till lekföremål eller att föremålen fick stå ute i delar, som den främre halvan av ett Viggenplan på baksidan av Aeroseum. En liknande hantering av tingen såg vi på det ideellt drivna Gotlands Försvarsmuseums flyg- och marindel i Tingstäde, där den flygmaskin av typen AN-2 som den sovjetiska avhopparen Roman Svistonov använde vid sin flykt 1987 var utställd. Vi fick veta att planet hade renoverats inför utställandet. För att få plats i utställningsrummet hade högra sidans vingpar och landnings-

ställ sågats av. Från ett etablerat kulturarvsperspektiv skulle ett sådant pragmatiskt förhållningssätt läsas som en brist, och inte alls i linje med ICOM:s etiska regelverk.

På Aeroseum framhävdes den pragmatiska hållningen explicit som en medveten strategi i kontrast till det etablerade museet: ”Förr så byggdes museum av museimänniskor för museimänniskor och vi andra besökare vi fattade ingenting” (intervju 22/3 2019). Den både uttalade och outtalade motparten utgjordes i resonemanget av statliga Flygvapenmuseum i Linköping. På detta museum, en del av centralmuseet Statens försvarshistoriska museer, var upprättande av avstånd till tingen ett explicit ideal för samtliga utställda flygplan. Tydligast märktes detta ideal i utställningen om DC-3:an som sköts ner av Sovjetunionen över Östersjön 1952. Flygplanet, som hittades 2003 och bärgades året efter, är ett huvudnummer i en mycket ambitiös utställning. Vraket är utställt som det ska ha hittats på havsbotten. Det ligger helt inglasat, oåtkomligt för besökaren, och en suggestiv blåtonad ljussättning skapar tillsammans med undervattensljud en laddad, högtidlig stämning. Enligt den dåvarande museichefen var avståndet mellan besökare och artefakt ett medvetet val: ”Vi hade mycket diskussioner om det skulle ställas ut delar [av planet] utanför den här stora montern till exempel, som folk skulle kunna komma nära, men jag ville skapa den här distansen till flygplansvraket […]” (intervju 31/1 2019). Han menade att upplevelsen blir mer intensiv när det sargade flygplansvraket är oåtkomligt ”som på botten, eller ligger i en sarkofag” än om besökaren ”går fram och fingrar på en propeller eller något annat”. Tinget i sig tillskrivs enligt denna logik en förmåga att förmedla en insikt om de inblandades offer, snarare än att förmedla en specifik kunskap om själva föremålet: ”Kommer man nära och får ta på de här grejerna […] så bryter [man] någon slags förtrollning i upplevelsen tror jag.”

På Aeroseum mötte vi istället hållningen att besökare bör kunna röra föremålen – sätta sig i dem, leka med dem. Till skillnad från Flygvapenmuseum i Linköping (och andra flygmuseer) stod här också flygplanen ”i sin skarpa miljö”, som initiativtagaren uttryckte det (intervju 22/3 2019). Enligt honom märktes det på Aeroseum att det inte varit en professionell museikompetens involverad i utställningsarbetet, något som han höll för positivt: ”Man kan se att det inte är en museipedagog som

Installationen med vraket av den nedskjutna DC3:an på Flygvapenmuseum.

har gjort det, för en museipedagog hade inte tillåtits vara så tillåtande som jag är. Grejerna hade varit avspärrade, det hade varit inhägnat, det hade varit stängda montrar” (intervju 22/3 2019). På museet undvek de anställda att överhuvudtaget prata om sina utställda objekt som museiföremål, oavsett om de var del av samlingen eller fungerade som rekvisita: ”Så att därför undviker vi museiföremål, utan det får Flygvapenmuseum som har ansvaret och har pengarna och uppgiften [ta hand om]” (intervju 22/3 2019). Till skillnad från formell kulturarvifiering, där tingens aura inskärps genom fokus på proveniens, ordnande och distan-

serad vördnad, var idealet på Aeroseum att folk ”ska lära sig nånting, de ska tycka det är kul, de ska få röra” (intervju 22/3 2019).

Det finns således ett övervägt museiteoretiskt motiv bakom Aeroseums antielitistiska hållning. Den icke-formalistiska inställningen i hanteringen av materialen motiveras med att kunskap möjliggörs på ett bättre sätt, utifrån tanken att en underhållande upplevelse främjar en bättre förståelse. Målet är detsamma som i den officiella kulturarvifieringen: att förstå, fast här genom starka upplevelser förstå ännu bättre. Det pragmatiska förhållandet till tingen kan dessutom tolkas utifrån en entreprenöriell logik. En flexibel inställning i relation till tingen gör verksamheten billigare, då samlingens föremål kan nyttjas som rekvisita eller för lek och annat bruk. På Aeroseum lyftes detta fram som smartness – en finurligt rationell hållning som gör det möjligt att på bästa sätt uttnyttja de tillgångar som står till buds.

Konfliktlinjen som upprättas gentemot den officiella kulturarvssfären tar också en annan väg och är särskilt tydlig i det intressedrivna informella kulturarvsgörandet utanför institutionerna. I den sociala mediegrupp som utgör bunkerologernas samlingsplats syns ofta ett motstånd mot det officiella museet utifrån argumentet att de fördärvar vad som kan beskrivas som en aura av äkthet. Musealiseringen kan med andra ord kompromettera känslan av autenticitet. En musealiserad militär miljö eller bunker uppfattas då som tömd på värde, och därtill ett hot mot lämningen. I dessa sammanhang eftersträvas kalla kriget-upplevelser utanför en kurerad museimiljö. I ljuset av den ökande uppmärksamheten av kalla kriget-lämningar kan det låta så här i en grupp på nätet: ”Jag var faktiskt där idag också, är mer kanonerna jag vill få bild på! Gärna utanför muséi miljö, men det kanske inte är möjligt längre” (inlägg 27/5 2014). Här beskrivs en negativ utveckling som innebär att allt färre kalla kriget-miljöer kan upplevas på det rätta omusealiserade sättet. Rädslan för en hotande officiell kulturarvifiering kommer till uttryck i en tråd där museers tendens att lägga till rätta kritiseras: ”Fast lite spännande är det att leta upp det som är övergivet också. Ett tillrättalagt museum är inte riktigt samma sak” (inlägg 27/10 2019). I en intervju med administratören av en ledande bunkerologgrupp på sociala medier, tillika producent och programledare, blev konfliktlinjen tydlig. Med udden riktad mot det officiella museets sätt att ställa ut föremål sa han: ”[J]ag

vet inte riktigt om jag gillar det, för att det är ett elitistiskt sätt att se på prylar. Och det här är ju en hel sån här diskurs, så här utställningsbiten, liksom, att vi väljer vilka föremål som vi ska lyfta fram, 'jag är curator'" (intervju 6/2 2019).

Från bunkerologernas håll har vi också identifierat en omvänd och framträdande konflikt, där kritiken riktas mot vad som ses som ett inkorrekt umgänge med tingen, i form av vandalisering. Många utsagor har vittnat om ilska över hur bergrum, bunkrar och anläggningar sprayats ned med vad som beskrivs som graffiti eller klotter, eller att de används som tillhåll, något som uppfattas som hot (Frihammar och Krohn Andersson 2020). "Tråkigt med graffitin. De fick sätta upp galler för ingången" (inlägg 25/3 2020); "Gärna ställen som ej är förstörda/fyllda med graffiti och såna tråkigheter" (inlägg 7/8 2018); "Detta klotter! På gamla F8 finns en så kallad laddningsbyggnad för robot 68. Denna var svårt vandaliserad och helt nedklottrad. Hade också använts som 'boende'" (inlägg 3/7 2019).

Det hot som graffitin utgör handlar inte i första hand om att förminska förståelsen eller förvränga någon form av kunskap. Vandaliseringen framträder snarare som ett uttryck för icke-vördnad för det i sig värdefulla historiska tinget. Genom att hota att bryta illusionen utgör vandaliseringen en *verfremdung*. I en intervju (6/2 2019) sa den ovan nämnda gruppadministratören att en central drivkraft i det bunkerologiska utforskandet "bygger ju på att vara först, och bryta dammet". Vandaliseringen blir här en alltför skarp påminnelse om att så inte är fallet. Samtidigt har vi i bunkerologernas forum noterat spår av en problematisering av den enkla rågången mellan bevarande och förstörelse: "Folk vill se övergivna rum för det är spännande med spår av människan, men graffiti, tags och klotter är inte [det] högst levande form av spår?" (inlägg 11/8 2018). I dessa kretsar är en central aspekt av hanteringen av tingen att kännedom och kunskap måste begränsas. Att *inte* berätta var en anläggning finns, inte ens i de egna forumen, är här det korrekta. Platser måste med andra ord hållas hemliga (ett tema som behandlas i ett särskilt kapitel senare i boken). I ett inlägg anförs hemlighållande som ett skydd mot vandalisering: "Med tanke på vissa personers syn på klotter så lär vi alla verkligen behöva påminna oss själva om att inte outa platser" (inlägg 11/8 2018). "Outande" av plats leder omedelbart till tillrättavisning.

På Bungenäs på norra Gotland, där ett militärt övningsområde från kalla kriget omvandlats till ett lyxigt sommarhusområde, mötte vi också en logik där att vara först var betydelsefullt, men med omvända förtecken i förhållande till nyss nämnda exempel. Bungenäs, där bunkrar byggts om till exklusiva hus, kan inte ses som ett entusiastdrivet underifrånprojekt. Snarare utgörs fritidshusområdet av ett informellt kulturarvsgörande utifrån nyttjarnas perspektiv och samtidigt, från exploatörens håll, en entreprenöriell kulturarvifiering. Erövringen av plats genom att "att bryta dammet" tar sig här ett annat uttryck. Genom att vara i besittning av en autentisk bunker erövras en social och kulturell position och framkantsidentitet. Här iakttog vi, i kontrast till bunkerologansatsen, hur ursprunglig interiör bemålning avlägsnades för att ytorna skulle få framträda i rå betong. Trots att detta förfarande uppenbart har omskapat platsen, kan betongen förmedla ett slags oförädlad kalla kriget-air. På så sätt kan betongen ses som ett tecken på autenticitet, vilket kan få det att verka som om bunkerns ägare inte styrs av konventioner, utan har en åtråvärd avantgardesensibilitet.

Vem får berätta kalla krigets historia?

En dimension av konflikterna handlar om vem som kan och får förvalta kalla krigets historia. Kampen står bland annat om vilken form av erfarenhet som ger den kunskapsmässiga auktoriteten. På flera platser som vi har besökt framställdes den faktiska erfarenheten av militär verksamhet – att själv ha *levt* kalla kriget – som avgörande. Tolkningsföreträde hävdades därmed utifrån en "boots-on-the-ground"-position, en förstahandskunskap, ofta ställd i kontrast till både museivärlden och den politiska sfären. Föreställningen är att soldater fått en särskild tillgång till kunskap, en "ground truth" (Tidy 2016), i kraft av att de levt nära och tränats i våldets verklighet. Exempelvis talade både Aeroseums initiativtagare och chefen på Arsenalen om politikers okunnighet om och ointresse för den militära historien, medan soldater, som de själva, framstod som personer som automatiskt förstår den militära historiens väsen och värde. Som tidigare nämnts var det militärer, de som jobbade på marken, som genom att gömma utrangerade ting räddade arvet undan förstörelse och vanvård. På Aeroseum sammanföll detta på ett paradoxalt sätt

med en logik där föremålen inte sågs som värdefulla i sig utan kunde hanteras pragmatiskt för att möta olika behov i verksamheten.

Vi mötte även föreställningen att soldaten inte bara har en särskild kunskap och omsorg om den militära historien, utan också i kraft av sin erfarenhet kan förkroppsliga historien, bära den i – och uttrycka den genom – sitt väsen och sin kropp. Som Aeroseums tidigare chef uttryckte det: ”[M]an kan säga att jag själv är kalla kriget. Jag föddes -43 och jag lever fortfarande. Nu är det ett kallt krig igen, och då kan man säga att jag har varit med hela den här resan” (intervju 22/3 2019). Att *vara* kalla kriget innebär att kunna förmedla historien enbart genom att finnas till, vilket i en bemärkelse upplöser idén om kulturarv som något som ska förvaltas *av* någon på något sätt. Här har innehåll, förmedlare och förmedling smält samman. Tanken om att kunna *vara* en tidsperiod innebär att kunna företräda ett absolut kunskapskapital där utrymmet för skilda uppfattningar raderats ut. En liknande position intog en av volontärerna på Arsenalen, en före detta militär som tillrättavisade oss med att vi hade ”ett hundra procent fel!” när vi pratade om ett av de utställda fordonen.

På Försvarsmuseum Boden uttrycktes en motsatt hållning. Chefen, som själv inte hade någon militär erfarenhet och inte gjort värnplikt, sa att detta inte hindrar honom i arbetet. Specifik militär erfarenhet tycktes vara oviktig i uppdraget att förvalta och förmedla militärt kulturarv: ”Det är ju många begrepp i det militära, som jag faktiskt inte lägger så stor vikt vid att försöka förstå heller, jag tänker att det finns andra som kan bättre. Jag förstår helheten” (intervju 16/5 2019). Den militära erfarenheten kunde till och med framstå som ett problem för den museala professionalismen. En anställd beskrev vissa slitningar mellan museiledningen och Bodens många militära kamratföreningar. De äldre militärerna ansåg att museet inte förstod den militära historien och inte visade den sanna bilden, något som den anställda betecknade som ”jag var där-problemet”. Museet å sin sida hävdade att militärerna ibland saknade förståelse för museet som plats och verksamhet. ”Vi ska inte vara ett MOB-förråd [mobiliseringsförråd] – ibland kommer de med en hel låda med vantar som de vill att vi ska bevara. Och de tycker att de kan komma och hämta grejer ibland när de behöver dem” (intervju 16/5 2019). När militären lämnar och hämtar föremål enligt sin militä-

ra logik, diskvalificeras de samtidigt som legitima kulturarvsförvaltare av den officiellt sanktionerade museiinstitutionen. Representanter för museet underströk också att Försvarsmakten inte hade något inflytande över berättandet och inte satt med i styrelsen. Konkret märktes kampen om tolkningsföreträdet även i museiledningens beslut att inte tillåta militärer sköta guidade turer eller hålla föreläsningar inne på museet. Den militära erfarenheten blir i detta perspektiv sammankopplad med ett särintresse snarare än med ett allmänintresse eller en privilegierad kunskapsposition. Ett *för* militariserat perspektiv framstår som ett hinder för kunskapsförmedling. Även på andra formella kulturarvsplatser har vi sett ambitionen att hålla försvarsmaktsperspektivet på avstånd. På Flygvapenmuseum i Linköping tillåts visserligen militärer att guida, men endast ett litet antal visningar, och den tidigare museichefen underströk att de har pedagoger anställda för att sköta detta (intervju 31/1 2019).

En gränssättning mot en starkt markerad militarism såg vi också vid vårt besök på myndigheten FRA:s eget museum. Museet är inte öppet för allmänheten, utan kan enbart besökas efter en särskild inbjudan. Under den guidade tur vi fick framkom att myndigheten anstränger sig för att inte sammankopplas med militärt överintresserade personer, så kallade möpar. Vår guide berättade bland annat att FRA förhåller sig kallsinnigt till dessa grupper och inte släpper in dem på museet, eftersom de inte bara är för intresserade, utan också vårdslösa med sanningen:

> Det är ofta som de påstår saker som antingen är helt tagna ur luften eller som skulle, om de var sanna, vara hemliga. […] Om de är seriösa kan vi överväga om de kan komma hit, men möpar är inte välkomna. Då skulle vi inte ha annat att göra (31/1 2020).

Medan det på Försvarsmuseum Boden är professionell museipersonal som ges kunskapsmässig auktoritet, är det på FRA myndighetsföreträdaren som ramas in som legitim uttolkare av kulturarvet. Här förläggs auktoriteten till värden som traditionellt sett har fått legitimera staten och det offentliga, som förnuft, opartiskhet, kompetens och sakligt kalkylerande, något som understryks av guidens framhållande av att FRA

är en myndighet vars verksamhet också granskas av andra (tillsyns)myndigheter (31/1 2020). Positioneringen som rationell, kontrollerad och demokratiskt legitim sker genom ett tydligt avståndstagande i relation till möparna och till det affekterade hemlighetsläckande som de förknippas med.

Det finns emellertid ett ytterligare sätt på vilket legitimitet i uttolkandet av kalla krigets historia skapas. Bland de informella sammanslutningarna av bunkerologer vi följt såg vi ett förhållningssätt där anspråken gällde ”den egna” platsen. Det här är en rationalitet som skiljer sig från både den militära erfarenheten och den museala expertisen. I centrum står en föreställd naturlig koppling till platsen genom rumslig närhet och genom genealogi, var för sig eller i kombination. Det kan röra lämningar som funnits i närheten av någons hem, eller det kan vara en personlig genealogi som är länken till platsen. Här artikuleras strängt taget inget kunskapsmål, och heller inget behov av att andra ska ha möjlighet att ta del av upplevelsen, utom möjligtvis för att den egna upplevelsen ska kunna speglas genom andra som delar intresset för bunkermiljöer. Att lämningen finns tillgänglig för personen själv är tillräckligt, och vi har inte identifierat någon strävan mot en öppen, tillgänglig form av musealisering, vilken det än månde vara.

Ett exempel på denna personliga legitimitetsproduktion har vi hämtat från ett inlägg i en bunkerologgrupp (inlägg 12/8 2021). I inlägget beskrivs författarens minnen av sin barn- och ungdomstid i sällskap med pappan på en ytterskärgårdsö där det funnits ett kustartilleribatteri, och det tillfogas att pappan arbetat på platsen. Släktbandsaspekten fördjupas ytterligare av uppgiften att pappan och mamman möttes för första gången på platsen, samt att morfadern också varit verksam där. I berättelsen uttrycks inget behov av att någon annan ska kunna uppleva platsen, utan det är snarare flera lager av en individuell tids-rumslig livsbana som knyts samman med kalla kriget som fond.

Samma logik framträder i de frekventa inlägg av fäder som i sällskap med sina barn besökt anläggningar placerade nära deras hem, där kopplingen är själva närheten: ”Blev ett skönt och uppfriskande äventyr efter lunch med två av kidsen” (inlägg 15/10 2019); ”Fick ett tips om en ’bunker’ så jag och grabbarna drog iväg på ett kvällsäventyr” (inlägg 11/10 2019); ”Bunkerjakt med grabben på Ekeby flygfält” (inlägg 25/3 2014).

Den här manliga genealogiproduktionen bygger på att fädernas (förmodade) militära erfarenhet skapar en samhörighet med platsen, vilken genom besöken traderas till sönerna. Vad som de facto skett i bunkern spelar mindre roll. Det räcker att det finns någon form av lös koppling till kalla kriget, vilket laddar platsen med något värdefullt, hemligt och utanför det vardagliga.

Några av de besökare vi intervjuat använde institutioner och besöksmål på ett liknande sätt. En besökare på Arholma berättade till exempel om en pappa som varit militär, vilket gjorde att besöket där skapade en förbindelse med honom (intervju 1/7 2020). I detta slags meningsskapande har den specifika anläggningen underordnad betydelse, och det är som generisk representation som lämningen blir ett identitetsverktyg. Både den museala berättarpositionen förankrad i professionell kompetens och den militära positionen grundad i verksamhetserfarenhet blir i dessa sammanhang meningslösa, då det är den individuella genealogin som gör relationen till objektet meningsfull.

Vilken historia ska berättas?

Det finns åtskilliga spänningar i materialet om vilken övergripande historia som ska berättats, och hur den ska berättas. De kulturarvsplatser vi besökt har sällan varit renodlade i detta avseende, utan olika föreställningar och berättarpraktiker har ofta samsats. På några platser har vi mött en hållning där själva innehållet i det som bevaras framstått som utan större betydelse och föremålen och platserna använts som ett medel för att uppnå något annat. Exempelvis uttryckte ägaren till Batteri Arholma – där gäster förutom att få en guidad tur i berget kan paddla, klättra eller åka zipline mellan försvarsanläggningarna – att han inte hade något särskilt intresse av att berätta om den militära historien. För honom var det turism, sportiga utomhusaktiviteter och äventyrligt friluftsliv det handlar om. Det var Arholmas karga miljö som lockade, och som användes som resurs i utvecklingen av företagsevent och annat (intervju 30/6 2020). Här tycks kalla kriget-historien framför allt fungera som stämningsskapande. De militära lämningarna förstärker känslan av otämjd natur, något som lockar besökare till platsen. Berget med lämningarna blir en resurs som kan exploateras ekonomiskt.

På andra ställen formuleras bevarandet av kalla kriget som ett mål i sig. Vad det är för en historia som ska berättas råder det dock oenighet om. Vi ser exempelvis skillnader mellan att primärt koppla det militära innehållet till en form av teknikhistoria (Arsenalen, Aeroseum) och att knyta det till en form av kulturhistoria (Flygvapenmuseum). På Försvarsmuseum Boden används det militära arvet också för att beskriva lokalhistoria, något som samtidigt innebär en professionshistoria, då Försvarsmakten varit en dominerande arbetsgivare på orten. Flera aktörer, inte minst de som befunnit sig utanför en officiell kulturarvssfär, fokuserar i stället på de militära lämningarna som *i sig* viktiga och bevarandevärda. I dessa icke-officiella sammanhang räcker detta som bevekelsegrund.

Vilken övergripande historia som privilegieras hänger samman med hur föremål och platser kontextualiseras, det vill säga i vilket historiskt, socialt och politiskt sammanhang de placeras. Detta präglar inte bara vad som går att berätta och i vilken utsträckning olika grupper av besökare inbjuds att relatera till berättelsen. Vår tanke är att den kontextuella inramningen också är bestämmande för på vilket sätt och hur mycket en kulturarvifiering öppnar eller stänger för reflektion och kritiska förhållningssätt. När den militära historien och dess artefakter i sig står i fokus, och dokumentation av föremål och vad försvarsmakten har uträttat skjuts i förgrunden, har utställningsföremålen ofta ingen eller mycket lite samtidskontext. Logiken blir då att visa fram tingen och miljöerna ”som de verkligen var”. På Norrtälje Luftvärnsmuseum, exempelvis, fann vi mängder av artefakter från luftvärnets historia i regionen – kanoner, patroner, uniformer, kartor, instruktionsaffischer, fotografier, skrivbord, dokumentsamlare, tidningsartiklar, medaljer, kokkärl, navigeringsutrustning, radioapparater – sammantryckta på utställningsytan, ofta med flera exemplar av varje sak. Vår guide, en pensionerad yrkesofficer som fungerade som museiföreståndare, sa att det på sätt och vis var bra att deras museum inte fick vara med i SMHA, eftersom detta enligt honom föreskriver att endast *en* pjäs av varje typ ställs ut – trots att det finns så många olika varianter (2/7 2020). Militära ting och erfarenheter gavs ett värde i sig och var varken inplacerade i en geopolitisk eller en historisk kontext. Utställningen gav mycket lite explicit information, utöver uppgifter om de specifika militära utställningsobjekten.

Ett annat exempel på en kulturarvsplats som i stor utsträckning saknar politisk, social och historisk kontext är Aeroseum. I detta upplevelseorienterade aktivitetscentrum ligger fokus på det svenska militära flyget under kalla kriget, med vissa inslag av civilt flyg och föremål från andra länder och andra tidsperioder. Påfallande lite utrymme ges åt redogörelser för de politiska och historiska situationer i vilka de militära föremålen producerats, anskaffats eller använts. Här berättas varken en särskild historia eller en sammanhållen berättelse om kalla kriget. Den övergripande tanken, som även diskuterats ovan, är att erbjuda publiken att ta del av historien genom att ha roligt och genom att röra vid sakerna. Det handlar om att frambringa affektiva upplevelser. När vi intervjuade den före detta chefen lyfte han själv fram den särskilda känsla som museet frambringar:

> [D]els när man kommer innanför portarna, så upplever man den miljön och tycker det är fantastiskt, och sen så kommer det ytterligare ett wow och det är när man kommer innanför jalusiporten då, oj, det här hade jag ingen aning om, att man hade byggt nånting sånt här, så att den miljön som jag tycker är speciell då, det är hela själva berget […]. (intervju 22/3 2019)

Även om bergrummet på detta sätt framhävs som huvudattraktionen, förmedlar också utställningen information om vapnens och flygplanens kapacitet och om hur luftförsvaret i Sverige var organiserat under kalla kriget. På olika kartor visas hur varje del av marken och luften var övervakad och beskyddad, exempelvis genom att radartäckningen var fullständig över riket. Det upprepas att flyget var i ständig beredskap, alla dygnets timmar, något som understryks genom användningen av versaler: ”Flygplan i HÖGSTA BEREDSKAP någonstans i Sverige. Alla krigsbaser var ALLTID redo för flygplanen, såväl sommar som vinter. Flygvapnets beredskap var alltid god och hög. Inom någon minut kunde flygplanen vara i luften för IDENTIFIERING och eventuell AVVISNING.”

Försvarsmakten under kalla kriget framställs som närmast omnipotent (jfr Wendt 2021). I utställningen beskrivs hur en massiv upprustning höll Sverige tryggt och säkert under perioden. Avsaknaden av

kontextualiserande beskrivningar – den ringa förekomsten av förklaringar till vapenansamlingen eller redogörelser för politiska och ideologiska konflikter och vägval i säkerhetspolitiken – tillsammans med den starka upplevelsen av att befinna sig i det enorma bergrummet bland mängden militära farkoster, gör att miljön förefaller imponerande och självförklarande. Här verkar den svenska militariseringen och vapenutvecklingen under kalla kriget given.

På såväl Flygvapenmuseum i Linköping som Försvarsmuseum Boden kunde vi se en annan typ av förståelse, som delvis formulerades i motsats till ett slags tinget i sig-approach. Chefen för Försvarsmuseum Boden kontrasterade militärer och möpar mot ett pedagogiskt och professionaliserat angreppssätt: ”De vill få oss att förstå vad som är viktigt med att berätta om det här fordonet och den här hjälmen, och vi vill få dem att berätta på ett annat sätt, kanske lyfta fram kvinnornas roll i det hela, att bredda historien” (intervju 16/5 2019). Här uttrycktes hållningen att de militära artefakterna både ska användas för att belysa något annat och placeras in i ett sammanhang. På Flygvapenmuseum speglades samma förhållningssätt i och med den förre chefens betoning av att detta varken är ett militärt eller teknikhistoriskt museum, utan ett kulturhistoriskt museum. På båda dessa kulturarvsplatser märks en ambition att presentera den svenska militära historien i ett internationellt säkerhetspolitiskt sammanhang.

Flygvapenmuseums kalla kriget-utställning byggs därtill upp genom att låta presentationen av militärflygets utveckling ackompanjeras av beskrivningar av svenska försvarets utveckling under de olika decennierna, tillsammans med omsorgsfullt uppbyggda hemmiljöer, ett för varje decennium (denna utställning behandlas närmare längre fram i boken). På museet beskrivs detta som ett försök att inkludera kvinnor i historieskrivningen och samtidigt locka nya grupper till museet. Den tidigare chefen sa att museet under hans chefskap omvandlats från att vara ett ställe där ”bara gubbarna gick in och tanterna stannade på gräsmattan” (intervju 31/1 2019) till en plats för alla. Den nya approachen har emellertid, påpekade han, mobiliserat möpar och flygentusiaster till motstånd, då dessa anser att museet inte utför sin huvuduppgift – att visa fram flygplan. När vi besökte Arsenalen, där hemmafronten i ringa utsträckning gestaltades, formulerades också kritik mot detta grepp.

Museichefen höll med om att nya metoder behövs för att göra utställningar som tilltalar kvinnor, men att en genusuppdelad utställning är ”mossig – hon tittar på vardagsrum, han på flygplan” (intervju 24/9 2019).

Konfliktlinjerna rör emellertid inte endast huruvida kalla krigets historia ska berättas som en militär-, teknik-, eller kulturhistoria. Vilkas erfarenheter som ska ligga till grund för berättelsen är ytterligare en fråga. Här ser vi en konflikt som formas kring militära hierarkier. På Arsenalen ställs den vanliga soldaten som sköter om verksamheten mot en militär elit som fjärmat sig från denna verklighet och därmed varken förstår eller kan hantera historien. Den militära överheten har bara brytt sig om de historiska föremålen och vapnen i samband med uppvisningar och parader, när det varit dags att ”vifta med fanan”, som museichefen beskrev det (intervju 24/9 2019). Denna poseringsmilitär, som vill omforma historien till en snyggt polerad yta att visa upp, placeras i motsatsställning till den konkreta, vardagliga och genuina militära historien. Medan den militära eliten helst vill städa bort den inte alltid så vackra verkligheten, vill museichefen tvärtom visa denna, och han betonar att han inte väjer för att berätta om våldet och om de obehagligare aspekterna.

Vi ser också att vissa erfarenheter och relationer är mycket svåra eller omöjliga att gestalta inom ramen för kalla krigets kulturarv. På Försvarsmuseum Boden uttrycktes en vilja att göra en utställning om dem som vägrade att göra lumpen, vapenvägrare, men detta har inte blivit av eftersom det funnits ett motstånd:

> Jag har uppfattat en rädsla, att militärerna i kamratföreningarna som har stor makt, skulle sparka bakut. Jag tror inte det, utan ska jobba för det, jag tror det skulle vara bra att få se en sådan utställning, att det skulle ge lite perspektiv. […] Det finns en rädsla, och det måste man ta på allvar. (intervju 16/5 2019)

Rent formellt har försvarsmakten inte något inflytande över museets verksamhet eller innehållet i utställningarna, och museet har i Museilagen (2017:563) stöd för att hålla sådana intressen på armlängds avstånd. Men i och med att Boden varit ett militärt centrum under stora delar av 1900-talet, är idag många av tjänstemännen i kommunen före detta

försvarsanställda. På så sätt utövar militären makt genom sociala sammanslutningar och genom politiken, med möjligheter att till exempel komma runt museilagen genom att skära i budgeten, som en av informanterna uttryckte det.

Enigheter, överskridanden och allianser

Genom att anlägga ett assemblageperspektiv, med dess fokus på det relationella och tillfälliga, har vi, utöver de konflikter som framträtt, också fokuserat på samförstånd. Det handlar om enigheter i avgränsade sammanhang i förhållande till vad som uppfattas som en gemensam motpart, eller om samförstånd som formuleras bortom det som explicit uttalas i termer av konflikt. Exempelvis kan aktörer, som på flera sätt förefaller ha motstridiga idéer och ideal, enas kring ett motstånd mot en professionaliserad kulturarvshållning. Trots att verksamheten ingår i det officiellt sanktionerade museinätverket, uttrycks på Aeroseum ett motstånd mot den distanserade hållningen till tingen, något som korresponderar med bunkerologernas antimuseala förhållningssätt. Här upprättas alltså en begränsad enighet kring kritiken av det tillrättalagt elitistiska. Ett ytterligare exempel på tillfälligt samförstånd är Arsenalen, som trots att det är ett utpräglat militärt museum under ledning av en före detta militär riktar udden mot en poseringsmilitär. I detta sammanhang framhålls ett provenienstänkande som överensstämmer med ett officiellt kulturarvsexpertmodus på de statliga centralmuseerna.

En annan sammanhållande aspekt är att samma aktörer ibland förekommer på olika sidor av de konfliktlinjer vi identifierat. Samma personer har dykt upp i olika roller i skilda sammanhang, och sociala nätverk har sträckt sig över en mängd aktörspositioner. Men också institutioner och samhällsaktörer har visat sig länka in i varandra på oväntade sätt. Ett exempel är den person som från början var kanslichef för det då nystartade nätverket SMHA. I denna roll hade han överinseende över vilka platser som valdes ut som särskilt militärhistoriskt intressanta med rätt att söka statligt stöd. Å ena sidan representerade han en statlig museimyndighet, i linje med utredningen *Försvar i förvar* som tydligt stipulerade att Försvarsmakten inte skulle fatta beslut om vilka platser som utgjorde ett nationellt bevarandevärde. Å andra sidan hade han en lång

militär karriär bakom sig och slutade som överstelöjtnant, och var därtill själv sekreterare i utredningen *Försvar i förvar*. Här ser vi hur den formellt upprättade rågången mellan professionell museikompetens och militärpositionen i realiteten var flytande redan när grunden för SMHA lades.

Ett ytterligare exempel på hur individer glider in i och ut ur positioner i kalla krigets kulturarv är den journalist som står bakom dokumentärserier som *Hemliga svenska rum* (2008) och *Kalla krigets hemligheter* (2018), vilka sänts av public service-företaget Sveriges Television. Ett av journalistens produktionsbolag ligger också bakom flera av de informationsfilmer som Försvarsmakten tagit fram, bland annat *När kriget kommer* (2021) och *Om kriget kom* (2019), den senare en serie i åtta delar som både sänts på SVT och lagts ut på Försvarsmaktens hemsida. I dessa produktioner förekommer ofta sekvenser hämtade från Försvarsmaktens eget arkiv och filmade scener från de platser som ingår i SMHA. Utöver att producera filmer både om och för Försvarsmakten, ansvarar samma journalist för delar av Arsenalens iscensättning av ett bergrum från kalla kriget. Han är också redaktör för en grupp på nätet som samlar bunkerologer, där referenser till både nämnda tv-serier, Försvarsmaktens informationsfilmer och kalla krigets etablerade kulturarvsplatser ofta förekommer. Poängen här är inte att en person har stort utrymme på fältet. Av vikt är däremot att exemplet demonstrerar hur samma sorts artikulation av kalla krigets kulturarv visar sig gångbar trots att avsändaren skiftar: medier, militären, museisektorn och bunkerologerna delar i stor utsträckning berättelsen om militär vapenkraft som historisk garant för trygghet och säkerhet under kalla kriget. Exemplet visar också hur gränserna mellan samhälleliga institutioner med principiellt olika uppdrag – militären, kulturarvssektorn och medierna/public service – här luckras upp, vilket får vissa demokratiskt och medieetiskt utmanande konsekvenser. När SVT okommenterat sänder av Försvarsmakten producerat material under beteckningen dokumentär överskrids den tydliga skiljelinje som idealt sett förutsätts existera mellan journalistisk granskning och myndigheter som till exempel Försvarsmakten.

Vi ser alltså hur de rörliga delarna i assemblaget befinner sig i olika former av samklang. Utsagor och positioner glider inte bara ihop, utan kan också hämta kraft och legitimitet ur och genom varandra. Genom att knyta an till den officiella kulturarvslogiken och etablerade föreställ-

ningar om den gemensamma historien och ett nationellt bevarandevärde, kan den militära positionen tona fram som både upphöjd och självskriven. Den auktoriserade kulturarvspositionen, å sin sida, kan få ökad kraft av den militära kopplingen. Den genuspräglade nationella känslogemenskapen, liksom den kittlande närheten till våld och död som följer med det militära, kan göra kulturarvet begärligt och ladda det med spänning. Ett tydligt exempel på detta är, som vi tidigare visat, Flygvapenmuseums framvisande av den nedskjutna DC-3:an. Den sarkofagliknande inglasningen av vraket skapar, tillsammans med framlyftandet av de åtta män som dog, en vördnadsfull stämning och associationer till en gravplats (jfr Ekström 2021) eller, närmare bestämt, ett militärt minnesmonument. Framställningens starka känsloladdning bygger här inte bara på närheten till döden, utan också på möjligheten att knyta an till en igenkännbar militär, maskuliniserad hjältetrop: soldaten som lämnar kvinnan och hemmet, beredd att dö för att trygga nationen.

Autenticitet och maskulint beskydd

Ett sätt att förstå de positioner och relationer som bildas, och som uttrycks både genom konflikter och allianser, är att de handlar om en kamp om att etablera tolkningsföreträde. Denna kamp har två centrala och delvis överlappande dimensioner. Dels handlar det om att erhålla ett tolkningsprivilegium genom att hävda autenticitet, dels genom att hävda en beskyddarposition. I båda är genus en resurs. Föreställningar om maskulinitet och femininitet används både för att hävda – och utmana andras hävdande av – autenticitet och för att göra anspråk på att vara en legitim beskyddare av kulturarvet (jfr Frihammar och Krohn Andersson 2020; 2022).

Som vi sett i kapitlet utmanar det inom-militära kulturarvsgörandet den officiellt auktoriserade kulturarvspositionen, exempelvis genom att hantera historiska artefakter utan ett tydligt regelverk, eller genom att inte upprätta en gräns mellan ett avslutat musealt då och ett säkerhetspolitiskt och militärt nu. Detta görs möjligt och legitimt bland annat genom betoningen av militärens särställning i fråga om att representera en autentisk kalla kriget-historia. När konkret militär erfarenhet blir nyckeln till autenticitet, så att det utifrån ett soldatperspektiv går

att hävda sig vara tidsperioden, övertrumfas konventionella former av musealisering. Militära autenticitetsanspråk kan hamna i konflikt med etablerade museala praktiker, där äkthetsskapande länkas till förmågan att noggrant och opartiskt välja ut, gallra, bevara, vårda och respektera tingen. Den militära positionen hävdar sig till och med stundtals representera en mer autentisk historia just genom att *inte* hantera tingen så som den traditionella museinormen föreskriver.

Autenticitetsanspråken får också kraft genom att sammanlänkas med maskulinitet. Det är en maskulin erfarenhet som omskapas till autenticitet, som i exemplet ovan från Arsenalen, när en vardaglig, våldsnära och rå soldatverklighet ställs mot en elits förkonstlade och fanviftande paraderande. Uppvisningspositionen, präglad av fåfänga, passivitet och objektifiering – en feminiserad ”to-be-looked-at-ness”-position (jfr Berger 2008 [1972]) – sammankopplas med en idealisering av verkligheten och den äkta historien. Det maskulina militära tolkningsföreträde som grundas i sådana autenticitetsanspråk får en särskild legitimitet genom soldatrollens högt markerade position. Att rätten att definiera historien kan te sig så stark beror på tankefiguren att nationens suveränitet hänger på soldatuppgiften att försvara territoriet, med våld om så krävs, och ytterst sett på beredskapen att dö. Soldatens verklighet blir på så sätt sammanbunden med förutsättningarna för nationens själva existens. Den sammankoppling som upprättas mellan soldatskap, våld och verklighet (Cavarero 2011) innebär också att tolkningsföreträdet per definition blir maskulint. Detta är ett sätt att förstå bristen på representationer av kvinnor liksom på erfarenheter och uttryck kopplade till femininitet i kalla krigets kulturarv.

Kampen om tolkningsföreträdet handlar också om vem som kan uppfattas som den legitima beskyddaren av kulturarvet. Också i dessa projekt är autenticitet en stark resurs. Förmågan att beskydda arvet förutsätter både en förståelse av och en tillgång till det som är äkta. En beskyddslogik kräver emellertid ett hot för att fungera: utan ett trovärdigt hot behövs ingen beskyddare. Det är därför inte överraskande att vi kunde se flera olika typer av hot frammanas i materialet, och att skilda hotgestaltningar sammanlänkas med specifika beskyddspositioner, som att vaka över den äkta militära historien eller att skydda arvet från graffiti och annan förstörelse. Även i dessa hot- och beskyddsframställningar

är föreställningar om genus verksamma. Hotet kan formuleras som en elitproducerad hantering av arvet, exempelvis i form av ett feminint konnoterat uppvisande och paraderande – ett hot som kan avvärjas genom ett maskulint, militärt, boots-on-the-ground-beskydd. Här vävs den maskuliniserade positionen som primär beskyddare av nationen, den våldsutövande soldaten, ihop med beskyddet av kulturarvet.

En genusdynamik kan även skönjas i de hotbilder som produceras i de bunkerintresserade gruppernas samhörigheter. Här är det museiprofessionen som framstår som faran. När miljöer och artefakter arrangeras, putsas upp och ställs ut, kan detta förstås som att arvets maskulina autenticitet och mystiska aura är i fara. Bunkernätverkens upptagenhet vid hemlighållande kan ses som ett sätt att skapa en manlig gemenskap (något som vi utvecklar vidare längre fram i boken), men också som ett hävdande av ett maskulint beskydd gentemot professionens tämjning av det militära arvet. Denna beskyddsposition upprättas också i relation till ett annat hotande fenomen: vandaliseringen av lämningarna.

Även de hotbilder som konstrueras utifrån den officiella kulturarvspositionen – vådan av ett vårdslöst hanterande av föremål eller ett snävt militariserat synsätt – hämtar kraft ur genuslogiken. Hotet framstår i form av en överdriven och okontrollerbar militarism som har gått för långt. Tydligast framkommer detta i exemplet med möparna som utestängdes från FRA:s museum eftersom de representerar en form av urspårad militär maskulinitet. I relation till denna fara formuleras det officiella kulturarvet och myndigheten som gränsvakter. Samtidigt krävs ett avvärjande av den tillrättaläggande feminisering som den museala överhetspositionen riskerar att kopplas ihop med. Detta ”svar” framträder som ett åberopande av en annan form av maskulin beskyddaridentitet, vilken inte primärt tar sin utgångspunkt i kapaciteten till våldsutövning. I stället konstrueras beskyddspositionen utifrån professionalitet, objektivitet och rationalitet, en sval och distanserad blick som ställs mot möp-positionens känsloanstrukna ivrighet och partikulära intressen. En sådan rationell position samspelar väl med maskuliniserade konstruktioner av det offentliga och den politiska sfären som präglad av allmänintresse, opartiskhet och förnuft, medan den feminina positionen knyts till det privata, det subjektiva och det känslomässiga (jfr Pateman 1989; Young 1990).

Ett nationellt samförstånd

De konfliktytor och spänningar som vi har lyft fram i detta kapitel vilar på ett grundläggande samförstånd, något som både möjliggör allianser och att skilda positioner kan erhålla kraft och legitimitet från varandra. Samförståndet artikuleras inte explicit och framstår inte heller som en tolkning, utan som något som bara är. En dimension av denna outsagda enighet är att kalla krigets historia beskrivs utifrån ett förgivettaget svenskt nationellt vi som delar både historia och samtid. Denna föreställda gemenskap sägs löpa genom historien som stabil entitet, ett vi inom vilket det varken råder konflikter eller uteslutningar. Därigenom blir det till exempel möjligt att, som i Arsenalens rekonstruktion av ett skyddsrum, koppla samman byggandet av kalla krigets underjordiska bunkrar med hur svensken, formulerad som ett vi, genom historien alltid tagit skydd i berget, en sammankoppling mellan folk, tid och berg som vi återkommer till längre fram. Utifrån samma föreställning om nationell gemenskap går det också att, som på Aeroseum, förutsätta att dagens museibesökare kommer att känna stolthet över den vapenutveckling och försvarsförmåga ”vi svenskar” byggde upp under kalla kriget.

I kulturarvsskapandet reproduceras svensk identitet i termer av hög teknologisk och samhällelig utveckling, något som också knyts till en specifik plats: det svenska territoriet. Den outtalade utgångspunkten blir att tillhörighet till det svenska skapas både utifrån ett visst geografiskt område och genom genealogi. Besökaren förväntas känna samhörighet med och vara en del av ett nationellt kollektiv i kraft av släktskap med tidigare generationer. Därigenom både förutsätts och återskapas en föreställd nationell gemenskap som ytterst sett är konstituerad kring blodsband och etnisk homogenitet, något som sätter tydliga gränser för vilka erfarenheter och vem som kan inkluderas i kulturarvet. Erfarenheter knutna till andra samhälleliga, kulturella och nationella kontexter exkluderas, och även andra former av hierarkier och konfliktlinjer inom den föreställt eniga nationella gemenskapen trängs undan.

Samförståndet gäller också att denna nationella gemenskap är hotad på ett sätt som kräver beskydd – och det framstår som både nödvändigt och naturligt att ett starkt väpnat försvar är det som skapar trygghet. En outtalad men grundläggande premiss här är att det är män som är natio-

nens beskyddare. Kalla kriget återskapas i stor utsträckning av manliga aktörer, som ett maskulint definierat arv. Inte minst bland bunkerologerna är det tydligt att det primärt är män som med självklarhet kan och vill göra anspråk på detta arv, något som emellertid inte behöver vara grundat i en egen delaktighet i det militära beskyddet. Även yngre män som inte gjort värnplikt kan i kraft av sin maskulinitet få kontakt med och bli del av det beskyddande kollektivet och dess historia.

Ett sätt att förstå de konflikter som utspelas i kulturarvsgörandet är att de både vilar på och bidrar till att osynliggöra sådana grundläggande samförstånd. På så sätt kan man uttrycka det som att fundamentala politiska och ideologiska skillnader och konflikter döljs – frågor som handlar om vem som inkluderas och exkluderas i det nationella identitetsskapandet, om maktrelationer mellan kvinnor och män och om huruvida säkerhet kan och bör skapas genom militarism och våld.

ARSENAL
Snabb
makaroner
KOKTID 3 MIN
Kungsörnen
RAMLÖSA
Original
MUTTI
POLPA
No.1 in Italy
NESCAFÉ
LYX
wasa
FRUKOST
FELIX
Chili con Carne
FELIX
SkinkOst
Kavli
SOLSTICKAN
DURACELL

3. Krislådan: Kalla krigets tid

Ett paket Wasa frukost-knäcke, en kartong snabbmakaroner, chili con carne, en tub Kavli skinkost, ravioli, krossade tomater i konservburkar, en petflaska Ramlösa, Nescafé Lyx, några ägg. Ett paket tändstickor, ett par batterier, en ficklampa, tre värmeljus. Slutligen ett par svarta skinnhandskar, en gul barnmössa med mönster av råttor och en liten krambjörn. Dessa nutida vardagsvaror möter oss när vi öppnar luckan till ”Krislådan” i Arsenalens utställning om kalla kriget (fältarbete 26/9 2019). Vi ser samma saker dagligen i snabbköpet, i klädbutiken eller i skafferiet hemma, men att se dem placerade i en museal kalla kriget-tid ger dem en annan betydelse.

Kalla kriget-utställningen, där krislådan ingår, är uppbyggd som ett bergrum. Från den ljusa utställningshallen stiger besökaren in i dunkel. Skyltarna på de betonggrå väggarna är svagt upplysta och har tillfogats en patina så att de ser gamla ut. En sliten militärgrön träkista med texten PROVIANT står i ett hörn. En monter visar fram äldre typer av gasmasker och annan skyddsutrustning med grånade instruktionsfoldrar. En handtvål i en blekt kartong ligger bredvid förbandsdukar och gasbindor inslagna i vad som ser ut som smörpapper. Det slitna, nötta, grånade och blekta andas gångna tider och förflutenhet. En envis

◂ Krislådan. Installation på försvarsfordonsmuseet Arsenalen.

analog ringsignal från en svart bakelittelefon som ingen svarar i utgör, tillsammans med tickandet från en klocka, en akustisk påminnelse om att här står tiden still. Vi befinner oss i en tidskapsel där dåtida förhållanden bevarats i ett fruset presens – en evig kalla kriget-loop.

Det är här greppet att placera nutida föremål i krislådan sticker ut och styr tankarna från det iordningställda dået till vår egen tid, här och nu. Detta förstärks av att skylten bredvid krislådan ber besökaren att fundera över sin egen krisberedskap: ”Har du då allt hemma för att klara dig i 1 vecka?” Att öppna luckan till kalla krigets krislåda och finna sin samtids föremål är att få tiden att kollapsa.

I det här kapitlet tar vi fasta på den kulturarvskritiska utgångspunkten att tidsdimensionen – spelet mellan dåtid, nutid och framtid – är av särskild betydelse vid produktionen av kollektiva identiteter (Graham och Howard 2008). Tidsaspekten är viktig för att förstå vilka nationella gemenskaper som görs möjliga – vilka människor som till exempel omedelbart relaterar till att ha knäckebröd och skinkost hemma – och vilka genusordningar som gör sig påminda i kalla krigets kulturarv. En övergripande fråga rör vilka sociala, politiska och materiella förutsättningar som framställs som knutna till särskilda perioder, och vilka förhållanden som istället framträder som eviga, utanför tiden. En annan fråga rör vilka gemenskaper och fiendebilder som framstår som stabila respektive föränderliga. Det sätt som historia skrivs på är nära förbundet med vilka förändringar av samhället som uppfattas som möjliga, understryker filosofen Elisabeth Grosz. Hur det förflutna föreställs och relateras till nutidens samhälle präglar hur det går att föreställa sig framtiden (Grosz 1998: 40). I samma anda kommer vi att diskutera olika sätt att temporalisera – att beskriva, gestalta och använda tiden – och hur detta påverkar vilken (säkerhets)politik som tycks möjlig och rimlig.

Museer kan ses som tidsmaskiner, skriver etnologen Billy Ehn (1986) och syftar på att historiska museer gör det möjligt att här och nu få en känsla av att uppleva hur det var där och då. All kulturarvifiering, oavsett om det gäller reella miljöer eller imaginära bilder, handlar om att upprätta sådana här tidrum som sammanlänkar rumsliga och tidsliga kännetecken eller, med litteraturvetaren Michail Bachtins begrepp, kronotoper (1988: 14). Begreppet kronotop tillämpas även i analyser av skildringar av tid och rum utanför litteraturen (Gustafsson Reinius

2002: 30). På kulturarvsplatserna framträder dåtiden på olika sätt beroende på hur tidsliga och rumsliga aspekter sammanlänkas.

I det här kapitlet riktas sökarljuset mot tid och temporalitet, både i form av gestaltningarna av tid och den förståelse av tidens gång som gestaltningarna bygger på. Konkret undersöks tidsmässiga indelningar – när historien börjar och slutar, vilka tidsperioder som presenteras och vad som lyfts fram som utmärkande för dessa. Vilka händelser, utvecklingslinjer och vändpunkter markeras? På vilka sätt begreppsliggörs det förflutna och, i förlängningen av detta, vilket nu och vilken framtid framstår som möjliga? Nedan diskuterar vi först hur relationen mellan tid, makt och politik kan förstås och teoretiseras, varefter vi tematiskt presenterar de olika tidsgestaltningar vi identifierat i materialet.

Temporalitet, makt och politik

Tiden är svår att få syn på och beskriva, trots att den uppfattas som självklar och naturlig. Den tycks bara gå, liksom av sig själv. Men föreställningen om tidens gång har skiftat genom historien och den moderna idén om tiden som en ständig progression, där det förflutna är oåterkalleligt borta, är bara ett av många sätt att förstå och förhålla sig till tid. Tid kan också uppfattas som cirkulär, som statisk eller som utan klara distinktioner mellan ett då och ett nu (Baraitser 2017; Bevernage 2012; Gross 1985). En bärande tanke i forskningslitteraturen är att tid snarare kan förstås i termer av en social och politisk konstruktion än som ett objektivt faktum (Grosz 1998) – tidsuppfattningen och bruket av tid är därmed viktiga dimensioner att ta hänsyn till vid en maktanalys.

Historieteoretikern Jörn Rüsen understryker att olika tidsuppfattningar ger skilda historienarrativ, vilka i sin tur sanktionerar olikartade identiteter (1987: 89). Cirkulär tidsuppfattning leder till en historieskrivning där främst redan etablerade och traditionella identiteter bekräftas, medan en tid som knyts till en rumslig dimension, där dåtiden, nuet och framtiden hänger ihop genom att utspelas på samma plats, snarare producerar ett narrativ där historien blir något att lära av. Dagens dominerande uppfattning om tid som framåtrörelse och transformation, något som Rüsen kallar ”det genetiska narrativet”, formar historien till ett slags framgångssaga som leder fram till ett idealt nu. En fjärde, kri-

tisk tidsuppfattning återfinns inom den akademiska diskursen, där problematisering och kritisk distans präglar bilden av det förflutna. Dessa olika föreställningar om tid kan förekomma sida vid sida.

Tanken att föreställningar om och bruk av tid får betydelse för vilka identiteter och samhällsförändringar som blir tänkbara och möjliga är viktig i detta kapitel. Vi har bland annat inspirerats av historikern David Gross (1985), som diskuterar den politiska betydelsen av att kontrollera tiden, och beskriver medborgarens uppfattning av tid som en viktig förutsättning för framväxten av en nationalstat. Genom att lägga fast nationens "gemensamma" historia och formulera vilka händelser som ska traderas och firas övertog staten makten över tiden från religiösa och lokala sammanhang. Denna styrning av medborgarnas förståelse av det förflutna möjliggjorde, tillsammans med en uppmuntran att känslomässigt investera i värden och symboler förknippade med vad som definierades som tradition, en ökad statlig kontroll (Gross 1985: 65–66). Hos Gross lyfts historien i termer av progression fram som avgörande för att legitimera styret. Detta sker genom att länka den linjära, framåtskridande temporaliteten till statens framväxt: "the history of progress became virtually synonymous with the growth of the centralized state" (1985: 70). På ett liknande sätt pekar statsvetaren Michael Shapiro (2000) på statens ambition att kolonisera tiden. I hans tolkning handlar detta primärt om att forma en kollektiv fantasi om enighet, känslan av ett nationellt vi som delar verklighet, både historiskt och idag. Att lägga fast tiden, både att definiera gemenskapens historia och vilka händelser och skeenden som ska traderas, kan på så sätt ses som en central maktresurs.

I detta kapitel diskuteras vad vi vill beskriva som tidens performativa aspekter i kulturarvsskapandet, i bemärkelsen vilka berättelser, maktrelationer och handlingsutrymmen som skilda sätt att temporalisera möjliggör. Olika sätt att periodisera – att dela in historien i avgränsade epoker – framhäver vissa berättelser och samband medan andra väljs bort, understryker historikern Maria Sjöberg (2012: 6–12). Periodiseringar bör, menar hon, därför ses som uttryck för samtidens normer och värderingar, och är därmed i grunden politiska. Ett exempel är att mäns villkor regelmässigt tas som osynliggjord utgångspunkt för historieskrivningen, vilket innebär att kvinnors villkor liksom betydelsefulla könspolitiska förändringar döljs.

Sätten att tidsligt rama in berättelser med brytpunkter och indelningar kan aldrig vara neutrala, understryker statsvetaren Katharina Tollin (2010: 22). Istället måste berättelser om samhällsutveckling förstås som en maktteknik i kampen om att definiera samhället. Hur avgörande historiska händelser beskrivs och sammankopplas med nuet synliggör vissa maktrelationer och krafter, medan andra döljs. Historieskrivning inbegriper därmed specifika förståelser av hur förändring åstadkoms och vilka förändringar som är önskvärda. På ett liknande sätt understryker historieteoretikern Berber Bevernage (2012: 15) hur ett aktivt görande av skilda ”distance-constructions” får tydliga ideologiska konsekvenser. Berättelsens tidsramar, ordningsföljd och brytpunkter, liksom hur kontinuitet och förändring gestaltas, är viktiga aspekter i såväl skapande av kollektiva identiteter som upprättande av hierarkier (jfr Aburrah 2019). Olika tidsbrott och kronologier synliggör vissa skeenden och grupper, medan andra faller utanför synfältet. Och när vissa konflikter gestaltas som levande och pågående kan andra maktkamper konstrueras som tillhörande ett avgränsat då och därmed utdefinieras ur samtalet.

Utifrån dessa perspektiv på relationen mellan tid, makt och politik undersöker vi några varierande sätt att temporalisera och resonerar kring hur detta påverkar både vilka berättelser som blir möjliga och vilka nationella och könade identiteter och maktrelationer som (åter)skapas i vårt material. Vår tanke är att kalla krigets kulturarvifiering är särskilt intressant i fråga om hur temporalitet hanteras. Till skillnad från andra krig utmärks kalla kriget från en svensk horisont av att det inte så enkelt lånar sig till, exempelvis, kronologiskt framställda berättelser, med början och slut, med vändpunkter och en tydlig utveckling. Förutom några få, dramatiska incidenter – som nedskjutningen av DC-3:an och Catalinaaffären 1952 och den sovjetiska ubåten U 137:s grundstötning i början av 1980-talet – finns inte många nyckelhändelser eller tydligt actionladdade skeenden. I och med att kalla kriget i hög grad handlade om väntan, passivitet och planering inför vad som kunde tänkas komma i framtiden kompliceras ett traditionellt tidsligt berättande där händelser följer på händelser, ofta i en kronologisk och utvecklingsorienterad framställning. Men kombinationen av icke-händelser, obestämbarhet och en framtidsorienterad ”anticipatory logic” (Denman 2020) skapar,

som vi kommer att visa, förutsättningar för mer fantasifulla temporaliteter i kulturarvsgörandet, där inte bara nu och då kollapsar, som i ”Krislådan” ovan, utan där också gränserna mellan det inträffade, det kommande och det som skulle ha kunnat hända på olika sätt suddas ut.

Framåtskridande och förändring

Enligt Rüsen domineras idag bilden av historien av ”det genetiska narrativet”, där tid förstås som rörelse, förändring och utveckling. Det här återspeglas ofta på museer där utställningar beskriver en tidslinje där det sker en tydlig utveckling. Kultursociologen Tony Bennet (1995; 2004) har visat hur museer regelmässigt arrangerar sina utställningar som ett kronologiskt framåtskridande, där besökaren rör sig från ett avlägset då mot sin egen samtid. Genom att förbinda olika skildringar och installationer med varandra i en bestämd ordning kan tidens svårgripbara karaktär ges en konkret och åskådlig form. Denna rumsliga disposition gör att besökarens rörelse följer en utvecklingsberättelse och ger intryck av att händelser och kunskaper ackumuleras och leder fram till ett allt mer idealt tillstånd. På så sätt upprättas en normativ relation mellan ett outvecklat förflutet och ett civiliserat, välordnat nu (Bennet 1995; jfr Hegardt 2015).

På Arsenalen i Strängnäs är det genetiska narrativet tydligt. Museet är inrymt i en stor hallbyggnad, och utställningsobjekten utgörs av pansarvagnar, stridsvagnar och andra landbaserade militära fortskaffningsmedel. Vägen genom utställningen sträcker sig drygt 50 meter från entrén längs med vänstra sidan av hallen, gör sedan en sväng åt höger vid hallens kortända och fortsätter därefter tillbaka mot entrédelen. Fordonen presenteras längs denna sträcka efter en kronologisk logik med de äldsta först och de yngsta sist, sammanlagt ungefär 70 stycken. På översiktskartan i entrén pekas perioderna som besökarna passerar på vägen ut: ”Första världskriget”, ”Mellankrigstid”, ”Andra världskriget”, ”Kalla kriget” och ”Nutid”. Den här indelningen är dock inte markerad i själva utställningen, utan fokus är på fordonen i sig. Till varje fordon ges information om tillverkningsår och vilka årtal den varit i bruk, liksom teknisk prestanda som topphastighet och motorstyrka. Vapenkraften ges stort utrymme. Så här beskrivs till exempel prototypen till Artillerikanonvagn (AKV) 151:

> Den maximala skottvidden är 25 kilometer. Magasinet innehåller 14 enhetspatroner som kunde avfyras inom loppet av 45 sekunder. En ny kassett med 14 patroner lyftes ombord med hjälp av lyftkran, ett moment som tog två minuter. Varje patron vägde 47 kg.

Besökarna som går den planerade vägen genom museet möter tidens gång genom fordonens och vapnens ökande kapacitet. Fordonen blir också större ju närmare samtiden de kommer.

Militärfordonen är placerade på golvet. De flesta är uppradade längs med väggarna, men några står också i mitten av den breda gång besökarna rör sig i. Det finns inga skyddande monterglas eller avspärrningsband, och trots att en skylt upplyser att det inte är tillåtet att klättra på fordonen kan besökarna utan problem röra vid dem. De är till största delen mörka och gröna och ser hårda, tunga och kraftfulla ut. Deras fysiskt påtagliga närvaro gör att de intar platsen som utställningens centrum. De anslag som i bild och text presenterar den samhälleliga eller internationella geopolitiska kontext som finns här och där hamnar i bakgrunden, och fordonen relateras i första hand till varandra. De bildar en till synes självverkande utvecklingslinje där framåtskridande blir synonymt med växande vapenkapacitet och ökande våldskraft. Vapenutveckling och upprustning framträder på så sätt som en naturdriven evolution, ungefär som i bilden där urtidsapan genom olika stadier utvecklas till upprätt människa. Det här sättet att representera tidens gång uttrycker en militär temporalitet (Mårsell 2021). I denna tidsuppfattning utgör krig och militärmakt historiens drivkrafter, medan perioder av fred framstår som irrelevanta för historiens förlopp. Arsenalens utställning kan på ett liknande sätt läsas som att den militära vålds- och vapenkapaciteten driver historien framåt – en utveckling som ter sig relativt kontinuerlig.

Men vid två tillfällen stannar den kronologiska promenaden upp och besökaren förmås att dröja kvar lite längre vid en viss tidpunkt. Första gången det sker är när besökaren når fram till kalla kriget-tiden och leds in i ett dunkelt bergrum, samma installation som beskrivs i inledningsscenen ovan. Bachtin beskriver kronotoper som ställen där tiden ”pressas samman” och blir åskådlig (1988: 14). Bunkerbergrummet kan tolkas

som en sådan sammanpressning, där en rad förhållanden och skeenden förs ihop på en och samma plats. Också besökarens faktiska framåtskridande i utställningen hejdas därmed – och istället för att obehindrat gå från fordon till fordon slussas besökaren in i bunkern. Där inne är informationsdensiteten hög: skyltar med texter, montrar med föremål och flera skärmar som visar filmer pockar på uppmärksamheten. Ljudsättningen – ringsignalen från bakelittelefonen, klockans tickande och ett återkommande snyftande ljud – skapar tillsammans med det dunkla ljuset en suggestiv stämning. Koncentrationen av intryck just här på tidslinjen markerar tidpunktens centrala betydelse. Det är nu besökaren möter atombomben, både i bild och text och i en film, men också mer underförstått och förtätat då själva rummet ska gestalta ett atombombssäkert skyddsrum. Här, som på flera andra ställen i materialet, träder USA:s atombomber över Nagasaki och Hiroshima fram som en historisk vändpunkt. Fällningen av atombomberna blir en av de händelser i tiden som ramar in berättelsen om kalla kriget. Den ödesmättade text som beskriver händelsen inleds på följande sätt:

> Bomberna släpptes från luften. Kroppar förintades av värmen. Ögon förblindades av ljuset. Skuggor brändes in i marken. De efterföljande skadorna skulle komma att bli oöverskådliga och än till denna dag gör sig konsekvenserna påminda.

I närmast religiösa termer beskrivs detonationen som till lika delar en slutpunkt och en begynnelse. I den militära temporaliteten träder atombomben fram som den absoluta förändringskraften, och periodens startpunkt förläggs till uppkomsten av detta skrämmande massförstörelsevapen med oöverskådliga konsekvenser. Härmed placeras kalla krigets vapenutveckling i Sverige in i en tidsordning som bestäms och präglas av ett fundamentalt, existentiellt hot, vilket bidrar till att upprustning ter sig nödvändig och given – trots att upprustning uppenbart inte innebär något skydd mot kärnvapen. På andra sidan bergrumsinstallationen återfinns de militärfordon som hör till perioden kalla kriget. De presenteras på samma sätt som tidigare, och raden av karosser går snart sömlöst över i utställningen om dagens stridsvagnar och militärfordon.

Den andra förtätningen på tids- och utvecklingslinjen, där besöka-

rens rörelser hejdas, utgörs vid vårt besök av en avslutande dataspelshörna, som beskrivs närmare i nästa kapitel. Här dras tidstrådarna ihop och besökaren kan, i spelet, möta stridsvagnar från olika tider i en virtuell låtsastid. Dataspelsavdelningen ligger upphöjd på andra våningen och nås via en trappa placerad där den vanliga utställningen, och därmed också den vanliga tiden, tar slut. Här får besökaren ta ett steg in i det framtida, virtuella kriget. På Arsenalen framträder tiden som ett oavlåtligt tekniskt framåtskridande, vars linjära utvecklingsgång endast dras samman och stannar upp i atombombens skugga och i en framtida fantasivärld.

När tid, som i Arsenalens utställning, silas igenom ingenjörsmässiga militära landvinningar, framstår gångna tiders teknik som obsolet, vilket öppnar för nostalgi. De en gång så moderna, men nu hopplöst utdaterade maskinerna verkar nästan gulliga i jämförelse med nutida vapens enorma förstörelseförmåga. Nostalgi har en utopisk dimension, skriver litteraturvetaren Svetlana Boym, men riktningen är inte framåt, utan bakåt (2001: XIV). Nostalgi kan vara ett sätt att bli intim med det förgångna, menar hon vidare, i bemärkelsen att det förgångna väcker en personlig och innerlig känsla (2001: 251ff). Nostalgi uppträder i glappet mellan det personliga och det kollektiva och länkar samman individuell biografi med gruppens eller nationens biografi.

Nostalgi definieras som en längtan tillbaka till en förlorad tid. Enligt Boym (2001) är den av två typer: dels ”restaurerande”, dels ”reflekterande”. Inom ramen för den restaurerande varianten framskrivs nostalgin inte som nostalgi, utan som sanning, tradition och absoluta värden som familj och fosterland. Det här är ett tillbakablickande som präglar nationalistiska och religiösa renässanser och laborerar med detaljrika beskrivningar av ett ärofullt förgånget. Den reflekterande nostalgin, å andra sidan, är till sin karaktär ambivalent och har utrymme för en distanserad, ibland ironisk, blick på det förgångna. Den drivs inte i första hand av en önskan att återupprätta något som varit, utan är ett sätt att hantera tidens gång, med fokus på tidsavståndet som sådant. Trots att objektet för de två typerna av nostalgi kan vara detsamma, till exempel dåtidens gemenskap, en förlorad trygghet eller ett lämnat hemland, verkar de på olika sätt (Boym 2001: 41ff).

I Arsenalens beskrivning av kalla kriget är restaureringsaspekten

övervägande. Perioden framställs som hotfull och otrygg, men samtidigt uttrycks en stolthet över den nationella beslutsamhet och försvarskapacitet som tillskrivs dåtidens samhälle. I utställningen framhålls med retroaktiv självaktning att det krigsförberedande uppbyggnadsarbetet togs ”på blodigt allvar” – då var Sverige berett på att försvara sig. Beskrivningen av perioden som följde efter kalla kriget uttrycker saknad: ”Kvar ligger endast rester av det som en gång var världens kanske mest fortifierade land.” Det är i dessa rester som besökare placeras – en tid där försvarets ”bäst före-datum” sedan länge passerats.

Längtan tillbaka är ofta förenad med en idealisering av en patriarkal samhällsordning med tydliga könsroller, skriver IR-forskarna Megan MacKenzie och Alana Foster (2017). De beskriver ett slags maskulinitetsnostalgi, där längtan riktas mot en svunnen tid då män hade reella möjligheter att uppfylla traditionella maskulint kodade roller som fäder och familjeförsörjare. En maskuliniserad nostalgisk längtan efter kalla krigets tid har också kommit till uttryck i vårt intervjumaterial. På frågan vad som är så fascinerande med kalla kriget svarade en bunkerolog att det å ena sidan har att göra med den rädsla han som barn upplevde under skolans skyddsrumsövningar, å andra sidan med en känsla av stolthet över det starka försvar Sverige då hade (intervju 6/2 2019). Men mest handlar det om, som han uttryckte det, ”det som kommer ur kalla kriget”, vilket i hans berättelse var framgångsrika företag som Saab och Atlas Copco, ”alltså en civil sida som blir hela Sverigemodellen typ”. ”Åh, nu ryser jag igen, det blir så jävla fysiskt!” utbrast han för att understryka hur starkt tanken på kalla kriget berörde honom. Nostalgin inbegrep här en genusaspekt. Under intervjun uttrycktes en längtan tillbaka till en tid då instruktionerna till värnpliktiga var att i skarpt läge skjuta för att döda, något som ställdes mot en jämställd och curlande nutidsvärnplikt där det måste, som bunkerologen uttrycker det, ”vara duschdraperi och stängd dörr till toaletten”. Kalla kriget projicerades här som en period av en strikt könsuppdelad ordning, vilken i sin tur länkades till ett starkt, välfungerande och inte minst okonstlat militärt försvar med mäns beskyddarprivilegium intakt.

Den utvecklingstidslogik vi mötte på Arsenalen präglar också utställningen om kalla kriget på Flygvapenmuseum i Linköping. Emellertid är fokus här i första hand på hemmiljöer, och förändringen be-

skrivs mer i sekvenser än som en rak utvecklingslinje. Sekvenseringen markeras redan från början. Ingången till utställningen sker genom en cirka 20 meter lång tunnel där rörliga ljudsatta bilder projiceras längs med väggarna. Det är filmklipp från slutet och upplösningen av andra världskriget, statsmän och politiker som håller tal, bilder från firandet av freden på Kungsgatan i Stockholm med konfetti som singlar genom luften, Sverigekartan, flygplan, fallande bomber, löpsedlar – och texten COLD WAR flimrar förbi. Som på Arsenalen finns också en atombombsdetonation med, som markering av slutet på en gammal tid och början på en ny. Röster blandas med muller och ödesmättad stråkmusik till ett akustiskt sammelsurium. Tunneln leder fram till den öppna hall i vilken olika decennierum är placerade i kronologisk ordning. Steget ut i den jämförelsevis tysta, lugna och ljusa atmosfären utanför markerar också steget ut i en ny och lugnare tid. Tunnelns kaotiska ljud och kollaget av bilder av världskrigets slut övergår i kalla krigets tydligt uppdelade och strukturerade världsordning.

Utställningen är platsmässigt omfattande. Där Arsenalen låter tidslinjen löpa längs en rad med militära fordon, är Flygvapenmuseums utställning organiserad som en kronologisk promenad genom ett antal stora rum i rummet, vilka vart och ett genom omsorgsfullt uppbyggda hemmiljöer representerar var sitt decennium. Öppningarna in till respektive rum kan ses som tidsportar in i kalla krigets olika skeden, och periodiseringen markeras genom att varje decenniums årtal lyser i stora siffror över dörren. Varje öppning flankeras därtill av ett epitet som både koncist och lite tvetydigt humoristiskt formulerat sätter stämningen: ”Rysskräck” 1950, ”Bombsäkert” 1960, ”Fredskris” 1970, ”Ubåtssjukan” 1980. Utträdet ur 1980-talet och in i 1990-talet sker genom en till viss del raserad Berlinmur. Utanför detta rum börjar något slags samtid, där information om det moderna försvaret återfinns.

Strids- och militärflyg visas också fram, varav många befinner sig ovanför besökarna, antingen hängande i vajrar från hallens tak eller stående på taken på de olika decennierummen. Utställningsupplägget möjliggör en kronologiskt framåtskridande berättelse i flera nivåer eller, som utställningen definierar det, ur tre perspektiv: världens, det svenska flygvapnets och den svenska välfärdsstatens. Flygplanen, som med tiden blir allt mer våldseffektiva, beskriver på liknande sätt som på Arsena-

len en militär utvecklingstid. På respektive decenniums utsida, på heminstallationernas yttervägg eller i särskilda avdelningar precis utanför hemmen beskrivs också årtiondets svenska militära verksamhet, samt inrikespolitiska händelser. Utanför rummen presenteras den internationella säkerhetspolitiska kontexten på stora skärmar.

På insidan presenteras hem och familj, det vill säga tidens ”home front”. Här kan man, med utställningens formulering, gå in och hälsa på ”Familjen Folkesson” och se denna ”typiska” familjs levnadssätt genom decennierna. Besökarna får kliva in i skickligt scenograferade kök och vardagsrum, fyllda av typiska inredningsdetaljer och kulturella uttryck från perioden i form av tv-program, musik och böcker. Rummen kan ses som ett slags bokstavligt materialiserade kronotoper, en för varje decennium. Inredningarna lockar till igenkännande, och kommentarer som ”Sådana här fula puffgardiner hade jag också på 80-talet, tänk att jag tyckte det var snyggt då!” var vanliga bland besökarna vid vårt besök i oktober 2021. Dåtidens samhällsströmningar och upplevda hotbilder förmedlas genom autentiska radio- och tv-klipp från både kända och okända händelser, och i viss mån genom kontextualiserande historiebeskrivningar. I varje miljö finns också drastiska och humoristiska installationer som anspelar på hotbilder: några missiler, i den sovjetiska respektive amerikanska flaggans färger, kan bryta fram ur vardagsrumsparketten, och ett atombombsmoln kan dyka upp i en annars idyllisk tavla med naturmotiv.

Detta sätt att berätta historien, där utveckling av flygvapnet under kalla kriget fogas in i en historia av samhällsutveckling och för samman olika samhällssfärer, möjliggör en mer mångfacetterad förståelse av periodens militarisering än de i stora stycken avkontextualiserade ansamlingar av militära artefakter som präglar exempelvis Arsenalen. De medvetet distanserande greppen och den lätta ironi som präglar delar av den professionellt kurerade utställningen, som att exempelvis beskriva 1980-talet med epitetet ”Ubåtssjukan”, skulle kunna ses som ett uttryck för Boyms (2001) reflekterande nostalgi. Gestaltningen öppnar för en mer kritisk blick och manar till reflektion över dåtidens hantering av det säkerhetspolitiska läget.

Samtidigt kan vi se att frågor om säkerhet, hot och militarisering här naturaliseras på andra sätt. Valet att låta vapenutveckling, välfärds-

samhällets utbredning och hemmets förvandlingar beskrivas som sammanlänkade skapar intrycket av ett kontinuerligt och gott samhälleligt framåtskridande (Åse och Wendt 2022). De möjligheter till nostalgi och igenkänning som de utställda hemmen från olika decennier erbjuder – att inbjudas till att plocka fram det där välbekanta porslinet som stod hos en mormor eller att sjunka ner i den typiska 1980-talssoffan – bidrar också till att tona ner den militära upprustningens aggressiva aspekter. När ABBA ljuder ur högtalarna, barndomens välbekanta seriealbum finns i hyllorna och vardagsrumstapeten är lika gräslig som igenkännbar försvinner lätt frågorna om våld, krig och död. Tilltalet exkluderar samtidigt erfarenheter som inte korresponderar med det som tas för givet i utställningen, det vill säga att besökaren är en del av och identifierar sig med Familjen Folkessons svenska identitet och historia.

Genom att de militära framstegen sammankopplas med de civila – allt mer sofistikerade stridsflygplan med moderniserade kök, nya tv-apparater eller avancerade mobiltelefoner – kan den militära upprustningen läsas som ett möjliggörande av hemmets och välfärdens utveckling, en tankefigur som också återkommer i flera av våra intervjuer (22/3 2019, 24/9 2019). I denna kulturarvifiering blir krig och välfärd (”warfare and welfare”, jfr Cronqvist 2012) olika sidor av samma sak, och utrymmet för att reflektera kritiskt i relation till säkerhetspolitiska vägval blir, liksom i de avkontextualiserade uttrycken, litet. Det kan på så sätt framstå som givet och gott att det blev som det blev.

I Flygvapenmuseums utställning möter besökaren alltså två sammanlänkande tider med lite olika karaktär. Innanför väggarna äger familje- och hemtiden rum. Här framträder tiden som föränderlig genom framvisandet av hemelektronikens utveckling och de skiftande stilidealen. Besökarna förutsätts kunna identifiera sig med de miljöer som byggts upp och njuta av och skratta åt dåtidens välbekanta tokigheter. Den militära historien berättas på hemmens utsida och synliggör förändring genom flygmaskinernas utveckling. Samtidigt är det mycket som förblir sig likt här utanför hemmets väggar. De militära planen fortsätter att beskydda hemmet, genom decenniernas gång, och det eviga omvärldshotet kvarstår.

I officiell historieskrivning är kalla kriget en avgränsad period som började strax efter andra världskriget. Det råder i och för sig lite olika uppfattningar om när perioden slutade, var det vid Berlinmurens fall 1989, vid Tysklands återförening 1990 eller kanske först i och med Sovjetunionens upplösning 1991? När vi besökt olika kulturarvsplatser har vi varit intresserade av hur detta slut gestaltats. När något definieras som kulturarv skapas det också som historia – i meningen en förgången tid, en tid som är skild från nuet. I vår undersökning har dock kalla kriget inte alltid framträtt som en tydligt avgränsad och avslutad period. Istället mötte vi olika berättelser och iscensättningar där början och slut mer eller mindre suddats ut eller satts inom parentes. Även om kalla krigets kulturarvifiering ofta, som beskrevs i det förra avsnittet, berättas som en utvecklingshistoria, finns flera exempel som utmärks av en påfallande avsaknad av tydlig kronologi, och av en flytande gräns mellan kalla kriget och andra perioder, liksom mellan dåtid och samtid.

Inne i den gigantiska underjordiska flyghangaren vid Säve flygplats, som inrymmer Aeroseum, erbjuds ingen kronologipromenad på samma sätt som exempelvis på Arsenalen och Flygvapenmuseum. Museet saknar dessutom i stor utsträckning kontextuella beskrivningar. Utställningsrummet domineras av en stor mängd flygplan och helikoptrar, uppställda utan någon klar (tids)logik och utveckling att följa. På flera ställen upplevde vi det svårt att veta om utställningsytor och skyltar skildrade ett då, och i så fall vilket då, eller ett nu. Information om ett försvarssystem kunde plötsligt stå i presens. Och var den lilla inglasade vaktkuren där lampan lyste, och vad som såg ut som en någorlunda modern knapptelefon och som samsades om skrivbordsutrymmet med block och pennor, del av utställningen eller inte? På museets biograf rullade ett antal filmer i en entimmesloop, en blandning av historiska filmer, om exempelvis flygvapnets incidentberedskap 1959 eller amerikanska och sovjetiska flygplan från andra världskriget och kalla kriget, och samtida information om Försvarsmaktens pilotutbildning samt en reklamfilm för JAS 39 Gripen, den senare tonsatt med den svenska nationalsången.

En sådan avsaknad av gränser, och en upplöst kronologi, var ock-

så tydlig på Viltfarmen och Kalixlinjens museum. I museibyggnaderna samsades mängder av militära föremål – ammunition, cyklar, kläder, husgeråd och vapen – från andra världskrigets tid och kalla kriget på ett obekymrat sätt. I ett av husen hade en beredskapsbio byggts upp. Väggarna var täckta med upphängda cyklar, skidor, djurskallar med horn, tidningsurklipp, kartor och gamla undervisningsplanscher som visade allt från specifika vapensystem till kons anatomi. Vi hade svårt att orientera oss kronologiskt när detta stora antal föremål av skilda sorter från olika perioder och sammanhang presenterades sida vid sida.

Tidsambivalensen på dessa platser kan relateras till deras entreprenöriella karaktär, och fokus ligger på upplevelser snarare än på bevarande av historia. På Aeroseum bidrar även rubriceringen av verksamheten, att det inte rör sig om ett museum utan ett aktivitetscentrum, till att accentuera att perspektivet inte är tillbakablickande. Här står, som vi diskuterat tidigare i boken, aktivitet och görande i centrum, snarare än en specifik historisk period eller ett pietetsfullt bevarande av vissa utvalda artefakter. Kalla kriget varken börjar eller slutar på något tydligt sätt här, och skeendens orsaker eller inbördes ordning berörs knappt. På Aeroseum frammanas snarast ett slags tillstånd, präglat av ett överhängande hot. Flygplanen och helikoptrarna i den långa underjordiska gången in i berget är placerade med nosarna riktade utåt, i riktning mot den atombombsäkra porten. De framstår som vilande, eller parkerade, fordon snarare än musealiserade artefakter. Vi fick också veta att några av planen faktiskt tas fram ibland i samband med flyguppvisningar. Den stora mängd militära fordon som står uppställda i berget – och som ger intryck av att kunna användas omedelbart om en fara skulle uppenbara sig – signalerar en överväldigande styrka och militär beredskap. På så sätt förmedlas ändå en viss berättelse trots avsaknaden av kontext och tidsbestämningar. Det är en berättelse om ett ständigt närvarande och pågående hot, och om en stark nation med militär och teknologisk kapacitet att försvara territoriet.

Även på mer professionellt kurerade museer med större fokus på kronologi och historieskrivning kan emellertid, som det inledande exemplet med ”Krislådan” visar, musealiseringar av ett kalla kriget-förflutet närmast sömlöst blandas med beskrivningar av, och artefakter hämtade från, nutiden. I den uppbyggda bunkern på Arsenalen visar en

monter äldre typer av skyddsutrustning som gasmasker, bland annat det som kallas Folkgasmask, och förbandsmaterial samt nödförnödenheter från kalla kriget, som konservburkar med äppelsoppa och spaghetti med köttfärssås. Bredvid den gamla, lätt gulnade utgåvan av broschyren *Om kriget kommer* är emellertid även den nyproducerade *Om krisen eller kriget kommer*, som skickades ut till alla hushåll i Sverige 2018, utplacerad. Den nya broschyren dyker även upp på andra kulturarvsplatser. På Förvarsmuseum Boden ligger flera exemplar, på en rad olika språk, i museientrén.

Samtiden letar sig också in på andra sätt. På en av väggarna i Arsenalens bunker sitter en rad informationsskyltar med korta upplysningar om bland annat skyddsrummens historia och om olika sätt att skydda sig. ”Den första gasmasken i det militära användes redan på 1910-talet”, kan det stå, samtidigt som rutan med text strax nedanför upplyser besökaren: ”Om du behöver söka skydd i ett skyddsrum i händelse av krig, får du inte ta med dig något husdjur.” Ett sätt att förstå den här typen av tilltal är att det är en teknik som museer kan använda sig av för att skapa kontakt och igenkänning – helt enkelt genom att relatera det historiska innehållet i en utställning till en samtida erfarenhet.

Men de överskridna skiljelinjerna mellan det utställda dået och nuet, och de olika sätten att blanda då och nu, gör också att situationen under kalla kriget och dagens hotsituation flyter ihop och går att uppfatta som i grunden densamma. Det medvetna museala greppet med ”Krislådans” nutida matvaror bidrar tillsammans med blandningen av information om kalla kriget med upplysningar om dagens skyddsberedskap till att smälta ihop tiden: såväl hoten som behoven av att skydda sig består. Tidskollapsen innebär också att besökaren tilltalas på ett specifikt sätt, som går utöver att som reguljär museibesökare underhållas, informeras om historien och ges tillfälle att reflektera. På de militära kulturarvsplatserna blir besökaren positionerad som ett säkerhetssökande subjekt i en hotfull, samtida omvärld. Här uppmanas hon reflektera över sin nuvarande (o)säkerhetssituation: Vad har jag hemma i mina förråd? Var ligger mitt närmaste skyddsrum? På ett liknande sätt positionerar Flygvapenmuseum besökaren när installationer av 1950-talets hotbilder ackompanjeras av en stor tavla där olika signaler för fara är uppritade. Besökaren tilltalas här i presens och ombeds undersöka sin skyddskapacitet:

”Kan Du dina larmsignaler?” Samtidigt som besökaren på detta sätt uppmanas leva sig in i en hotfull situation, och testa sin förberedelse för detta, levereras ett specifikt och självskrivet svar på såväl den förgångna som den samtida (o)säkerhetssituationen: individuell beredskap och militär upprustning.

Om kalla kriget i dessa gestaltningar letar sig in i nuet och aldrig blir riktigt avslutat, så har vi i materialet också sett exempel på att kalla kriget inte ges någon början. På Rödbergsfortet i Boden blev vi snart varse att kalla kriget inte framträdde som en sammanhållen och avgränsad tidsperiod (fältarbete 15/5 2019). Här syntes inte det kronologiska framåtskridande som enligt Bennet (1995; 2004) brukar prägla historiska museala framställningar, och inte heller följde berättandet det genetiska narrativ med ständig utveckling som Rüsen (1987) fäster vid samtidens tidsuppfattning. Istället handlade det ofta om att gestalta och berätta om ett slags permanent hot från öst. När vi följde med på en visning av det stora fortet, som var i bruk fram till år 2000, var berättelsen snarast att Boden med dess fortifikationer allt sedan grundandet har försvarat Sverige från ”ryssen”. ”Frågan var inte om utan när han kommer”, sa guiden med eftertryck (15/5 2019). Under visningen berördes kalla kriget endast i liten utsträckning och referenser till ett konstant hot från öster återkom. Här rådde ett slags evig och kontextlös fiendetid, där blicken oavvänt varit och kommer att vara fäst på den östra gränsen och alla kanoner alltid varit och kommer att vara riktade åt samma håll.

På Försvarsmuseum Boden visades vid vårt besök utställningen Norrlands lås, om Norrlands och särskilt Bodens försvarshistoria under de senaste 100 åren. Här infogades kalla kriget i en bredare historisk och regional berättelse, där det snarare än tiden var platsen med sin närhet till fienden i öst som utgjorde narrativets centrum. Samtidigt gestaltades kalla kriget som en särskild tidsperiod, där Bodens historia vävdes samman med den världspolitiska utvecklingen. Här fanns också en tydlig startpunkt och atombomben återkom som ett betydelsebärande tecken. Det första vi mötte efter att ha tagit trappan upp till denna del av utställningen var en stor dramatisk färgbild av en atombombssprängning, där det vita svampformade molnet och rödglödgade eldskenet avtecknade sig mot en olycksbådande svart himmel, något som signalerar att nu förändras villkoren radikalt.

I vår intervju med museipedagogen (16/5 2019) framkom emellertid att denna utställning inte väckt något större intresse. Det är snarast beredskapstiden som människor i Boden vill fördjupa sig i, menade pedagogen, och besökarna brukar inte uppfatta att det finns några tydliga gränser mellan världskrigen och kalla kriget. Hennes analys var att kalla kriget som distinkt period skjuts åt sidan för att den påminner för mycket om ett trauma för Bodenborna. Kalla krigets slut innebar också det hon benämnde som ”slutet för Boden”, genom de omfattande nedläggningar som drabbade stadens regementen. En möjlig tolkning här är att avsaknaden av den särskilda tidsindelning som perioden kalla kriget innebär underlättar etableringen av ett konstant hot och en konstant fiendebild, vilket samtidigt återskapar Boden som en (fortfarande) utsatt och avgörande plats i försvaret av territoriet.

I en annan del av landet, som i likhet med Boden ofta uppfattas som ett slags yttersta försvarspolitisk utpost mot ett sovjetiskt eller ryskt hot, Gotland, saknades också en tydlig kalla kriget-periodisering. På Gotlands Försvarsmuseum framstod den nedrustning som skedde vid kalla krigets slut, på 1990-talet och under 00-talet, mer som ett slags parentes i den annars stillastående eller permanenta tiden. Den parentetiska tiden illustrerades bland annat av en bild på ett jättelikt, tomt förråd och av dåvarande statsministern Fredrik Reinfeldts utsaga om försvaret som ett ”särintresse”. En rad politiska beslut lyftes fram som sades ha inneburit ”den största förbandsslakten sedan 1925”, med följden att ”samhällets sårbarhet ökade dramatiskt” (fältarbete 26–28/8 2020).

Parentestiden är, till skillnad från utvecklingstiden, ett slags avvikelsetid, präglad av politiska missbedömningar och felgrepp, något som skapar ökad nationell och regional osäkerhet. Tiden såväl före som efter denna tid länkas i museets narrativ ihop genom att kalla krigets hot knyts till samtida hot, och till en gemensam syn på vikten av att militärt befästa Gotland. Här verkar tid i första hand kopplas till platsen, en tidsuppfattning som enligt Rüsen skapar ett narrativ där historien framträder som ett korrektiv (1987). I berättelsen dröjer det inte heller många år förrän politikerna inser missgreppen och återgår till den tidigare ordningen. I utställningen beskrivs hur, i mitten av 2010-talet, ”insikten om Gotlands strategiska betydelse hade *återuppväckts*” (vår kursivering). Under rubriken ”Viktigt att behärska Gotland” illustrerades denna in-

sikt genom en kartbild där räckvidden för ryska robotar placerade på ön ritats ut – cirklarna når långt in på det svenska fastlandet och täcker in både Stockholm, Malmö och Göteborg. Nu följer redovisningar av ökad militär närvaro på ön och till sist, 2018, ett återupprättande av det tidigare nedlagda Gotlands regemente, med en invigningsceremoni ledd av kung Carl XVI Gustaf. Den förändring som karaktäriserade den politiska, avvikande och ”falska” parentestiden har nu återgått till vad som kan beskrivas som en mer permanent och ”äkta” tid, som kännetecknas av att hotet från öst och behovet av stark militär kapacitet är konstant. Varken hotet eller skyddsbehovet har, eller hade, egentligen försvunnit. Även på andra kulturarvsplatser har vi sett uttryck för denna föreställning om en icke-avslutad tid. Som vi har berört tidigare i boken vilade bevaranderationaliteten på Norrtälje Luftvärnsmuseum, där ett viktigt mål med samlingarna sades vara att skydda kunskap som fortfarande är betydelsefull i försvaret av Sverige, på en liknande premiss: historien är inte avslutad, utan pågående. Det som utspelas i dessa exempel kan beskrivas som en kamp om temporaliteten, där politiska beslut att lägga ner vad som uppfattas som förlegat ställs mot en militär förståelse av kalla kriget som i en mening oavslutat och periodens militarisering som fortfarande relevant.

Om parentestiden på Gotland tydligt sammankopplades med det politiska etablissemanget, personifierat av Reinfeldt, och ett slags centrum-elit, så förkroppsligades permanenstiden i detta narrativ inte enbart av militären och nationella symboler som kungen, utan också mer specifikt av öborna. När regementena lagts ner, och allt annat var nedmonterat, sålt eller förstört, beskrevs hur Gotlands hemvärn fortfarande finns kvar, ”öns enda markstridsförband”. Symboliskt gestaltas betydelsen av hemvärnet som upprätthållande av kontinuiteten också i museets framvisande av en bild tagen under Gotlands regementes återinvigningsceremoni. Hemvärnets fanbärare har här just överlämnat regementets fana – som hemvärnet bevarat under tiden regementet var nedlagt – till den nye regementschefen. Försvarsmakten lyfter också på sin hemsida fram att det är samma soldat som nu tar emot fanan som en gång lämnade den ifrån sig när regementet lades ner 2005.[6] I denna ritual tydliggörs att parentestiden är över och att det skett en återgång till den permanenta tiden, där staten genom försvarsmakten återigen

erkänner hotets existens och återtar sitt ansvar för beskyddet. Tidsordningen blir därmed återställd.

Såväl i Boden som på Gotland har vi alltså kunnat se att olika sätt att periodisera och länka samman nu och då får vissa effekter på den historia som berättas. Sätten att temporalt avgränsa, eller inte avgränsa, tid möjliggör inte bara vissa berättelser om hot och trygghet, utan kan också generera specifika konstruktioner av identiteter. I det här fallet har en regional ”utpostidentitet” betydelse. Temporaliseringen, och inte minst skapandet av en permanenstid, bidrar både till att dölja till exempel lokala trauman som i Boden och till att framhäva lokal styrka och betydelse, som på Gotland.

Urtid och transcendens

> I Sverige har vi levt av berget sen urminnes tider. Rikedomarna som togs ur djupet byggde ett helt land. Under kalla kriget skulle även berget komma att skydda oss.

Med detta citat från Arsenalens uppbyggda kalla kriget-bunker vill vi illustrera en form av tidsgestaltning som inte bara överskrider generationers växlingar och konventionella historiska tidsindelningar, utan också speglar transcendentalt färgade föreställningar om eviga värden och egenskaper. I citatet formas bunkern i urberget till ett tecken för den historiskt förankrade gemenskapen, en gemenskap som både byggt rikedomar och skapat trygghet. Den kontinuitet som frammanas, som närmast kan beskrivas som ett slags säkerhetspolitisk och militär urtid, sammankopplas också specifikt med en nationell identitet. Här länkas den svenska ”urhistorien” samman med ett uråldrigt nationellt sätt att leva. På så sätt återskapas mytologin om en djup enhetlighet och samhörighet i nationen (Shapiro 2000). Samtidigt framstår den omfattande militariseringen av landet som en förutbestämd utveckling, just genom kopplingen mellan de militära befästningarna och hur vi-et alltid har använt berget såväl för att skapa samhället som för att beskydda det (jfr Wendt 2021).

Urberget som trop återkommer på flera ställen i kalla krigets kulturarv där det specifikt svenska kopplas just till berget. Under visningen

av Rödbergsfortet i Boden (15/5 2019) får besökaren exempelvis veta att ”vi är den enda befolkningen i världen som har ett fort i urberget”. I urbergstropen förenas en specifik temporalitet – berget som alltid har funnits, som vår tillvaros genesis – med en särskild nationell materialitet: det ursprungliga förenas med det orubbliga och urstarka, den svenska graniten, som omtalas i Arsenalens historieskrivning om berget. I tv-dokumentären *Skymningsläge – Sverige under kalla kriget* (2016) förläggs på ett liknande sätt tryggheten till berget: ”I graniten, i berget fanns det som skulle göra landet oknäckbart.”

Detta eviga och samtidigt potenta bergsarv vävs samman med Försvarsmakten, en sammanvävning som både skänker kraft och en form av transcendentalt skimmer till det militära befästandet av landet. Upprustningen framstår som en integrerad del av det svenska, något som harmonierar såväl med naturen som med de traditioner som sedan ”urminnes tider” skapat välfärd och säkerhet åt befolkningen. I det omfattande militära filmmaterial som förekommer på kulturarvsplatserna – exempelvis filmer som visar militära övningar och tänkta stridsscenarier eller demonstrerar stridsvagnars eller flygplans kapacitet och rörelseförmåga – återkommer visualiseringar av det svenska berglandskapet. De militära flygplanen och fordonen, som Jas 39 Gripen på Aeroseum, eller den mytomspunna Stridsvagn 103 på Arsenalen, porträtteras mot bakgrund av storslagen natur, fjällkedjor och karga steniga skärgårdsvyer men också ett vidsträckt hav och djupa snöiga skogar. I dokumentären *Skymningsläge* (2016), där ett ”som om”-scenario i vilket Sverige blir invaderat under kalla kriget gestaltas, beskrivs vad som står på spel på ett liknande sätt: ”Nu ska striderna om slätterna, skogen och fjällen börja”.

Det som däremot knappast alls förekommer är tecken på mänsklig civilisation. Såväl odlade som urbaniserade landskap och stadsmiljöer är i princip osynliga, något vi analyserar närmare i kapitlet om hur kalla krigets rumslighet frammanas i kulturarvsgörandet. Poängen här är att sammanlänkningen av en tekniskt hypermodern militär kapacitet med ett storslaget och föreställt tidlöst landskap ger militärt beskydd en transcendental karaktär. Städer, bostäder, civila fordon eller människor tillhör den ändliga tiden, och signalerar närmast oundvikligen ett hemmahörande i en partikulär tidsepok. Bergen, haven och skogarna, däremot, framstår som eviga och svåra att definiera och ringa in tidsmässigt.

En nationell, militär och manlig genealogi visualiserad
på Gotlands Försvarsmuseum.

När den säkerhetspolitiska urtiden gestaltas genom en förment tidlös urnatur läggs den fast som överskridande och allomfattande.

Den transcendentala nationella tiden kan emellertid också skapas genom genealogier – genom berättelser om hur nationens väsen och vara hålls samman genom och över generationsgränserna. På flera militära kulturarvsplatser, som på Norrtälje Luftvärnsmuseum och Gotlands Försvarsmuseum, skapas en nationell, militär och manlig genealogi genom framvisandet av rader av porträtt på regements- och bataljonschefer som avlöst varandra genom historien, och som alla är

vita män. På så sätt frammanas en bild av att det nationella, maskulina beskyddet fortlever, och den nationella tiden överskrider den enskilda människans utmätta tid. I föreställningen om nationen förenas tanken om en gemenskap bortom tid och rum med idén att några måste vara beredda att dö för att nationen ska leva (Mosse 1990) – den genuspräglade föreställning om det ultimata offret som också framkom i det nostalgiska tillbakablickandet vi diskuterade ovan. Men offret handlar inte bara om beskyddet av den tillvaro vi känner här och nu, utan om att möjliggöra något större som pekar mot evigheten: att den historiska gemenskapen ska fortleva även långt in i framtiden.

Den transcendentala nationella tiden kunde vi också identifiera vid vårt besök (3/5 2019) i Flygvapnets minneshall, som ligger i byggnaden Tre Vapen på Gärdet i Stockholm, ett byggnadskomplex som också inhyser Försvarets materielverk och Försvarsmaktens produktionsledning. Här hedras de 955 piloter och annan flygpersonal som omkommit i samband med militära flygningar från första världskriget och framåt, varav fler än 500 personer under kalla kriget. En plakett upplyser om rummets syfte: ”I denna minneshall äro upptecknade namnen på flygvapnets personal som stupat under militär flygning.” På väggen finns också en inskription som understryker soldaternas vilja att offra livet för landet: ”De älskade icke så sina liv att de drogo sig undan döden.” Rummet är sobert och avskalat, med stenvägg i grå marmor och golv hämtat från urberget: slipad granit. Ovanför marmorväggen, där de dödas namn är uppförda, läser vi i guldbokstäver: ”Till minnet av våra stupade kamrater.” Framför väggen står ett altarliknande marmorbord med två vita ljus och en minnesbok där namnen på alla de omkomna återkommer. Trots att dödsfallen inte har skett i krig – de allra flesta handlar om olyckor på svensk mark – benämns de döda som stupade och som fallna, som om döden skett på slagfältet, i strid med en fiende. Därmed beskrivs de på det förhöjda sätt som brukar utmärka nationella krigsförluster. De döda skrivs in i historien genom skapandet av en genealogi av nationella militära krigshjältar. På stentavlan framgår att det första dödsfallet är daterat till 1915, och att det senaste ägde rum 2007. Men det finns plats för fler namn på väggen. På så sätt tydliggörs att den militära nationella historien ännu inte har tagit slut. Fler dödsoffer kan förväntas i framtiden (jfr Åse 2022).

▲ Namnväggen och det altarliknande bordet i Flygvapnets minneshall i byggnaden Tre Vapen på Gärdet i Stockholm.

◀ Del av Einar Forseths väggmålning i Flygvapnets minneshall.

Väggmålningar av Einar Forseth i en halvcirkelform liksom omsluter marmorväggen med de dödas namn. Platsen kan läsas utifrån Bachtins tanke om kronotopen, där det ”sker en förening av rums- och tidskännetecken i en meningsfull och konkret helhet” (1988: 14). I minneshallen sammanförs, i text och i bilder, olika tidslager, olika platser och olika händelser som, tillsammans med symbolladdade föremål, bildar en berättelse om offer och hjältemod i nationens namn. I sex fresker gestaltas en flygares liv, från det att han tar avsked av sin bondefamilj till att han utbildar sig till pilot, flyger ut på uppdrag, planet störtar och han, till slut, får en militär begravning. Freskerna visar upp nationen från norr till söder, från ett prunkande skånskt jordbrukslandskap till ett fjällandskap där en person i samiska kläder visar vägen till det störtade planet. Den nationella gemenskapen understryks av att flygarnas kroppar liksom smälter samman med naturen och blir ett med fjällbjörkarna. I den centralt placerade militära begravningsceremonin lägger en äldre och en yngre kvinna – som korresponderar med modern och systern som piloten lämnar efter sig i hemmet i den första fresken – kransar och blommor vid graven. Två uniformerade soldater, varav en håller upp den svenska fanan, står bakom kvinnorna medan fyra andra soldater skjuter salut med sina gevär. Det bortomjordiska sammansmälter med det nationella när fanan genomsyras av ett gudomligt ljus som strålar från den barbröstade gudinna som sänker sig från himlen för att skänka soldaten en lagerkrans. Nationen knyts på så sätt till det transcendentala, som ett evighetens tidrum.

I denna berättelse används familj och tydliga genusroller för att frammana såväl en nationell beskyddslogik som nationell enighet och transcendens: hur mannen/sonen ger sig av för att skydda nationen, medan kvinnans/moderns och systerns roll är att bevara hemmet och att sörja. Som flera feministiska forskare har påpekat får kvinnor förkroppsliga en nationell kontinuitet: de blir representanter för den (bestående) nation som ska beskyddas (Young 2003; Yuval-Davis 1997). Anne McClintock (1993) menar också att föreställningar om naturliga skillnader mellan könen är avgörande för att nationsskapandets dubbla temporaliteter ska kunna förenas i en harmonisk helhet. I nationsidén samsas en riktning framåt, nationens ständiga framåtskridande, med en förståelse av det nationella kollektivet som i grunden arkaiskt och ”evigt”. Medan

nationens kvinnor kan fås att representera kontinuitet och det ursprungliga/autentiska, får män symbolisera nationens progressiva dimension (McClintock 1993: 66). På så sätt kan vi se hur föreställningar om tid inkorporerar föreställningar om genus.

I målningarna kan en form av cirkulär tid anas i temat med kvinnorna som skänker soldaten blomster, något som får ringa in händelseförloppet. När sonen ger sig av vid historiens början, får han en bukett blommor av sin mamma. I dödsscenen återkommer blommorna, men nu är det dottern i familjen som håller i buketten. Här har det skett en generationsväxling, men kvinnornas uppgift är densamma. Blommorna kan ses som ett sätt att gestalta kvinnornas lojalitet med männens, brödernas och sönernas offer. Samtidigt frammanar blomsterprakten det fruktsamma och spirande, en påminnelse om den nationella framtid som kvinnorna, och inte minst den unga systern, bär i sina kroppar, en framtid som i bildberättelsen alltså är avhängig av den manliga soldatens offervilja.

Fantasmtiden: till åminnelse av det aldrig inträffade

I kulturarvifieringen av kalla kriget är inte bara gränserna mellan nu och då flytande. Ett särdrag är att även gränserna mellan historia och en föreställd framtid, och mellan det som hände och det som kunde ha hänt, suddas ut. Ett exempel hittade vi i bunkerinstallationen på Arsenalen. Här visades en kort utställningsfilm, *Bergrummet*, där tittaren får följa med ner i en underjordisk anläggning från kalla kriget. Till en början går det att tolka filmens berättelse som en beskrivning av värnpliktigas tillvaro under kalla kriget – en tolkning som ligger nära till hands då filmen visas invid en installation av en sovsal i en militär anläggning i berget. Här ligger en värnpliktig under täcket i överslafen på en våningssäng, och tiden är otvetydigt förgången. En gasmask av äldre snitt hänger i det halvöppna skåpet, och på skrivbordet ligger några kex och ett paket Nickel, ett godismärke som introducerades på 1950-talet. Det är också här som inledningsscenens bakelittelefon återfinns. Dess olycksbådande ringande ger tillsammans med klocktickandet och det återkommande snyftljudet eftertryck åt en hotfull stämning. Mot bakgrund av denna rekonstruktion av en tidsbestämd scen kan filmen ini-

tialt tolkas som ett försök att förmedla känslan av att vara en ängslig kalla kriget-värnpliktig, på väg ner till en ångestladdad tillvaro i underjorden. Till bilder av en lång, mörk gång som leder in i berget, rader av underjordiska sovsalar, kontrollrum med radarskärmar och tjocka armerade, kassavalvsliknande dörrar säger filmens speaker:

> Här inne finns allt du behöver. Mat, vatten, värme. Allt det där som gör att du kommer att överleva. Jag vet att du är rädd men nu måste du göra ditt jobb. Det är därför du är här. Du är utvald för att göra din plikt för landet.

Men så sker en omärklig övergång, från det som kunde vara en inbjudan till att leva sig in i att vara en värnpliktig på övning någon gång under kalla kriget till att det som gestaltas faktiskt är ett krig som pågår, och berättelsen handlar nu om hur det är att vara inne i berget, medan allt utplånas utanför:

> Tänk inte på dom andra. Glöm din familj. Alla dom är inte viktiga nu. Dom är borta. Det är krig där ute. Då blir det så. Du är här inne. Jag vet att du är rädd. Det är jag också. Jag är rädd för det som finns därute. Vi kommer inte känna igen oss. När vi väl kommer ut är inget som förr. Inget kommer att finnas kvar. Inget.

I materialet har vi sett flera exempel på att sådant som inte har hänt presenterats som om det faktiskt ägt rum. Inte sällan har dessa fiktiva händelser och förhållanden framställts i dokumentära termer och illustrerats med dokumentära bilder och filmklipp. Programserien *Om kriget kom,* som har ett dokumentärt anslag, producerades för Försvarsmakten inom projektet Vår historia men sändes också på SVT.[7] I det första avsnittet med rubriken ”Förebudet” presenterar programledaren innehållet: ”Det här är berättelsen om vad som verkligen hände under kalla kriget, och hur nära det några gånger var oss.” En stund senare har avsiktsförklaringen emellertid vridits från att beskriva ett historiskt skede till att bli en spekulation om vad som skulle ha kunnat inträffa under kalla kriget: ”Vad hade egentligen hänt, om kriget kom?” Trots

den villkorande om-formuleringen (om kriget kom), signalerar bestämningen ”egentligen” att detta som skulle ha kunnat inträffa handlar om ett faktiskt skeende och det faktiskt inträffade (jfr Wendt och Åse 2021). Programmet blandar sedan redogörelser av historiskt belagda händelser och omständigheter under kalla kriget med en fiktionaliserad berättelse, där ett invasionsscenario utspelas, precis som om det faktiskt ägt rum. Rubriken på avsnittet, ”Förebudet”, är en direkt allusion på informationsfilmen *Förebudet* som nämndes i bokens inledning. Filmen från 1987 beställdes av Försvarsmakten.[8] Då var filmens uttalade syfte att upplysa om främmande makts infiltration och förberedelser för sabotage i Sverige. På samma sätt som nutidens ”Förebudet” var innehållet fiktivt och i bokstavlig betydelse spekulativt, medan anslaget var dokumentärt. Tittaren fick, liksom i en spelfilm, följa iscensättningar där främmande makts agenter under täckmantel avrättar personer i viktiga samhällspositioner och utför sprängdåd och sabotage. Intressant att notera är att flera av de förment dokumentära sekvenser som förekommer i den senare, nutida versionen av ”Förebudet” har hämtats direkt från den första versionen.

I kalla krigets kulturarvsuttryck har vi sett hur gränserna mellan det inträffade och det tänkbart inträffade, mellan fakticitet och fantasi, gång på gång överskrids. För att uppmärksamma politikaspekten av denna fantasifulla och från historiska skeenden närmast frikopplade temporalitet har vi valt benämningen fantasmtiden. Fantasm är ett begrepp som, lite förenklat beskrivet, hänvisar till en företeelse som tycks verklig, och som därför får reella konsekvenser, men som egentligen endast är en föreställning i fantasin. Fantasmen, det upplevt verkliga, har en politisk funktion i det att den fyller ut glappet mellan våra önskningar och behov – begäret efter en viss verklighet – och hur världen är inrättad (Žižek 1994). Fantasmtiden är en form av som om-tid, där berättelsen inte låter sig begränsas av några yttre händelseramar. Det som inte hände kan framstå som lika betydelsefullt och trovärdigt som det som faktiskt hände, eftersom det var så sannolikt att det skulle kunna hända och eftersom vi i Žižeks mening vill att det ska ha hänt. På flera ställen i materialet, exempelvis i den senare versionen av ”Förebudet”, gestaltas fiktiva händelseförlopp med en detaljnivå och precisionsgrad – datum, klockslag, exakta siffror – som signalerar att de faktiskt ägt rum. På

så sätt kan fantasmtiden också sägas generera ett slags paradoxalt sanningsanspråk där det inte spelar någon roll om något hänt eller inte.

Ett exempel på hur dåtidens framtidsscenarier vävts in i dagens diskussion hittade vi i kommentarstråden till ett inlägg (16/5 2016) i en av de grupper som samlar bunkerologer. Inlägget var en Youtubelänk till 1980-talsversionen av *Förebudet* under rubriken ”På allmän begäran”. ”Ska ses”, ”favorit”, ”Den såg jag typ i högstadiet” är några tidiga kommentarer. Snart förs diskussionen in på filmens relevans för dagens förhållanden. Påståendet ”[…] det är skrämmande att det 2016 skulle vara ännu lättare att genomföra än då” ifrågasätts först, men backas senare upp och länkas till den dagsaktuella nyheten att en mobilmast i Borås utsatts för ett sprängdåd, och en senare rapportering om en misstänkt sprängladdning vid en mast i Gävle. Kommentatorn länkar också till *Aftonbladets* rapportering om den senare incidenten. Detta kommenteras med ”Jaha, en mast till …Vakna Sverige!!!” medan en annan tycker att *Förebudet* än en gång ”bör visas i SVT”.

Ett sätt att förstå dessa återkommande glidningar mellan olika tidsplan är att kalla kriget som historisk period uppvisar vissa särdrag som fungerar särskilt väl som råmaterial för fantasifulla spekulationer. Den relativa händelselösheten innebär att det – till skillnad från exempelvis kulturarvifieringen kring andra världskriget – saknas ett tydligt historiskt korrektiv, något som öppnar för kontrafaktiska beskrivningar och en form av ”som-om”-berättelser, påpekar Farbøl (2017). Det är naturligtvis möjligt att berätta historien på en mängd olika sätt även i relation till krig som faktiskt ägt rum, men när det gäller sådana konkreta och traumatiska krigshändelser blir det svårare och etiskt betydligt mer utmanande att, som i kalla krigets kulturarvifiering, lösa upp distinktionen mellan det som hände och det som inte hände.

Det är också möjligt att tänka sig att själva icke-händelsedimensionen – det som aldrig blev – skapar ett tomrum som blir lockande att fylla, ett vakuum som ger fantasin närmast fritt spelrum. Att perioden utmärks av en ständig planering för och olika föreställningar om framtiden kan dessutom i efterhand öppna för fantasmtid. Den förgångna förväntanshorisonten – hur man då föreställde sig framtiden – inbjuder till att även i efterhand spekulera om vad som hade kunnat hända. Genom att så mycket av kalla krigets framtidsorienterade krigsspekulationer

finns bevarade i ett omfattande arkivmaterial, inte minst producerat av Försvarsmakten, får dessa historiska spekulationer också en aura av autenticitet. Dessa historiska spekulationer kan därför användas för att förmedla en känsla av att de egentligen inte var spekulationer, utan något som faktiskt hände i verkligheten, och bli till historisk sanning.

Detta utnyttjas exempelvis i dokumentären *Skymningsläge – Sverige under kalla kriget* (2016) som, på samma sätt som den tidigare nämnda ”Förebudet”, till övervägande del är baserad på arkivmaterial producerat av Försvarsmakten.[9] Detta filmmaterial beskrivs i filmens inledning som försök att ”rekonstruera hur en invasion av Sverige skulle kunna gå till”. Den ambivalenta tiden – glidningarna mellan det som hänt och det som skulle ha kunnat hända – blir märkbar redan i denna korta introduktion: tanken att det går att rekonstruera något som aldrig har hänt. På samma sätt glider dokumentärens eget uppdrag mellan att berätta om hur framtidsspekulationerna under kalla kriget såg ut och att återskapa ett händelseförlopp som inte hände, men som framstår som om det har hänt. Berättaren fastslår att filmen handlar om hur Sverige ”skulle ha agerat militärt och civilt om kriget kom”. Samtidigt sker en genomgående sammanblandning av dokumentärt material från krig som faktiskt ägt rum med Försvarsmaktens framtagna tänkbara krigsscenario, som i detalj gestaltar det som ju faktiskt inte hände – invasionen. Berättelsen sker i stora delar i presens, och de exakta tidsangivelserna återkommer: ”Nu är det bara sekunder kvar”, ”Klockan 23.52 försvinner radarekot”, ”Då sker så det oundvikliga. Kl. 06.31 börjar slutet [….].” De olika tidsplanen kollapsar. Beskrivningarna av det fiktiva och actionladdade skeendet interfolieras också med beskrivningar av hur det svenska försvaret var organiserat under kalla kriget. Även här glider resonemangen mellan hur det var och hur man trodde att det var, liksom mellan hur man tänkte och hur det faktiskt blev. Vi får veta att det fanns en plan, ”utvecklad under årtionden […] Ute i skogen fanns allt det där man behöver […] Under åren hade lagren fyllts ut för att vi skulle klara oss avskurna från omvärlden.” Denna beskrivning av en dåtida krigsplanering, av vad man trodde, blir snart likställd med vad man visste, det vill säga att man förutsåg det som komma skulle. Man har förberett sedan andra världskriget, säger berättaren, för ”det som man redan vet kommer att hända”.

Påfallande ofta hotar dessa suggestiva och tidsupplösande iscensättningar att sluta i katastrof – det är mot apokalypsen tiden obönhörligt tar oss. I samma dokumentär skildras detta med en bild på en klocka som, mot en vitaktig vägg i dunkelt ljus, står med båda visarna rakt upp. Berättarrösten förklarar: ”Här stannade tiden. Klockan 12.01. Livet tog slut där – i 80-talets sista skälvande dagar.” När tiden kollapsar försvinner också andra gränser, som de mellan krig och fred, eller mellan det alldagliga och den storskaliga apokalypsen. ”Det som nyss var vardag har nu blivit något helt annat”, heter det exempelvis. På så sätt kan även den samtida vardagen laddas med spänning, hot och rent av fara för utplåning, en tankefigur som ju också många har påpekat var vida spridd under kalla kriget (Cronqvist 2004). Det som ser oskyldigt ut inrymmer i själva verket ett frö till undergången.

Vi tolkar det utbredda användandet av fantasmtiden som ett sätt att möjliggöra spänning och action i en dåtid som annars präglades av händelselöshet. Genom den kollapsade tiden och fantasifulla beskrivningar av fientlig invasion kan en berättelse om stor fara, om mod och om stark sammanhållning gestaltas. En förhöjd känsla av gemenskap kan återskapas i relation till det så nära förestående utplåningshotet. Vi var ”väl sammansvetsade”, berättas det i *Skymningsläge*, och i Sverige fanns det motståndsmän ”bakom varje gran, ladugårdshörn och kulle”. Genom fantasmtidens möjliggörande av dramatiska krigsbeskrivningar, kan också föreställningar om en svensk nationell identitet laddas med maskulin och militär potens, trots att perioden erbjöd få tillfällen att uppvisa en konventionell militär hjältemaskulinitet. Det är även slående att mycket av de förment historiskt korrekta fiktionerna bygger på tidigare perioders fantasmscenarier. Det blir ett slags temporalt cirkelresonemang där dåtidens hotbilder retrospektivt görs faktiska genom att bekräftas i nutiden, men på dåtidens premisser. Tydligast sker detta återbruk av hotbilder kanske i det nutida avsnittet ”Förebudet”, där dagens producenter inte bara lånat namnet från historien, utan även låter det historiska programmets fiktiva iscensättningar av attacker på Sverige träda fram som om de vore dokumentära. Vår tids fantasmatiska förr underbyggs därmed av historiens fantasmatiska framställning av framtiden.

Fantasmens politiska funktion är att fylla ut de glapp som uppstår

mellan våra önskningar och behov och hur världen ser ut. Det är utifrån detta perspektiv som den återkommande, och uppenbart osanna, gestaltningen av en oundviklig apokalyps bör förstås. Det som i förstone kan uppfattas som ett argument för att upprustningen under kalla kriget var onödig – det nationella försvaret ser ju ut att helt bryta samman och inte spela någon roll – får en annan, och diametralt motsatt, betydelse. Apokalypsfantasmen frambringar känslor av nationell sammanhållning och maskulin potens, samtidigt som den nödvändiggör militariseringen under kalla kriget. I relation till detta så nära förestående hot, vilket genom fantasmtiden retrospektivt realiseras, kan inga åtgärder framstå som onödiga eller meningslösa. Ju större apokalyps som undveks, desto starkare och mer välplanerad kan också den nationella gemenskapen framstå.

Tid, identitet och säkerhet

I det här kapitlet har vi diskuterat hur tid förstås och används på flera olika sätt i kulturarvifieringen av kalla kriget. Tidsperiodens avgränsningar visar sig vara svårfångade och flytande på kulturarvsplatserna. Kalla krigets tid kunde börja och sluta på olika sätt på de olika platserna. Ibland fanns det inte riktigt någon startpunkt, ibland saknades ett tydligt slut. På vissa platser beskrevs en successiv förändring och utveckling över tid, men ibland tycktes tiden stå stilla, och det var snarast ett permanent tillstånd som frammanades. Olika tidsplan kunde också sömlöst glida in i och ut ur varandra och skiljelinjerna mellan dåtid, samtid och framtid stundtals kollapsa.

De olika sätten att temporalisera får, som Sjöberg (2012) konstaterar, konsekvenser för vilken historia som kan berättas och vilka identiteter som privilegieras, men vi ser också, i linje med resonemangen hos Tollin (2010) och Bevernage (2012), hur detta inverkar på vilken politik som framstår som tänkbar. I mer konkreta termer vill vi nu resonera vidare om hur de skilda sätten att förstå, beskriva och använda tid i kulturarvifieringen – utvecklingstiden, permanenstiden, urtiden och fantasmtiden – möjliggör vissa konstruktioner av nation och kön samt påverkar hur hot, trygghet och militärt beskydd kan framställas.

När historien beskrivs i termer av kontinuerlig förändring och

en stadig utveckling i riktning mot mer och mer avancerade stadier, samtidigt som samhällskontexten i stor utsträckning är frånvarande, gestaltas militariseringen som en närmast lagbunden och evolutionär utveckling. På så sätt tycks utveckling och förändring naturgiven, den politiska dimensionen osynliggörs och det demokratiska handlingsutrymmet begränsas. Detta innebär att det blir svårt att få syn på att det fanns alternativ och att kalla krigets upprustning var ett val, det vill säga ett resultat av olika politiska beslut och försvarspolitiska strategier. På Flygvapenmuseum är både den inhemska och internationella kontexten mer framträdande, och här avspeglas utvecklingen såväl i den militära som i den civila sfären. Den övergripande berättelsen handlar om ett nationellt kollektiv i ständig progression mot en bättre och tryggare tillvaro, något som innebär att både den nationella gemenskapen och säkerhetspolitiken kan te sig i grunden god och legitim (jfr Gross 1985).

Flygvapenmuseums sätt att knyta militär utveckling till andra samhällssfärer, och även att infoga distanserande ironiska markörer i historieberättandet, skapar utrymme för besökaren att kritiskt reflektera över de föreställningar, praktiker och säkerhetspolitiska vägval som präglade perioden. Den uttalade kopplingen till samhällsutveckling och politiska förändringar gör att försvars- och säkerhetspolitik kan ses som en del av ett specifikt sammanhang, snarare än som något givet. Och även om tilltalet kan sägas reproducera en förgivettagen och nativistisk eller ”medfödd” svensk identitet, så är det möjligen utställningens kronologiska och kontextualiserande berättelse som möjliggör den problematisering av homogenitet som också finns här. En av museipedagogerna för in element av berättelser, exempelvis om tidens arbetskraftsinvandring, som annars är osynliggjorda i utställningen. När vi följde med på en skolvisning berättade hon för barnen att flygplanen i stor utsträckning byggdes av människor som under kalla kriget invandrat till Sverige, bland annat från Italien och forna Jugoslavien. I intervjun berättade hon också om sina strategier för att hantera att många skolbarn som kommer till museet har erfarenheter av krig och konflikt (1/2 2019). Då är hon noga med att förbereda barnen på att det hänger flygplan i taket, eftersom det kan upplevas som skrämmande om man varit med om flyganfall, och ibland undviker hon att gå in i utställningen genom tunneln där det är mycket ljus och ljud och bildprojektioner av bland annat fallande bomber.

Den hopkoppling som Flygvapenmuseum skapar mellan utveckling av militära vapensystem, välfärdsutveckling och hemmet gör samtidigt att militära framsteg och upprustning kan framstå som både nödvändiga och bortompolitiska. Här spelar genusnormer en viktig roll: när hemmets och de könade familjerelationernas föreställda naturlighet länkas till militariseringen kan även militär utveckling och säkerhetspolitiska beslut lättare uppfattas som naturliga och självklara. Frågor om hot och säkerhet blir på så sätt avpolitiserade. Genusordningen blir också, i linje med McClintocks resonemang om nationens könade tid (1993), viktig när idén om nationella framsteg ska förenas med idén om den nationella identitetens stabilitet. En maskulint konnoterad teknikutveckling kompletteras av en feminint konnoterad familje- och reproduktionssfär, där släkten följer på släkten och tradition och varaktighet garanteras. På så sätt länkas nationens temporalitet inte bara till genus, utan till föreställningar om blodsband.

När, å andra sidan, tiden framstår som orörlig och det etableras en permanenstid, där kalla kriget inte tagit slut eller aldrig riktigt börjat, verkar det nationella kollektivet i grunden oföränderligt. I de återkommande tidskollapserna, där berättelser om dåtiden interfolieras med utsagor om nuet, förutsätts besökaren vara del av samma vi som erfor kalla kriget. Tidskollapsen essentialiserar här den nationella identiteten: dagens vi är i grunden samma som då, och bärare av samma erfarenheter. Här skapas tydliga gränser för vem som kan ingå i det nationella, och för vilka erfarenheter som kan giltiggöras i kulturarvet. I permanenstiden frammanas också hotet mot denna gemenskap som konstant. Nationell säkerhet och trygg gemenskap sammankopplas med en permanent tid och ett lika permanent militärt försvar. I relation till dessa gestaltningar blir konkurrerande berättelser om förändring – exempelvis i termer av kalla krigets slut och en minskad hotnivå – en parentes i den ”stora” berättelsen.

I permanenstiden kan nedrustning framstå som en konsekvens av en, visserligen tillfällig, men riskabel feltolkning av tiden, ett felslut som förläggs till den politiska sfären. Vår tolkning är att det i sådana berättelser skapas en motsättning mellan politiken, som förknippas med det riskabla, och det nationella och militära, som knyts till det trygga. Detta innebär inte bara att säkerhetsfrågorna placeras bortom politik

och demokrati, utan även att politisk maktutövning som sådan framstår som ett hot mot den nationella tryggheten. I permanenstiden etableras även sambandet mellan militär maskulinitet och trygghet, tydligt åskådliggjort genom porträttraderna av militära män på bland annat Gotlands Försvarsmuseum, som genom historien har ansvarat för att beskydda nationen. Kulturarvsplatserna etablerar en lång genealogi, där män ständigt avlöser män på de centrala militära posterna, samtidigt som kvinnor är frånvarande som aktörer förmögna att skapa säkerhet. Den könade beskyddslogiken framstår som en permanent och oskiljbar del av det nationella kollektivets historia, nutid och framtid.

I den variant av permanenstiden som förankrar kalla kriget i en urtid berättas om vi-ets förflutna sedan ”tidernas begynnelse”. Här återskapas det nationella kollektivet inte bara som enhetligt och oföränderligt, utan det sker också en förhöjning: ett transcendentalt värde häftas vid det nationella. I urtidens temporalitet, som även materialiseras och får nationellt djup genom att fästas i den tidsrumsliga tropen urberget, signaleras att vi har att göra med något bortommodernt. Det handlar om eviga och djupt existentiella dimensioner. Denna förhöjning kan på så sätt förstås som ett sätt att avsekularisera temporalitet. När tiden blir oändligt utsträckt möjliggörs starka känslomässiga gestaltningar av gemenskapen och dess högre värde, och den militära historien kan formuleras som sammanflätad med det ursprungliga och transcendentala nationella vi-et. En konsekvens även av detta är att säkerhetspolitiska frågor om beskydd och militärt våld förskjuts till en icke-förhandlingsbar, bortompolitisk sfär. Därmed försvåras kritiska reflektioner om såväl skapandet av nationella identiteter som historisk och samtida säkerhetspolitik.

Avslutningsvis vill vi reflektera över vilka identiteter och vilken politik som möjliggörs när tiden liksom lösgör sig från såväl nu som då, det vi kallar fantasmtiden. De återkommande inslagen av fantasmtid medför att det som inte har hänt, men som kanske skulle kunna ha hänt, framställs som verklighet och blir närmast oskiljbart från det som faktiskt har ägt rum. Den här sortens särpräglade temporalitet förekommer förvisso även i andra musealiseringar och kulturarvspraktiker, där bevarande och kunskapsförmedling kan bära spår av kreativa anakronismer eller kontrafaktiska beskrivningar. Vad som är utmärkande

för våra exempel är att den upptagenhet av framtidsspekulation och av scenariobyggande som präglade den period som ska skildras i så stor utsträckning färgar av sig på och ideologiskt formar även kulturarvsskapandet. Gränserna mellan vad som hänt och inte hänt är så att säga redan överskridna. När kulturarvet bidrar med ytterligare upplösningar av skiljelinjerna mellan rekonstruktion och spekulation, mellan det dokumentära och det fiktiva, skapas därtill ett betydande utrymme för att berätta kalla krigets historia på ett dramatiskt, fantasieggande och känslomässigt sätt, utan att upplevelsen av autenticitet försvinner.

Den dominerande berättelsen i fantasmtiden, det vill säga att det militära hotet mot Sverige realiseras, möjliggör också specifika konstruktioner av nationell identitet, genus och säkerhet. Krigets laddning och utmålandet av ett akut existentiellt hot mot det nationella vi-et leder till att en stark känsla av nationell enighet och lojalitet kan väckas. I den fantasmatiska tiden kan förhoppningen om en sådan gemenskap flyta ihop med nostalgiskt färgade föreställningar som kopplas till kalla krigets tid. Ett exempel på en sådan föreställning är den om den svenska ”guldåldern” (jfr Petersson 2012) då landet präglades av sammanhållning och ordning och medborgarna var dubbelt skyddade, av en stark välfärdsstat och ett starkt försvar. Fantasmtiden släpper fram dessa föreställningar och fantasier i ett slags förhöjd form i skuggan av kriget.

Föreställningar om osäkerhet länkas ofta till otydliga könsidentiteter och gränsöverskridande sexualitet, medan binära könskategorier och stabil heterosexualitet konnoterar säkerhet (Dumančić 2017; Neocleous 2006; Sjoberg 2016). I fantasmen är också landets starka militära försvar sammankopplat med tydligt separerade kön – mäns och kvinnors olika roller och placering i olika sfärer – och ett entydigt maskulint beskyddarprivilegium. På samma gång tillåter fantasmen en bortträngning av den potentiella feminisering som såväl idén om den svenska neutrala soldaten som den passiva väntandepositionen kan medföra. När kriget verkligen kommer, skapas ett utrymme för män att vara riktiga soldater: aktiva, modiga, våldsutövande beskyddare.

P1
KRIG
FRED
Drivmotor
taktgivare.
KA 1

4. Pansarparty: Kalla krigets lek och lust

”I fredstid ska spaken alltid vara neddragen på det här sättet.” Guiden pekar på ett vred där FRED och KRIG utgör alternativen. Besöksgruppen lystrar, många tar upp mobilkameran. Vi befinner oss på en visning av Batteri Arholmas bergrum (1/7 2020) och har fått se verkstaden, sovsalarna, köket, matsalen och sjukstugan, och klättrat i ståltrapporna mellan anläggningens underjordiska plan. Nästan en timme har gått och koncentrationen börjar ebba ut. Strömbrytaren med de drastiska valmöjligheterna väcker gruppen till liv igen. När guiden har allas uppmärksamhet fortsätter hon:

> För att man ska kunna skjuta med kanonen i fredstid, så krävs det att det står en person uppe och spejar och ser till att det verkligen inte är några fartyg [i vägen], och sen lossar en säkring med död mans grepp som [innebär att] man måste stå kvar och hålla i under hela skjutningen.

Hon sätter handen ovanför ögonen och gör en rörelse fram och tillbaka för att illustrera hur spejaren ser till att kusten är klar. Samtidigt som hon slår om vredets läge till KRIG, tar hon till orda igen:

◂ Guidningen genom Batteri Arholmas bergrum avslutas med att besökarna får slå av och på vredet som indikerar om det är krig eller fred.

> Men hade det blivit krig, då hade man dragit upp spaken på det här sättet, och då lossar man på alla de här säkringarna. Och nu går kanonen att rikta hela varvet runt, 360 grader, och ingen behöver längre stå uppe vid kanonen för att man ska kunna skjuta. Det funkar ändå.

Hon tystnar och vrider vredet till läget FRED igen. Så vänder hon sig till gruppen: ”Nån som vill prova?” En man i 35-årsåldern nappar och under allmänt fniss tar han ett steg framåt och slår om till KRIG. När guiden ber honom vrida vredet till FRED igen säger han oväntat: ”Det får någon annan göra.” Svaret verkar göra henne osäker, och gruppens fniss övergår i mummel. Efter uppmuntran från sin mamma går ett barn i tioårsåldern fram och slår tillbaka vredet till FRED. ”Tack, skönt!” säger guiden med en utandning. ”Nu ska vi gå ut och titta på kanonen utifrån.”

I kalla krigets kulturarv erbjuds många lek- och lustfyllda inslag. Roliga aktiviteter och lek är viktiga kulturarvsresurser och besöksplatser har ofta en barn- eller familjeinriktning. Det ordnas barnkalas och skattjakter, liksom evenemang som Barnens Flyghelg eller Pansar Party. Vid Kalixlinjens museum kan besökaren få köra Warszawapaktsbandvagn, och fordonsmuseet Arsenalen erbjuder några gånger om året stora och små att köra gräsklipparmotordrivna miniatyrpansarvagnar. På SMHA:s hemsida symboliseras försvarsgrenarna armén, flygvapnet och marinen av tre barn som klätt ut sig till soldat, stridsflygare och matros. Framför Försvarsmuseum Boden samsas en militärinspirerad lekhinderbana med stridsvagnar och artilleripjäser, och på Arholma Nord går en linbana från ett så kallat kanontorn där den som vågar skickas ut i hög fart över anläggningen.[10]

Vid nästintill alla besöksmål finns militärfordon med öppna dörrar – en invitation att hoppa in och leka. Både barn och vuxna uppmanas att ta på sig hjälm och krypa ner i jaktflygplanens cockpit, inta stridsvagnens förarsäte eller äntra bananhelikopterns lastutrymme och ta plats på bänken, redo att kasta sig ut. Kalla krigets utrangerade fordon låter besökaren leva sig in i hur det var att köra Viggenplan, stridsvagn eller helikopter.

I en kulturarvskontext kan lek förstås som sätt att använda, förstå,

gestalta eller försöka erfara det förflutna. Att gå in i lekens värld är en känslomässig och sinnlig upplevelse som erbjuder känslor av lust, njutning eller rädsla. För de militära kulturarvsaktörerna gör lekmomentet det möjligt att bjuda in till aktiviteter och upplevelser som på ett lätttillgängligt och lustfyllt sätt berättar om kalla krigets spännande och skrämmande aspekter. Här är de materiella spåren – de militära anläggningarna, fordonen och föremålen – en viktig resurs eftersom de både utgör länken mellan nuet och dåtiden *och* triggar igång lek. På Batteri Arholma påminner till exempel strömbrytaren om hotet som associeras med kalla kriget, samtidigt som den gör inslaget av lek i visningen möjligt. De historiska miljöerna och materialiteterna levandegörs alltså genom lek, samtligt som de styr och begränsar hur och vad som blir möjligt att leka.

Våra analyser i detta kapitel fokuserar på lek, lust och känslomässig inlevelse i relation till militärt våld och beskydd: När och på vilka sätt görs kalla krigets historia av svensk våldskapacitet lekbar, spelbar, skrämmande eller lustfylld? Vilken historieskrivning möjliggörs genom lek och lust? Vi diskuterar dessa frågor i relation till genus och nation och lyfter fram hur lek gestaltar våld och aktualiserar idéer om nationell trygghet. Det betyder att lekande ses som en utsaga i kulturarvet som formar vissa förståelser av säkerhet och säkerhetspolitik.

Ett lekfullt levandegörande av historien är ett etablerat inslag i många olika kulturarvssammanhang. Några aspekter gör sådan lek i relation till kalla krigets militära kulturarv särskilt intressant. För det första handlar kalla krigets militära historia om hot, otrygghet och geopolitiska och militära motsättningar, ett stoff som de platser vi besökt hanterat på skilda och ibland motstridiga sätt, framför allt när det gällt barnverksamhet. Vi har ibland mött en restriktiv hållning där man inte velat uppmuntra barn att leka krig – det har uppfattats som oetiskt att låta barn leka i ett militärt våldssammanhang, och våld kan göra barn rädda. På andra platser har hållningen varit mer bekymmerslös, och barn har inbjudits till lekar och andra aktiviteter som involverat både militär verksamhet och soldaters våldshandlingar. Här ställdes en tankefigur om att barns ideala oskuldsfullhet rimmar illa med krigets brutalitet på huvudet.

En andra intressant aspekt är att kalla kriget, trots sin air av dolda

hot och mystiska skeenden, som vi tidigare framhållit framstår som en relativt händelselös period i en svensk kontext. Hur går det att omsätta ett krig som inte kom i lek? Tidsdjupet är också relativt kort. Kalla kriget framställs inte, till skillnad från till exempel medeltiden eller stormaktstiden, som en avlägsen och därför väsentligt annorlunda tidsperiod. Vad betyder det korta tidsdjupet för kalla krigets lekbarhet? En tanke vi har är att när kalla krigets historia leks, så aktualiseras en motsättning mellan det militära våldet som spännande och åtråvärt och den svenska fredliga självbilden. Vilket slags våld går att leka?

I kapitlet närmar vi oss initialt lek i dess vardagsbetydelse, alltså en särskild sorts lustfylld verksamhet, framför allt kopplad till barn. Utifrån detta analyseras hur kalla krigets musealiserade miljöer och materiella lämningar inbjuder till lek och lust. I ett andra avsnitt tolkas museipedagogiskt material och särskilda barnvisningar. Efter detta breddar vi analysen till att involvera också vuxna. Här stödjer vi oss på de teoretiker som ser lek som ett särskilt slags kulturell inramning och kommunikationsform, och vi riktar först uppmärksamheten mot kulturarvifieringar som innefattar interaktiva och digitala lekinslag. Sedan återvänder vi till visningen av Batteri Arholma som en situation där inslagen hela tiden växlar mellan att vara sakligt informativa och äga rum under lekens flagg. Det avslutande avsnittet fokuserar på lekbarhet i relation till svensk våldskapacitet och barn som särskilt skyddsvärda.

Lek – på skoj och allvar

Lek spelar en central roll när kulturella mönster skapas, upprätthålls och utmanas (Huizinga 1945); leken ”drivs av den säregna lust och spänning den ger” (Gustafsson Reinius 2002: 26). Lekens sociala och samhälleliga betydelse består i att sociala roller och samhällsnormer förkroppsligas och prövas. I lek kan alltid något oväntat hända, som att en deltagare går utanför det förväntade och överenskomna, och på så sätt kan lekdeltagarna utforska nya identiteter och möjligheter för socialt samspel (Gustafsson Reinius 2002). I detta bär leken med sig en subversiv potential sida vid sida med en normativ socialiserande funktion (Bateson och Martin 2013: 1ff).

Lek innebär en gemensam överenskommelse om att det vi tillsam-

mans gör under en avgränsad tid representerar något annat än det vi i realiteten gör. Därför måste lekens deltagare kommunicera på två nivåer samtidigt. Den metakommunikativa formen – att det som sker ska föreställa någonting annat, och att deltagarna är medvetna om detta och spelar med – upprättas genom så kallade leksignaler (Bateson 1972; jfr dock Schechner 1993: 40f). Ett ord, en gest eller något annat markerar att leken börjar. I det inledande exemplet kan guidens spejande åtbörd med handen över ögonen ses som en invitation att vara med och leka.

I lek kan normer eller uppfattningar som annars tas för givna prövas och utmanas, samtidigt som det som sker i leken också kan avfärdas som ”bara på lek” om det uppfattas som en alltför stor utmaning av etablerade normer. Aggressiva våldslekar med svenska vapen kan till exempel trotsa en samtida svensk självförståelse där den egna nationen och dess historia associeras med fredlighet och våld enbart i självförsvar (Sandman 2019). Samtidigt kan denna självförståelse också befästas när aggressiviteten och våldet placeras i en lekram, utifrån en logik om att vi just för att vi inte är våldsamma kan leka att vi är det. På liknande sätt fungerar lekar som skapar rädsla och starkt obehag: visst är det läskigt, men det är bara på låtsas. Lek kan både utmana och konservera normer och identiteter och kollektiv självförståelse. I detta utgör lek en ideologiskt tvetydig praktik, där budskap och föreställningar simultant artikuleras och sätts inom parentes.

Lika länge som våldslekar och militärt inspirerade spel och lekar varit del av västerlandets kultur- och vardagsliv har de varit ett omstritt ämne, inte minst med avseende på hur de påverkar individers kognition eller handlingar. I Europa blev tennsoldater omåttligt populära som leksaker i slutet av 1800-talet. Låtsasvapen, actionfigurer och modeller av sådant som militärflygplan, stridsvagnar och hangarfartyg tillhör efterkrigstidens mest säljande leksaker (Bourke 2015: 162–167). Krig och skjutande är legio i data- och tv-spel där det militära våldets medel, miljöer och meningssammanhang skänker spänning och nerv. På så sätt blir säkerhetspolitiska konflikter och staters vapenmakt föremål för njutning och eskapism, där en idealiserad militär maskulinitet ofta är en central komponent (Gee 2014). I allt från sysslandet med tennsoldater till dagens onlinespel styrs lekandet till dels också av vad kommersiella företag uppfattar som säljbart.

Historiskt har krigslekar och spel tolkats på olika sätt. I pacifistiskt och antimilitaristiskt tänkande har krigslek och krigsleksaker länge beskrivits i termer av förskönande krigspropaganda. Ett av de mest kända exemplen är Ernst Friedrichs *Krieg dem Kriege* från 1924. Här sattes fotografier av första världskrigets soldaters lemlästade kroppar samman med bilder av tennsoldater och citat om hjältemod och krigets ära – resultatet är fortfarande, nästan hundra år senare, starkt berörande. Historikern George Mosse visar (1990) hur krigsslutet 1918 följdes av en uppsjö av krigsmemorabilia och kitsch. När krigserfarenheterna förtingligades i form av vardagliga saker som kortspel, leksaker, tillrättalagda vykort från fronten eller andra minnessaker gjordes de familjära och hemtama. Även om trivialiseringen kan tolkas som en ideologiproduktion där krigets smärta och förstörelse förminskades, framhåller Mosse att detta kunde underlätta för den enskilda människan att hantera krigsupplevelser. Trivialiseringen stred dock mot myten om krig som manlig ära, rening och uppfyllelse av ett högre mål, och nazister och fascister försökte så småningom begränsa de spel och leksaker som de menade solkade ner kriget och dess ädla hjältar (Mosse 1990: 141–152).

Snarare än att förstå krigsspel i termer av att krig och krigserfarenheter trivialiseras, har forskningen framhållit att relationerna mellan låtsaskrig och våldslek å ena sidan och reell krigföring och försvars- och säkerhetspolitik å andra sidan är svårgripbara och mångfacetterade. Inte minst hänger detta ihop med att krigslek och spel sedan länge utgör ett reellt inslag i en militär praktik. Under 1950-talet genomfördes till exempel flera ”krigsskådespel” i beredskapshöjande syfte och idag kan dataspel användas bland annat för militära logistikövningar (Elg och Ternblad 2020; Karlsson 2018). Krigsspel och lekar är alltså inte väsensskilda från militära övningar och krigsförberedelser, tvärtom. I sin bok *Låtsaskrigen* (2018) beskriver historikern Tomas Karlsson hur militärer från 1800-talets fältherrar till dagens cybersoldater har använt olika slags spel för att träna och planera krigföring. En aktuell FOI-rapport (Elg och Ternblad 2020) redogör för olika sällskapsspel som med fördel kan användas för att göra militär logistik spelbar. Författarna skriver om ”Logistics Command” som utspelar sig under kalla kriget; två stormakter står mot varandra och vem som vinner avgörs av den militära förmågan. Den försvarsstrategiska tanken är att spelande ger möjlig-

heter att träna på beslutssituationer för att i förlängningen kunna hantera en hotande händelseutveckling. I vårt material (intervju 17/11 2021) finns också beskrivningar av hur de som gjorde värnplikt under kalla kriget upplevde militära övningar som ett slags lek, där vissa låtsades vara ”Stormakt Röd” och andra fick vakta förråd. På så sätt kunde en upplevelse av lek ingå i militär träning.

Ytterligare en aspekt av de porösa gränserna mellan lek och krigande är att dagens avancerade digitala spel blir allt mer lika reell krigföring, inte minst för att fjärrstyrda vapen och sådant som drönarbomber blivit viktiga inslag i väpnade konflikter (jfr Stahl 2009). Författaren David Gee (2014: 70) framhåller att ett allt mer digitaliserat och skärmbaserat sätt att kriga också förändrar upplevelser av militärt våld: ”This is real war, but experienced unreally – that is, on screens, virtually.” Gee menar att när verkliga krig utkämpas virtuellt upplevs de som overkliga, vilket i sin tur gör det svårare både att ha invändningar mot krigföringen och att utmana statens rätt att utöva våld i medborgarnas namn.

En utgångspunkt i det här kapitlet är att de möjligheter till lek, lust och fantasi som erbjuds i kalla krigets kulturarv varken behöver ställas i motsats till eller förstås som en nödvändig konsekvens av verklighetens reella krig, militära upprustning eller våld. I linje med detta är vår ambition att granska hur kulturarvsplatsernas lekaktiviteter både gör motstånd mot och kan normalisera våldsutövning, upprustning och militarisering.

Leksaker och lekfordon

Många av de militära besöksmålen säljer militärinspirerade föremål och leksaker. Vid våra besök upptäckte vi att varor som anspelar på en svensk värnpliktsnostalgi är vanliga, som mörkgröna kåsor i plast, försvarets första förband och den typiska militära matlådan, den så kallade snuskburken, men till salu fanns även sådant som lakritsremmar i form av larvband, liksom könskodade småbarnskläder i rosa respektive mörkgrönt kamouflagemönster. Många museishoppar säljer pussel och byggmodeller av militära fordon och flygplan. Arsenalen har tagit fram och säljer en legomodell av den svenska Stridsvagn 103C där tre legofigurer, som uppges föreställa två kvinnor i personalen samt museichefen, en

man, följer med förpackningen. Det går också att köpa en pepparkaksform med stridsvagnsmotiv.

I de fasta utställningarna finns kurerade lekinslag och uppmaningar till lek. Leksignalen (Bateson 1972) kan vara något helt konkret som en skylt om att leta efter en spionkamera, eller en mer subtil invitation till lek i form av en stridsvagnslucka på glänt. Spionlekar, som till formen liknar skattjakter, ser vi flera exempel på, liksom kurragömmalekar. På Aeroseum uppmanas barn att ”Klättra in i Viggen – bästa gömstället i berget!”. Å ena sidan levandegör detta lekande berättelser om kalla kriget som handlar om dolda hot och faror, om att medborgarna behövde vara på sin vakt, förstå dolda tecken och känna till bra gömslen. Å andra sidan ger avsaknaden av historisk kontext ett intryck av att det rör sig om något helt påhittat, snarare än om en lek förankrad i reella historiska förhållanden. Enbart enstaka informationsskyltar berättar om svenska spioner som Hilding Andersson och Stig Wennerström, och på Aeroseum finns enkla framställningar av hotet från öst i form av en skraltig mur och några plakat med orden Stasi och DDR, i vars närhet besökare kan delta i jakten på sex dolda spionkameror.

När vi besöker Arsenalen under ett skollov (29/2 2020) lockar museet med en åktur i en svensk bandvagn från kalla kriget. Vi sätter på oss hörselkåpor, kliver in och spänner fast oss. Det är spännande när föraren gasar och motorn varvar upp, och det går snabbt upp för oss att banan mest består av skarpa kurvor och gupp. Vagnen slirar och kränger och sätena saknar stoppning. Vi försöker hålla i oss men hoppar och far runt. Det är både roligt och lite läskigt. Turen saknar helt komfort, vilket vi tänker ska ge en upplevelse av att vara soldat i fält: åkturen är som att leka trupptransport.

Även om sådant som att låta militärfordon bli åkattraktioner och att sälja leksaker som anspelar på försvarsmakten är vanligt förekommande, uttrycks också ett kritiskt förhållningssätt. Chefen vid Försvarsmuseum Boden betonade att verksamheten måste hållas på en seriös nivå: ”Det finns andra museum där man kan köra runt i små stridsvagnar, och det tycker vi inte känns så jättekul” (intervju 16/5 2019). En av museets pedagoger berättade också att hon försöker rikta besökarnas uppmärksamhet bort från vapen och militärfordon (15/5 2019). Utifrån samma logik säljs på detta museum inte heller leksaker som kan uppfattas uppmana till

På Aeroseum inbjuds barn att gömma sig inne i ett autentiskt stridsflygplan.

våldslekar. Vi ser alltså exempel både på att historiskt militärt material, och särskilt fordon, får inbjuda till lek och roliga upplevelser, och på att sådana aktiviteter undviks just för att de uppfattas trivialisera eller idealisera våldsanvändning.

Konkret innebär bandvagnsåkandet att människor är med om en rolig åktur – nästan som på tivoli! – i ett autentiskt militärfordon. Att roliga och lekfulla upplevelser kopplas till kalla krigets materiella minnen och historia bidrar till att militärens våldskapacitet kan framstå som oförarglig och okontroversiell. Den lekfulla inramningen ger därmed

aktiviteten en normerande kraft. De positiva och njutbara aspekterna av att leka med militär utrustning gör det omotiverat att i stunden ifrågasätta det som levandegörs, vilket i förlängningen kan försvåra en reflektion om problematiska aspekter av militär våldsanvändning. På liknande sätt minskar den genuspräglade uppdelningen mellan militärt och civilt möjligheterna till kritiska förhållningssätt. Genom att militärt kodade föremål förflyttas från den maskuliniserade militära sfären till den feminiserade och civila hemmasfären kan hotfullheten suddas ut. När våldskapaciteten tar konkret form i ett ting som associeras med hemmasfären – en leksak, en babyoverall eller en köksattiralj – kan den uppfattas som harmlös och gullig. Leksaker och andra prylar i museibutikerna för in militär verksamhet i familjens och särskilt barnens liv, i både symbolisk och konkret mening. Det typiska svenska pepparkaksbaket täcker över den lika typiska svenska stridsvagnsproduktionen, om man så vill.

Lek sker också mer spontant i utställningsmiljöerna. En av museipedagogerna på Aeroseum underströk att den stora militärhelikoptern har en ”särskild känsla” och gör något med besökaren: ”Det händer något när man kommer in där.” Det blir verkligt, säger hon, det är något med doften. Att befinna sig inuti helikoptern påverkar sinnena och gör att situationen känns som på riktigt, samtidigt som miljön också lockar till lek. Vi fick veta att besökare ibland börjar låtsasskjuta, något som enligt pedagogen hänger ihop med att de har sett mycket amerikansk film. ”Det är [inte bara barn utan] vuxna och gubbar som gör så också, sitter och leker” (intervju 22/3 2019).

I pedagogens tolkning sätts låtsasskjutningen i helikoptern i förbindelse med fiktivt våld, inte historiskt, reellt våld. Att leka våld låter våldet komma nära, samtidigt som det i exemplet tolkas som amerikanskt och placeras på avstånd från det svenska militära sammanhang inom vilket leken sker. Här fungerar fiktivt våld på samma sätt som Susan Sontag (1977) menar att bilder av våld gör i samtida vardagsliv, nämligen att våld inte ifrågasätts. Hennes analys är att mängden både fiktiva och dokumentära visuella representationer av våld som omger oss bidrar till att overkliggöra, och därmed också till att vi kan acceptera, det reella våld som stater och människor utövat och utövar mot varandra.

Familje- och barnfokuset är som sagt starkt och aktiviteter som specifikt riktar sig mot barn, som till exempel barnvisningar, är särskilt spännande att undersöka – inte minst i relation till politiskt omhuldade normer om att barn ska beskyddas från och inte själva uppleva militärt våld. Boken *Ibland blir vi osams. Drakel och Viggos bok om krig och fred* (Baumgardt 2017) som getts ut av Flygvapenmuseum i Linköping har ett tilltal som tydligt är riktat till mindre barn. Boken säljs i museibutiken och används i barnverksamheten. I text och med tecknade färgglada bilder berättas om de två maskotar som bor i museet, Drakel och Viggo, döpta efter de svenska militärflygplanen Draken och Viggen. De är kompisar men blir osams eftersom en av dem inte vill låna ut sin skiftnyckel till den andra. Konflikten gör att de två figurerna plötsligt börjar uppfatta de historiska utställningsflygplanen som skrämmande. Drakel undrar varför hon inte tidigare lagt märke till att det hänger raketer under flygplanens vingar. ”De verkar vara nåt slags vapen. Såna kan ju skada människor och… Drakel ryser till. Och döda dem.” Men Viggo upplyser om att vapnen på museet inte funkar längre. I ett samtal mellan de två vännerna om varför det blir krig är kontentan att det beror på att någon vill roffa åt sig det som någon annan har utan att fråga om lov. Bråk undviks genom att prata. Vännerna får syn på två gamla telefoner som några presidenter hade så att de kunde ringa till varandra ”när de var extra osams”. Därför bygger de ”världens bästa kompistelefon” (Baumgardt 2017: 18, 28, 31). Boken avslutas med en instruktion för att bygga en likadan telefon.

Boken om Drakel och Viggo är det mest ambitiösa försöket vi sett att tillgängliggöra kalla krigets militära kulturarv för en barnpublik. I berättelsen uppmärksammas flygplanens våldspotential, samtidigt som krig beskrivs som vardagligt bråk, med budskapet att när ett bråk med en kompis ”känns som krig” (Baumgardt 2017: 29) så är samtal lösningen. Förutom att förmedla något om kalla krigets historia av terrorbalans – presidenternas telefonlinje – bäddas militärt våld in i en trygg värld där flygplanens raketer inte längre går att använda och ingen behöver vara rädd för att det ska bli krig.

Vid flera militära kulturarvsplatser mötte vi en annan syn på hur barn och unga bör tilltalas när det gäller militärt våld, nämligen att man

inte ska ”hymla”, som en museichef uttryckte det (intervju 24/9 2019). Cheferna för Arsenalen och Aeroseum menade båda att det idag är lättare att tala om våld i Sverige än tidigare, då det var svårt att nämna. Här är perspektivet att militärt våld tillhör verkligheten och att det precis som döden är en del av livet (intervju 22/3 2019). I en filmad intervju säger chefen för Arsenalen att barn och tonåringar behöver lockas att ta del av militärhistorien, där människor konstruerat fordon och vapen för att döda varandra.[11] Sådan kunskap kan göra att våld undviks i framtiden. Verkligheten är inte ett dataspel där du begåvas med flera liv, och det är viktigt att tydliggöra, förklarade ägaren av Kalixlinjens museum (intervju 15/5 2019). Han ville visa att krig inte är på låtsas. Vad som uppfattas som en realistisk och icke-tillrättalagd kunskap om historiskt våld – i första hand i termer av fordon, vapen och teknik – antas alltså kunna avskräcka från våldsanvändning.

Vid vårt besök på Aeroseum (22/3 2019) följde vi med på en visning för en förskoleklass, och vi funderade på hur det militära våldet och kalla krigets hotfulla situation skulle komma att förmedlas till en grupp sexåringar. Museipedagogen tog emot barnen utanför berghangaren. De hade reflexvästar och ryggsäckar med matsäck och pedagogen hade en modern mörkgrön flygoverall och hjälm. Hon inledde med att berätta om sin uniform, hjälmens visir och vad hon har med sig i fickorna när hon ska ut och flyga, nämligen en filt att värma sig med och ett förband till sina skador, om hennes plan skulle krascha.

Upplägget var att barnen skulle lära sig att bli piloter och gå igenom olika tester. Pedagogen sa att de fick röra vid och klappa flygplanen och frågade vem som ville bli pilot – Jag! ropade barnen. Sedan fick de kontrollera synen genom att titta på färgblindkartor och svara på om de såg siffror, och gå längs linjer på golvet för att testa sin balans. De fick också pröva förarplatsen i ett flygplan och provsitta i två olika helikoptrar.

Barnen åt sin matsäck under flygledartornet, som står precis bredvid ett stridsflygplan. Planet nås via en avsats, varifrån man kan ta en kort trappa eller en röd plastrutschkana ner på golvet. I slutet av visningen satt alla inuti den stora helikoptern mitt emot varandra. De hade klarat testet och blivit piloter och nu skulle de få diplom! Alla applåderade.

Den här visningen förmedlade på ett lekfullt och lustfyllt sätt att militär utrustning, fordon och personal inte är något främmande eller

farligt. Skrämmande ord som krig förekom inte. Istället för stridsflygplan sa pedagogen att hon flyger ”snabba plan”. Många paralleller drogs mellan militär verksamhet och sådant som kan antas vara välkänt för barnen, som att sätta på sig olika kläder beroende på vad man ska göra, ha med sig plåster ifall man skulle göra sig illa, gå på gympa och träna balansen eller få en belöning när man slutfört något svårt. Att träna för våldsutövning likställs med det lilla livets njutningar och förtretligheter, som att slå sig eller klara av att gå balansgång. På så sätt färgas den militära världen av barnens vardagsvärld.

Både i boken om Drakel och Viggen och i Aeroseums förskolevisning domesticeras militärt våld och våldskapacitet. I boken refererar maskotarna – de som barnen ska identifiera sig med – till svenska strids- och jaktflygplan, medan flygplanen vid Aeroseum nästan framstår som gosedjur när barnen uppmanas att röra vid och klappa dem. Vid båda kulturarvsplatserna används en familjär ton i mötet med barnen. Att små djur eller gulliga maskotar får tilltala barn i militära museisammanhang fungerar som ett sätt att intimisera och oskyldiggöra en ofta våldsam historia, menar IR-forskarna Joanna Tidy och Joe Turner (2020). Genom maskotarna kan museipersonalen möta publiken på ett lekfullt sätt som inte uppfattas som skrämmande eller förmedlar oroande kunskap om militären. Det är en etablerad uppfattning att en central uppgift i vuxnas relation till barn är att få dem att känna trygghet, och i våra exempel förstärks berättelsen om svenskt militärt våld som något i grunden gott och trygghetsskapande just genom att den berättas av vuxna för barn.

Uppmaningar att förhålla sig lekfullt till eller röra vid militära vapen är starkt betydelsebärande även utanför barnsammanhanget. Under ett fältarbete i den amerikanska militären ställdes Cohn (1987) flera gånger inför frågan om hon ännu inte hade lagt handen på eller klappat en kärnvapenmissil. ”Patting the missile” var uppenbarligen en betydelsefull handling. Att röra vid krigsredskap på samma sätt som man klappar ett litet barn eller ett husdjur är ett sätt för människor att hålla ifrån sig våldets kapacitet att skada medmänniskor och miljö, menar Cohn (1987: 695f). Våldet både kontrolleras och görs oskyldigt – i den meningen att kraften att skada och döda förnekas – genom att domesticeras.

Att spel och lek kan gestalta militärhistoria är ingen ny företeelse. Med utgångspunkt i den amerikanska kontexten talar historikern Joanna Bourke (2015: 166ff) om ”the cult of the military toy”, som uppstår under kalla kriget, växer under 1990-talet och kommer att allt starkare genomtränga samhällslivet under kriget mot terrorismen. Medan ett amerikanskt spel från slutet av 1940-talet kunde gå ut på att skaka en inplastad behållare så att två små låtsas-atombomber hamnade på ”rätt” plats på kartan över Japan, strävar dagens spelföretag och teknikutvecklare efter att sudda ut gränsen mellan krigsspel och riktiga militära insatser. De digitala spelen görs på olika sätt verklighetstrogna. Det kan handla om vapnens utseende och funktion, att tapeterna i ett sönderskjutet hus stämmer med stridens tidssammanhang eller att ballistiken och krigsskadorna speglar verkliga förhållanden (Bourke 2015: 193–201; jfr Karlsson 2018).

På Arsenalen användes under vår undersökningsperiod historiska föremål för att göra digitala spel trovärdiga. Museiskylten med teknisk information för den svensktillverkade Stridsvagn 74 uppmanade vid vårt fältarbete (26/9 2019) besökaren att ”[p]rovspela den här stridsvagnen på övervåningen”. På det här sättet etablerades museets fysiska stridsvagnar som digitalt spelbara. Museet inledde 2016 ett samarbete med det belarusiska spelföretaget Wargaming, som bland annat utvecklat dataspelet ”World of Tanks”. I spelet har så kallade ikoniska stridsvagnar, bland annat Stridsvagn 74, återskapats digitalt in i minsta tekniska detalj.[12] På museet fanns en spelhörna med flera datorer och möjlighet till gratis ”World of Tanks”-spelande online.[13] I samband med invigningen av spelhörnan underströk museiledningen att de hoppades att gamingmöjligheten skulle dra en ny publik till museet.[14]

I ”World of Tanks” väljer spelaren en av flera historiska stridsvagnar och tar ut en besättning, och sedan handlar spelet om att skjuta och utplåna sin motspelares vagnar eller få sina egna utplånade: ”Gör dig redo för intensiva och engagerade strider 15 mot 15 där din arsenal står redo att anfalla”, var en uppmaning i spelhörnan, och en annan löd: ”Lämna inte striden förrän din stridsvagn är förstörd”. Under devisen ”Get ready to battle” visades också ett urval av de dokumentärfilmer om

olika stridsvagnsmodeller som förekommer i spelen som företaget producerat. Varje film ägnas en stridsvagnsmodell och beskriver sådant som strids- och köregenskaper, motorstyrka och vapenutrustning, kunskaper som premieras i spelet. I filmen om Stridsvagn 103, som beskrivs som ”a living legend” och ”a national heritage”, betonas att den är resultat av innovativ svensk ingenjörskonst och utformades för att möta fienden på svensk mark. I ”the land of the vikings” skapades ”the turretless Swede”, en stridsvagn med tornlöst chassi. Historiskt bildmaterial, tekniska sprängskisser och militärstrategiska analyser av de stridssituationer vagnen skulle sättas in i blandas i filmen med nygjorda inspelningar, bland annat av Arsenalens chef som visar upp stridsvagnen i ett vackert svenskt höstlandskap.[15]

Både Arsenalens ledning och spelföretaget understryker att den som spelar ”World of Tanks” interagerar med historiskt och tekniskt riktiga fordon. Särskilt porträttfilmerna av svenska stridsvagnar, som också är tillgängliga på företagets Youtubekanal, stärker anspråken på historisk autenticitet. ”World of Tanks” virtualiserar Arsenalens materiella lämningar och tillgängliggör de historiska stridsvagnarna för lek och spel. I filmen från spelhörnans invigning säger museichefen att museets militära och teknikhistoriska kompetens bidragit till spelets trovärdighet och till att de svenska stridsvagnarna är korrekt utformade.

Interaktiva krigsspel positionerar den som spelar som ett krigande subjekt, en ”virtual citizen-soldier”, menar kommunikationsforskaren Roger Stahl (2009) och understryker att spelaren *deltar* virtuellt i ett militärt händelseförlopp. Deltagandeaspekten i ”World of Tanks” stärks av de anspråk på teknikhistorisk äkthet som museet borgar för. Samtidigt uppmanar företrädarna för Wargaming till besök på Arsenalen eftersom spelets njutning förhöjs av att ha sett och fysiskt upplevt stridsvagnarna:

> Once you have played them, the next logical thing is to come here and experience the real thing […] you can see what the real tanks look like and get up close and personal to them […] so you can take these tanks, put them in the virtual world and enjoy them.[16]

Flera av de stridsvagnar som besökarna kan välja i dataspelet ”World of Tanks” avbildar de svenska stridsvagnar som finns utställda på Arsenalen.

Inom dataspelets virtuella lekram skänker stridsvagnarnas våld och våldskapacitet spänning och lust. Samtidigt frikopplas teknikhistorien från specifika historiska skeenden – det är ett odefinierat skjutkrig som utspelar sig på skärmen, men med historiskt korrekta stridsvagnar. I spelet får kalla krigets ”äkta” svenska tanks bevisa sin stridsduglighet och kraft att skada och tillintetgöra en motståndare, medan spelaren får bevisa sin skjutkompetens och sin förmåga till strategiskt tänkande. Inom denna lekram blir historiska svenska vapen och våldskapacitet njutningsobjekt.

Även om lek mest förknippas med barn, uppträder ofta vuxna på lekfulla sätt och i sammanhang som kan tolkas som lek. Ett uppenbart exempel är krigsspelandet på Arsenalen. Men också utan en lika tydlig lek- eller spelinramning kan både vuxna och barn få en känsla av att, på samma sätt som i en lek, kliva in i en annorlunda värld. Ehn (1986) menar till exempel att själva museet som institution alstrar illusioner av andra tider och platser. Enligt Ehn kan museiföremål och miljöer ge en stark upplevelse av närhet, äkthet och identifikation trots, eller kanske tack vare, att de tagits ur sin ursprungliga kontext och fått fundamentalt ny betydelse som museiobjekt. Effekten uppstår när besökarens egen inbillningskraft växelverkar med museets sanningsanspråk. Ett museibesök kan därmed med Ehns (1986: 10) drastiska formulering liknas vid en ”dagdröm med grumliga gränser mellan fantasi och verklighet”.

Vi har flera gånger mött gestaltningar av kalla kriget där sådana (gräns)upplösningar märkts mer eller mindre tydligt. Vid gallergrinden in till Rödbergsfortet i Boden hördes plötsligt skarpa hundskall inifrån gårdsplanen. De visade sig komma från högtalare och utlöstes av en rörelsedetektor, i syfte att visa hur det lät när man närmade sig ingången när anläggningen var igång. Samtidigt fick det plötsliga aggressiva ljudet oss att sätta hjärtat i halsgropen på riktigt (15/5 2019). Under Armémuseums kalla kriget-fest var skiljelinjen mellan historieberättande och eskapism, allvar och skoj, helt uppluckrad, och festdeltagarna erbjöds atombombshot och vittnesmål om våld och tortyr samtidigt med sminktips och dans till dåtidens hitlåtar.

Också den guidade visningen av Batteri Arholma, som kapitlets inledningsscen är hämtad ifrån, hade en form och ett innehåll där det lekfulla var helt integrerat med det museala. Vandringen genom vad som på hemsidan beskrivs som ett topphemligt bergrum där 340 man under kalla kriget skötte en 10,5 cm kustartilleripjäs, innehöll en rad mer eller mindre tydliga leksignaler som omväxlande intensifierade och tonade ner lekinramningen. Aktiviteter som i en förtroendeingivande museimiljö lekfullt uppmanar deltagare att själva bli en del av en historisk berättelse, och både producera och uppleva det förflutna, kan ses som en form av förkroppsligad meningsproduktion. Därför analyseras

nedan hela den guidade visningen som en museal lek, där besökare ges en sinnlig och verklighetsnära upplevelse av livet som ”neutral krigare” (Kronsell 2012) och där en historia om ett svenskt defensivt militärt beskyddarvåld reartikuleras.

”Inne i berget gömmer det sig en topphemlig försvarsanläggning. Följ med in och upplev Kalla kriget”, utlovar hemsidan för Arholma Nord.[17] Trots att det är hela anläggningen, både över och under jord, som officiellt pekats ut som värd att bevara, är det bergrummet som lyfts fram som platsen där kalla kriget blir en sinnlig upplevelse. De som tagit sig till Arholma för att uppleva kalla kriget får göra det genom en guidad visning, eftersom det inte är tillåtet att gå in i berget på egen hand.

Visningen börjar med att gruppen samlas utanför den kamouflagenätstäckta porten in i anläggningen, vid bergets fot. Guiden, klädd i militärgröna kläder, välkomnar vid en liten vaktkur. Kamouflagenäten, de gröna kläderna och kuren signalerar militärt hot i den i övrigt pittoreska skärgårdsmiljön, och ger samtidigt en fingervisning om vad vi kommer att vara med om. Inledningsvis hör sig guiden för om det är någon i gruppen som gjort värnplikt, eller kanske till och med varit förlagd på Arholma? Vid de guidningar vi deltog i svarade några män, men inga kvinnor, att de hade värnpliktserfarenhet. Senare får vi veta att frågan ställs för att guiden ska kunna anpassa sin berättelse efter gruppens förkunskaper (intervju 1/7 2020). Betraktat ur ett lekperspektiv kan indelningen också ses som ett sätt att tillskriva deltagarna roller: dels som den införstådda som vet vad det handlar om, dels som den oinvigda för vilken den militära miljön är främmande. Under visningen aktiverades de här genuspräglade rollerna då och då genom att guiden vände sig till de införstådda med frågor om de kände igen det ena eller det andra, vilket i situationen knöt dem närmare bergrummets historia och det beskydd som batteriet representerade. När anläggningen som del av landets värnpliktsförsvar betonades, knöts alltså beskyddarförmåga samman med maskulinitet.

Så går vi in och porten stängs bakom oss. Luften, ljuset och till och med ljuden blir annorlunda. Miljön är rensad på föremål som påminner om samtiden. Det första vi möter är militära förbudsskyltar och en skyltdocka i uniform, hjälm och gasmask över ansiktet. Det är skrovliga stenväggar på vänster sida och betong på höger. I betongen sitter en grå

metallport täckt av bulthuvuden, och med en rattliknande låsanordning. Två gallertäckta hål öppnar sig i golvet. Här och där hänger elkablar.

Som vi tidigare påpekat och också kommer att återkomma till längre fram spelar urberget generellt en viktig roll i kalla krigets kulturarvifiering. På Arholma ger bergrummet framställningen autenticitet, men bidrar samtidigt till lekfullhet och en upplevelse av ambivalens. I likhet med helikoptern på Aeroseum och stridsvagnarna på Arsenalen gör berget att det känns mer som på riktigt, på samma gång som miljön i sig själv utgör ett slags leksignal. Guiden berättar att ”[d]et är lite speciellt […] när man är i berget sådär en timme tillsammans, det händer nåt” (intervju 1/7 2020). Bergrummet utgör ett slags limbo – ett mellantillstånd – och gruppen hamnar i ett övergående utanförskap. Sådant kan enligt antropologen Victor Turner (1974) ge en stark gemenskapskänsla (”communitas”), något som reflekteras i guidens citat. Förflyttningen in i berget kan alltså tolkas som både rumslig och symbolisk. För en stund ramas deltagarna in som en grupp avskild från världen, som hör ihop och kan leka ihop.

Det är lysrör i taket, några klappstolar i trä är placerade framför en projektorduk längst in i rummet. Guiden berättar att vi först ska se en film, vi ombeds att sätta oss, ljusrören slocknar och filmen börjar. Filmen ska på ett stämningsfullt sätt ge besökarna en historisk bakgrund till Batteri Arholmas roll under kalla kriget, menar en ansvarig guide (intervju 30/6 2020). Bakgrundsbeskrivningen innefattar ett fiktivt militärt anfall mot Sverige. Det börjar dramatiskt med att en högtalarröst talar direkt till oss åskådare, som om vi är soldater i batteriet – vi ska skynda oss att inta våra positioner. Därefter följer filmsekvenser med militärfartyg i full fart som korsklipps med bilder av de sovjetiska och amerikanska ledarna Leonid Brezjnev och Ronald Reagan och den svenske statsministern Thorbjörn Fälldin. Vi får se attackdykare på väg upp på land, blippande radarbilder, militärer i kontrollrum och anläggningens artilleripjäs som avlossar skott mot horisonten.

I filmen är gränsen mellan fiktion och verklighet upplöst: det är dokumentära filmklipp och verkliga personer, men det historiska skeendet som rullas upp är påhittat. I filmens fiktiva verklighet accentueras hotet, liksom batteriets beskyddande funktion; det är (vi i) berget som ska hindra fiendens framfart. Det uppdiktade händelseförloppet möjliggör

att anläggningens historiska våldskapacitet fullt ut demonstreras, vilket också fungerar som en bekräftelse på dess beskyddande kraft – i filmen avvärjs anfallet. Åskådarna blir genom det direkta tilltalet involverade i berättelsen som aktiva subjekt – tillsammans med maskineriet i berget ska de se till att kanonen gör sitt jobb. Alla skrivs in i den nationella gemenskap som ska försvaras, samtidigt som vissa personer i enlighet med en könad beskyddslogik adresseras som mer invigda och med mer beskyddaransvar än andra (jfr Lundell 2014: 155–156).

Efter filmen blir vi visade genom den grå metallporten och djupare in i anläggningen. Guiden växlar mellan olika framställningssätt, från att nyktert presentera föremåls prestanda och funktion till mer inlevelsefulla dramatiseringar. I likhet med vad vi sett vid Kalixlinjens museum och på Aeroseum präglas visningen av Batteri Arholma inte av det respektfulla avståndshållandet till historiska artefakter som är vanligt i konventionella kulturarvsmiljöer, utan vi bjuds in att fysiskt interagera med, pröva eller känna på sakerna. När gruppen passerar en luftsluss, tar guiden fram en gasmask som de som vill får sätta på sig. Lite senare kommer vi till en så kallad laseravståndsmätare. Också där uppmanas vi att själva titta genom den kikarliknande konstruktionen. Uppmaningarna att sätta på sig gasmasken och att med egna ögon titta genom laseravståndsmätaren innebär en möjlighet till identifikation med dåtidens soldat. Gasmasken känns obehaglig mot ansiktet, gör det tungt att andas, svårt att se och luktar dessutom äckligt. Samtidigt får masken bäraren att se lite bortkommen ut, vilket lockar till skratt; situationen blir både skrämmande och lustig. Laseravståndsmätaren, som vid ett anfall skulle användas för att uppskatta avståndet till ett fiendemål som skulle beskjutas, inbjuder till en mer aktiv och aggressiv position.

Vi bjuds också in att på lek förändra det historiska förloppet, att fatta beslut om krig och fred. I inledningen av kapitlet beskrevs hur guiden intog rollen som en spejande vakt vid kanonen, varpå hon bad någon att vrida på vredet till KRIG, en lekfull handling som representerade något skrämmande och våldsamt. Vi fattade såklart att det inte var på riktigt, och det unisona fnittret när en man lekte med historien kan tolkas som ett uttryck för det lustfyllda att i lek pröva en annan verklighet (jfr Gustafsson Reinius 2002: 31). Men när samme man, som tillhörde dem som initialt angett egen värnpliktserfarenhet, oförmodat vägrade följa

guidens uppmaning att vrida tillbaka till FRED igen hamnade vi i en lite olustig belägenhet. Obehaget hängde både samman med mannens konventionsbrott och med att vredets historiska betydelse framträdde i ett mer realistiskt ljus när lekramen bröts: det var KRIG. Situationen löstes när barnet efter uppmaningen från mamman vred vredet ”rätt” igen.

Det finns olika sätt att tolka detta händelseförlopp. Å ena sidan öppnar mannens vägran att slå av vredet för reaktioner, och då kan mammans initiativ ses som en aktiv motståndshandling och markering mot (maskulin) militär våldsanvändning. Å andra sidan representerar mannens attityd en offensiv, positiv och därmed ”osvensk”, inställning till militärt våld. I relation till det går handlingen att slå tillbaka vredet till fred i linje med föreställningen att svensk militär våldskapacitet snarare handlar om militärt självförsvar och beskydd än om anfall. När mamman uppmanar barnet att utföra fredsgesten speglas i sin tur idéer om att kvinnor och barn ska leva i fred och slippa utöva våld. Inte förrän vredet stod på ”FRED” igen kunde guiden leda oss ut ur anläggningen, och visningen avslutades uppe på berget där kanonröret (fortfarande) riktar sin mynning ut över havet mot öster.

Visningen på Arholma skydde inte våldsskildringar eller skrämmande och hotfulla inslag. På olika sätt togs besökarens kropp och känslor i anspråk. Inbjudan att prova den militära utrustningen positionerade besökaren som en svensk kalla kriget-soldat. Inne i det dunkla bergrummet blev hotet något njutbart genom att det kunde kännas och erfaras, samtidigt som lekupplägget gav en försäkran om att hotet ändå inte var på riktigt. Vår analys är att våldet här fungerar som en attraktiv kvalitet. Besökaren erfar inte bara hot, utan också känslan av att ha tillgång till våld och vara en beskyddare. Njutningen hör även samman med att det våld som blir lekt aldrig blev historiskt realiserat. Det är mindre etiskt utmanande att njuta av militärt våld när tydliga krigsoffer och mänskligt lidande saknas (jfr Farbøl 2017). Samtidigt förmedlar, paradoxalt nog, filmens fiktiva fiendeanfall att såväl hotet som det militära beskyddet var nog så reellt. Kontentan blir att våldskapaciteten under kalla kriget beskyddade det svenska vi-et, något som i sin tur gör att militärt våld framstår som ovedersägligt nödvändigt.

Lekande bidrar till att kalla krigets historia kan konsumeras och upplevas på ett lustfyllt sätt. Vid de militära kulturarvsplatserna kan barn utbilda sig till flygare på lek, och stridsvagnens hotfulla siluett bli ett skojigt pepparkaksformsmotiv. Leken skapar distans till känslor av hot och otrygghet, men låter också det militära våldet komma nära, som när dataspelaren slåss med historiskt korrekta stridsvagnar i en virtuell värld, eller när den händelselösa tillvaron som värnpliktig i ett kustvärnsbatteri övergår i krig, fast på lek.

Vi har i kapitlet aktivt riktat blicken mot lek och lust, men ändå inte hittat särskilt många direkta gestaltningar av fenomen och historiska erfarenheter som generellt förknippas med perioden kalla kriget. Det är mer undantagsvis som besöksplatserna har arrangerat lekar som direkt alluderat på terrorbalans, hotbilder och väntande och dolda faror, som till exempel spionjakt eller kurragömma. Istället har lekarna oftare utgått från ett skarpt läge där maskiner och fordon har fått göra det militära våldet lek- och spelbart.

En slutsats är att teknik och fordon – bandvagnen, laseravståndsmätaren, bananhelikoptern, stridsvagnen – genomgående är lekens medium och utgör ett mellanled mellan det militära våldet och det lekande subjektet. Det som leks är snarare att tekniken utövar våldet än att människan gör det. Detta kan tolkas i relation till statsvetaren Anders Malms (2019) analys av det svenska försvarets förståelse av våldsutövning, och särskilt hans påpekande att när militär teknik tillskrivs egen handlingskraft befrias människan från ansvar både för sin våldsutövning och för de våldsmaskiner hon skapat. På så sätt kan det fokus på tekniskt kunnande och kompetens som vi generellt ser i kalla krigets kulturarvifiering inte bara skyla över det svenska försvarets historiskt stora förmåga att faktiskt *utöva* våld, utan även bekräfta att försvarsmakten befrias från ansvar och agens.

Lekramarna vid kulturarvsplatserna undviker offensiv och attackerande våldsutövning. Vi har inte sett några exempel på att handeldvapen, kulsprutor eller granatkastare får bjuda in till lek, och heller inga exempel där besökaren får leka hjältesoldat. I flygsimulatorerna på Aeroseum har knapparna som avfyrar raketer avlägsnats (intervju 22/3

2019) och skjutmomentet därmed tagits bort. Den som låtsaskör planet är inte ett våldsutövande subjekt. När Arholmakanonen avfyras på film är det ett direkt svar på ett angrepp. En reflektion vi gör är att lek där den egna kroppen utövar direkt våld möjligen undviks då den utmanar en svensk självbild. Den maskulinitet som blir lekbar överensstämmer med idealet om den neutrala krigaren, präglat av defensivt våld och ett kollektivt etos. Det är det svenska vi-et och inte enskilda militära subjekt som frammanas i leken.

Det enda anfallande våldet vi mött fanns i Arsenalens "World of Tanks"-spelhörna, där det sköts för att utplåna motståndarens stridsvagnar. I den digitala onlinevärlden var svenskt offensivt våld alltså lek- och spelbart i en museikontext, men noga räknat var det svensk stridsvagnsteknik som utgjorde det våldsutövande subjektet, snarare än till exempel en individuell soldat.

Dagens avancerade datateknik har, i kombination med att krig också förs via digital teknik och på skärmar, gjort att dataspel(ande) kan tolkas som ett förberedande för och legitimerande av krig. Kulturarvsforskarna Jason Dittmer och Emma Waterton (2017) konstaterar att militära museer allt mer kommit att använda avancerad teknik som med ljud, ljus och rörelser skapar realistiska militära miljöer och kroppsliga upplevelser av att *vara* en soldat. På detta sätt har museer blivit nyckelplatser för en produktion av militariserade kroppar där soldaterfarenhet planteras i besökarnas kroppar. Museerna spelar därmed en viktig roll för att upprätthålla samtida militarism, och museiteknikens medryckande förmåga lägger grunden för en empatisk hållning gentemot (den egna) militären (Dittmer och Waterton 2017: 70). Våra exempel innefattar inte särskilt avancerad museiteknik, med undantag av flygsimulatorerna på Aeroseum och Arsenalens dataspel, men har på andra sätt inbjudit till förstapersonserfarenhet av hur kalla krigets militära verksamhet kunde ha känts. Oftast har det då handlat om att åka omkring i militära fordon och inta en soldatposition i ett generiskt krig där antagonister skjuter på varandra.

Trots att lek har en utforskande potential och kan rucka på samhällsnormer har vi sett få exempel på emancipatoriskt eller utmanande lekande. På de militära kulturarvsplatserna upprepas i leken en etablerad tes om den militära försvarsmaktens historiska förmåga att skydda

ett svenskt vi utan att behöva utöva aktivt, aggressivt eller skadligt våld. Dels har detta skett genom att vapen och militära fordon intimiserats: kanonerna är våra vänner. Dels har gestaltningarna av ett kontrafaktiskt skarpt krigsläge illustrerat hur det kunde ha gått, och den katastrof som därmed impliceras att vi-et har undvikit. Vår tolkning är också att leken på kulturarvsplatserna ger en möjlighet att vara nära krig och militär våldspotential samtidigt som det existentiella hotet mildras. Leken erbjuder här ett sätt att njuta av den makt och handlingskraft som stor våldskapacitet innebär, utan att det upplevs som oetiskt eller överdrivet militaristiskt.

Att barn- och familjeperspektivet var så framträdande vid många militära besöksplatser var något som inledningsvis förvånade oss, inte minst utifrån den ofta artikulerade idén att det är känslomässigt svårt att föra ihop barn med militärt våld. Barn associeras regelmässigt i första hand med det som försvarsmakten ska beskydda, det vill säga hemmet och familjesfären. Möjligheten till lek och roliga aktiviteter för barn är förvisso ett försäljningsargument och något som lockar besökare till kulturarvsplatserna, men barnfokuset påverkar också vilka berättelser om kalla kriget som blir möjliga. Barn kan till exempel förgulliga eller banalisera militärt våld, som när de små och söta ”barnsoldaterna” på SMHA:s hemsida representerar vapengrenarna.

När militär verksamhet och våld begripliggörs på sätt som innefattar oskyldiga barn och associeras med intima relationer, försvåras ett problematiserande förhållningssätt. Då barn uppfattas som det allra viktigaste att beskydda, används omtanken om dem som ett argument för nödvändigheten av militärt våld (jfr Åse, Quirico och Wendt 2019). Barn och deras familjer stärker därigenom berättelsen om kalla krigets svenska försvarsmakt som en legitim och god beskyddare. Barn förkroppsligar också svaret på frågan om *varför* staten måste kunna utöva våld, nämligen för att beskydda den reproduktiva hemmafronten för att därigenom säkerställa nationens framtida överlevnad. På så sätt kan ett fokus på barn leda till ett undvikande av diskussioner om militärt våld som etiskt eller politiskt problematiskt. Att framställa vapen och stridsflygplan som barns gosedjur eller kompisar suddar ut det faktum att syftet med militärt våld ytterst är att skada.

INFORMATION BUNGENÄS ÖVNINGSOMRÅDE
INGÅNG FRÅN PARKERINGEN
LIVSFARLIGT
TAVLANS PLATS
Måndag
Tisdag
Onsdag
Torsdag
Fredag
Lördag
Söndag
10 KM/H
Bn
ENDAST SERVICEBILAR
SAMT INFART TILL BOENDEPARKERING
Bn

5. Spioner, spänning och sexualitet: Kalla krigets hemligheter

Vägen från Fårösund österut mot Bungenäs fritidshusområde leder fram till en stängd gallergrind och ett högt metallstaket med taggtråd överst. Här står en vaktkur och en iögonenfallande tavla med texten ”Information Bungenäs övningsområde”. En bild av en projektil i urblekt röd varningstriangel varnar – ”Livsfarligt” – och ett plakat för varje veckodag tillkännager: ”Ingen skarp-skjutning”. Intrycket är att detta är avstängt militärområde, men samtidigt tyder upplysningen att ingång sker från parkeringen på att tillträdet är fritt.

När vi håller till vänster om gallergrinden och promenerar in på Bungenäs möts vi inte bara av norra Gotlands karga natur med martallar och klapperstenstränder, utan också av exklusiva fritidshus i militärinspirerad arkitektur eller inhysta i värn och underjordiska bunkrar (21/2 2019). Det är en speciell miljö. Omgivningarna är märkta av militär verksamhet, och vi noterar att det saknas gräsmattor, studsmattor och annat som vanligtvis associeras med fritid och sommarlek.

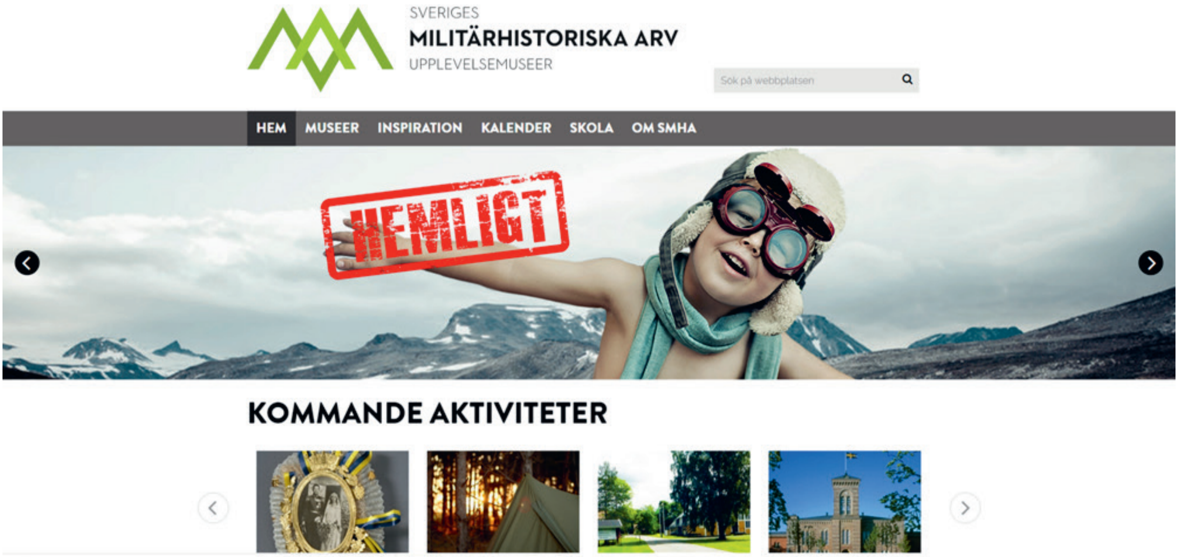
På Bungenäs fanns en kalkindustri fram till början av 1960-talet, då området på 160 hektar köptes av staten och togs i anspråk av Försvarsmakten. Under de kommande årtiondena uppfördes ett hundratal militära byggnader och installationer, varav ett stort antal fortfarande

◂ Det taggtrådskantade stängslet, metallgrinden och en skylt om militär övningsverksamhet markerar ingången till Bungenäs fritidshusområde.

finns kvar. Det byggdes även en brandstation och diverse baracker. I en 800 kvadratmeter stor underjordisk konstruktion fanns storkök, matsal och logement, och längst in i berget ett radarobservationsrum. Området innehöll en terrängbana och löpgravar för att träna närstrid, och på stenstränderna övades målskjutning. Gotland demilitariserades efter kalla krigets slut och när Bungenäs 2003 öppnades för allmänheten började surfare och solbadare hitta hit. 2006 köptes det av fastighetsutvecklaren Joachim Kuylenstierna, som genom det för ändamålet nyinrättade arkitektkontoret Skälsö arkitekter påbörjade en omvandling där området gick från att vara militärområde till hipp semesterplats och lyxigt fritidshusområde.

Under många år var Bungenäs stängt och endast militärer hade tillträde till de anläggningar – kanoner, bunkrar, kulsprutevärn, en underjordisk spaningscentral, skyttegravar, logement och en brandstation – som fanns bakom det höga staketet. Den som idag besöker Bungenäs blir på flera sätt bli påmind om platsens militära historia. I detaljplanen, som reglerar områdets exploatering, understryks att platsen har en särskild aura, eftersom den så länge varit hemlig: ”Det höga staketet krönt med taggtråd och de befintliga gamla grindarna är en viktig del av Bungenäs historia och bidrar till att bevara områdets mystik. Under kalla kriget var Bungenäs en hemlig och viktig försvarsanläggning dit ett fåtal hade tillträde” (Region Gotland 2012a: 6).[18] Kuylenstierna berättar i en intervju hur han fick kämpa för att behålla staketet och framhåller att ”[det] är något speciellt med ett område som alltid varit instängt” (*Expressen* 30/6 2015).

Bungenäs förflutna som stängt och slutet militärområde är en viktig bakgrund till att det idag kan framstå som spännande och speciellt. Samma hemlighetstema har vi mött vid flera av besöksmålen och kulturarvsplatserna i vårt material, och referenser till det oåtkomliga, det stängda och det hemliga har varit legio. SMHA hade länge en röd stämpel med HEMLIGT överst på sin hemsida och en länk annonserade: ”Hemliga bergrum. Upptäck gömda hemligheter.”[19] I tv-dokumentärer om kalla kriget blir det hemliga ofta berättelsernas själva clou, liksom i stadsvandringar genom tidigare ”topphemliga” militärområden. Byggnader och militär teknik får samtidsrelevans och blir extra intressant genom att tidigare ha varit otillgängliga för allmänheten. I digi-

Det hemliga kulturarvet. Öppningsbild från det statligt understödda nätverket SMHA:s hemsida.

tala forum delar bunkerintresserade bilder av hemliga platser. På olika sätt förmedlas en stark tjusning i att besöka försvarsinstallationer och underjordiska utrymmen som uppfattas som hemliga.

I det här kapitlet lyfter vi fram hur hemligheter skapas när kalla kriget kulturarvifieras. På vilka sätt används det som konstrueras som hemligt i minnesskapandet? I vad består den militära hemlighetens lockelse och hur blir hemligheter en maktresurs?

Hemligheter, minne och makt

Olika typer av hemligheter blir viktiga när kulturarvet formas, och det finns skillnader både mellan hur hemliga olika hemligheter anses vara och varför de uppfattas som hemliga. I litteratur om hemligheter och internationell politik påpekas att störst vikt tillskrivs statshemligheter, då deras avslöjande antas kunna hota själva staten (Manjikian 2020). Hemligheter rörande landets egen militära verksamhet, var installatio-

ner finns, hur de ser ut, liksom försvarsmaktens hotscenarier och hur de relateras till statens suveränitet och nationens överlevnad, får också en hög hemlighetsfaktor (Melley 2012). I våra fältundersökningar har vi sett att sådant som spioneri, avlyssning och mer ljusskygg verksamhet används som hemlighetsskapande resurser. Berättelser om att hitta och tyda vad som uppfattas som spår efter fiendens dolda verksamhet i Sverige lyfts ofta fram som spännande och fängslande att följa. Detsamma gäller minnesskapandet kring svenska ansträngningar att se igenom och avslöja fiendens närvaro och aktiviteter på hemmaplan.

En ytterligare aspekt av hemlighetstemat i kalla krigets kulturarv berör osäkerheten och föränderligheten i vad som faktiskt var eller fortfarande är hemligt. När tidigare stängda anläggningar blir besöksmål eller, som i Bungenäs, får ny användning, understryks ofta hur hemlig verksamheten där tidigare var, trots att graden av hemlighållande många gånger är både oklar och omstridd. Även om en plats eller byggnad i officiell mening avhemligats verkar statusen som hemlig ändå kunna återaktiveras, vilket medför att hemligheter kan uppfattas som potentiellt pågående trots att de definierats som kulturarv. Det finns dessutom många exempel på den omvända riktningen, det vill säga att tidigare nedlagda och tillgängliggjorda militära anläggningar återigen tas i militärt bruk och förklaras hemliga för allmänheten. Ett exempel är Fårösunds hamn, som återköptes från en privat ägare av Fortifikationsverket 2018 (Regeringen 2018). Att myndigheterna åter ger en militär anläggning status som hemlig har ett starkt säkerhetspolitiskt signalvärde, med innebörden att det återigen finns en hotfull antagonist för vilken anläggningar och uppgifter måste hållas hemliga.

Samtidigt som det hemliga är en central dimension av kalla krigets kulturarv har det en motsägelsefull relation till kollektivt minnesskapande. Minnesskapande bygger på att berättelser och erfarenheter delas, och att verksamheter och platser tillgängliggörs och visas upp. För kulturarvsskaparna finns en risk att de militära hemligheterna då förlorar sin dragningskraft. Ett bergrum som blivit av med sin hemlighetsstatus blir i detta sammanhang inte lika spännande som ett som fortfarande uppfattas som hemligt. Möjligheterna att ta del av hemligheterna kan behöva begränsas för att deras ställning som hemliga ska bevaras. En tanke vi följer i det här kapitlet är att kulturarvsaktörer på olika sätt

konstruerar och hanterar ett hemlighetskapital, vilket sker både genom att visa upp det hemliga och genom att hålla det dolt, och även genom att förneka kunskap om det hemliga. Intressant nog kan förnekandet av kännedom öka en aktörs hemlighetskapital, eftersom själva förnekandet i sig kan tolkas som att det rör sig om något som är så topphemligt att det måste dementeras.

Kalla kriget utgör ett bra råmaterial för att producera hemligheter och för exploatering av olika former av hemlighetskapital. Perioden karaktäriserades som tidigare nämnts av väntan och spionerande på den andra sidan. Överhuvudtaget präglades kalla kriget av en utbredd statlig ”säkerhetskultur” (Brodie 2011) där bevarandet av hemligheter för fienden såväl som för de egna medborgarna var lika centralt som att försöka avslöja fiendens hemligheter. Säkerhetskulturen spillde över till samhället i stort och ledde till misstänksamhet samt till ett sökande efter tecken på fientlig infiltration. Ett svenskt exempel är de många berättelserna om mystiska polska tavelförsäljare som förmodades vara utsända från öst men som, vilket forskning har visat, var studenter som ville tjäna lite västvaluta (Magnusson och Olsson 2016). Misstron späddes på enligt en logik där även det allra mest oskyldiga och vardagliga kunde inrymma det hemligaste och farligaste. Ständiga glidningar mellan motsatserna hot och idyll präglade kalla kriget, skriver Cronqvist (2004: 97).

Detta kapitel undersöker hur någonting *görs* hemligt inom ramen för det militära kulturarvet. Det vill säga att vi analyserar hemliggörandet som en process som kan innefatta både att bevara och att avslöja hemligheter. Analysen tar avstamp i sociologen Georg Simmels (1906) argument att hemlighetens betydelse snarare är knuten till praktiken att hemliggöra och hemlighålla än till hemlighetens innehåll. I detta perspektiv förstås det hemliga varken som något som finns, och som i sig själv är så viktigt att det måste döljas för omvärlden, eller som något som inte finns. Poängen är just att för att något ska uppfattas som hemligt måste det göras hemligt; det fordras ett *hemliggörande*. Genom att andra förhindras att veta vad jag eller vi vet förses ett objekt eller en viss upplysning med ett högt värde, menar Simmel (1906: 464). Med andra ord är perspektivet att något laddas med särskild vikt och dignitet genom att göras hemligt.

Vi betraktar görandet av hemligheter som en i grunden politisk

praktik (Masco 2010) som etablerar värden och hierarkier. Hemliggörande upphöjer inte bara det objekt eller den information som konstrueras som hemliga utan ger även dem som håller något hemligt en status som speciella och utvalda. På så sätt producerar hemliggörande specifika identiteter och relationer (Simmel 1906: 486). Att ha tillgång till det hemliga är både att vara separerad från och överordnad dem som inte får ta del av hemligheten. Samtidigt som gränser och hierarkier skapas mellan dem som är betrodda och dem som inte är det, kan hemligheten skapa stark gemenskap. Att dela något viktigt och värdefullt, som ingen annan vet, möjliggör en form av intimitet mellan de invigda.

En central aspekt av vår analys är att hemlighetens lockelse och den status den kan ge är kopplad till kön, till maskulinitet och femininet och även till sexualitet. Hemliggörandet aktualiserar föreställningar om kvinnor som i grunden oförmögna att bevara hemligheter – den stereotypa sladdertackan – en tankefigur som bygger på historiskt etablerade uppfattningar om kvinnokroppen som svag, opålitlig och läckande (Higgins 2018; Lloyd 1984; Shildrick 1997). Samtidigt länkas förmågan att bevara hemligheter till maskulint kodade egenskaper som kontroll, motståndskraft och självbehärskning och till en (vit) heterosexuell man utrustad med en "carefully bounded body that does not leak its secrets into the public" (Melley 2012: 24). Att misslyckas med hemlighållandet, eller att medvetet läcka viktiga hemligheter, associeras med bristande maskulinitet och virilitet och även med icke-normativ sexualitet – så har till exempel spioneri ofta associerats med homosexualitet. IR-forskaren Mary Manjikian (2020) menar att homofoba föreställningar om att den homosexuella personen inte förmår hålla sin "skamliga" hemlighet – sin sexualitet – hemlig har framställts som ett "bevis" för att homosexualitet utgör en potentiell säkerhetsrisk. Medan heterosexualitet alltså har formats till ett tecken på lojalitet med nationen och förmåga att hålla hemligheten hemlig, har homosexualitet förknippats med svaghet och opålitlighet.

Nedan presenteras vår analys med tre teman. Det första handlar om hur hemligheter blir attraktiva och kan möjliggöra njutning, det andra rör hemliggörandets relation till könshierarkier och sexualitet och det tredje belyser hemlighetens roll för att legitimera staten och svensk säkerhetspolitik. Avslutningsvis diskuteras relationen mellan militära

hemligheter, genus och demokrati. Bör det hemliga förstås som ett hot mot, eller snarare en förutsättning för, demokrati?

Hemlighetens attraktion

Vid Bungenäs är platsens historia som hemligt militärt område, som redan påpekats, en resurs som bidrar till dess tjusning. Att området fortfarande presenteras som stängt och avskilt, trots att tillträdet idag är helt fritt, signalerar utvaldhet och markerar avstånd i relation till mer ordinära fritidshusområden. Staketet och ingångsanordningarna visar, liksom det faktum att området bara är tillgängligt till fots eller på cykel, att speciella förhållningssätt och regler gäller. Förutom att bilar är förbjudna, fick vi under våra fältarbeten reda på att även fyrhjulingar och motorbåtar är bannlysta, samt att byggarbeten inte tillåts under sommarmånaderna. Vi hörde också berättelser om att markägaren Kuylenstierna själv fattar beslut om vem som får köpa en tomt och inte. Ingen annonsering sker, utan de som är intresserade av att köpa kommer att hitta hans telefonnummer, menade Kuylenstierna i en intervju (*Residence* 2014). Att känna sig utvald tolkar vi som en avgörande aspekt av hemliggörandets attraktion. I Simmels termer kan vi tala om Bungenäs som en ”hemlighetsaristokrati” (1906: 486), där gemenskap formas kring exklusivitet och kring delandet av, och omsorgen om, det som varit hemligt. Platsen är så hemlig att det inte går att säkert veta dess historia; så till exempel framhålls i gestaltningsplanen att ”det *sägs* att FRA (Försvarets radioanstalt) höll till i källaren där man upprättat en hemlig anläggning [...]” (Region Gotland 2012b: 40, vår kursiv). Detta är en plats där föreställningen att det fortfarande finns outrätade frågetecken omhuldas, vilket skänker intensitet och legitimitet åt hemlighetsaristokratin.

På liknande sätt skapar hemlighetsmakeriet en gemenskap i nätbaserade sammanslutningar av bunkerologer. Här handlar det om att visa varandra nyupptäckta eller särskilt hemliga ställen, men samtidigt sörja för att inga riktiga, det vill säga militärt aktiva eller säkerhetspolitiskt betydelsefulla, hemligheter avslöjas. Denna gräns bevakas kontinuerligt, exempelvis genom uppmaningar att inte skriva ut var underjordiska fynd är belägna, eller skarpa tillsägelser till den som sagt för mycket.

I dessa sammanhang blir framställandet av sig själv som den som har hemligheten, men ändå inget avslöjar, centralt. Detta är uppenbart en svår manöver, eftersom det dolda ju måste visas fram för att positionen som hemlighetsinnehavare ska kunna bekräftas.

En hemlighet behöver kontinuerligt återskapas som hemlig för att utgöra ett kitt i en gemenskap. Hemlighetskapitalet vilar i vårt material i många fall på ett retroaktivt hemliggörande – ett slags åter-förhemligande av något som inte längre är hemligt, eller som kanske inte ens har varit hemligt. När en bild på miniubåten ”Spiggen”, som ställts ut till allmänhetens beskådande i Töre hamn utanför Kalix, lades upp i en grupp för bunkerologer uppmanades samtidigt medlemmarna i gruppen att inte avslöja var ubåten befann sig, då ”allt är öppet runt henne [ubåten]” (inlägg 9/7 2020). Det tycks som att njutningen i att känna till något hemligt här samsas med den gemenskap som formas kring att beskydda och vaka över det hemliga.

Upptagenheten av om en plats fortfarande är hemlig eller inte såg vi tydligt i materialet från olika grupper på sociala medier. En plats som beskrivs som ”aktiv”, eller som innehållande någon form av hemlig information av betydelse för försvaret av Sverige idag, omskrivs i särskilt känsloladdade termer. Det förs diskussioner om huruvida övergivna platser har tagits tillbaka av Försvarsmakten eller inte, om de innehåller känslig information och i vilken utsträckning det då är rätt att publicera bilder. Även på öppna visningar laddas platser genom att beskrivas som *fortfarande* hemliga. På Batteri Arholma lät guiden oss snabbt kika in på kraftanläggningen men sa samtidigt att vi inte fick ta bilder, eftersom vissa delar av konstruktionen fortfarande användes, och var hemliga. En viktig del av kulturarvsplatsernas attraktion är fantasin att det som ursprungligen var hemligt fortfarande i någon mening är hemligt och att anläggningarna ännu går att aktivera. Guiden berättade att den vanligaste frågan hon får är om batteriet skulle kunna användas även idag (30/6 2020). En tolkning är att hemlighetskapitalet ökar när hemlighållandet förläggs till vår samtid: att något fortfarande är riskabelt att visa öppet genererar en särskild mystik och signalerar att platsen är otvetydigt betydelsefull.

Laddningen förstärks när det anspelas på militära hemligheter och hot mot den nationella säkerheten. Att bli inbjuden att dela hemlighe-

ter som anses röra nationens suveränitet och överlevnad skapar en särskild sorts utvaldhet. I en studie av hur hemliggörandet konstruerades i det amerikanska forskningsinstitutet RAND – en civil organisation med nära kopplingar till den amerikanska militären – beskriver historikern Janet Brodie ”the deep pleasure of a civilian given access to national security secrets” (2011: 658). Njutningen hänger samman med känslan av att stå över de oinformerade och okunniga och att vara invigd i det allra hemligaste, menar hon. Denna njutning har också en könad dimension, som till exempel kommer till uttryck när en av fruarna till männen som arbetade på RAND beskriver, ”with some bitterness”, som Brodie uttrycker det, hur mycket hennes man tyckte om att hålla saker hemliga för henne.

Också på de militära kulturarvsplatser som vi har besökt kan vi se att hemlighetsmakandets lockelse är relaterad till könsidentiteter och särskilt till maskulinitet. Praktiken att dela militära hemligheter (åter)upprättar en gemenskap som bygger på manlig homosocialitet. Iscensättningen av Bungenäs som ett slutet område åkallar en historia som är starkt och ensidigt knuten till mäns erfarenheter. Det var män som befann sig här under tiden det var stängt, antingen som värnpliktiga eller försvarsanställda. När gestaltningsprogrammet anger att inga militära anläggningar eller spår av försvarsverksamhet får förstöras eller täckas över skyddas denna enkönade verksamhets historia (Region Gotland 2012b). På så sätt får den fysiska miljön inskärpa relationen mellan hemlighet, militär och maskulinitet. Vid den militära träningsbanan – idag nästan dold under björnbärssnåren – tränade de värnpliktiga säkert ålning medelst hasning, resonerade vi i forskargruppen när vi promenerade i området en solig dag i augusti (27/8 2020). Vi hittade patroner och järnskrot och undrade över urgröpningen i marken på stenstranden som nog var en granatkrater, och som alltså är skyddad och ska bevaras.

I kulturarvifieringen vid Bungenäs understödjer platsens historia som avstängt område, och att endast män haft tillträde, skapandet av en miljö och en livsstil med särskilda regler. Platsens hemliga bakgrund och fortsatta associering med det militära är viktiga tillgångar för att, som Kuylenstierna och hans medarbetare har gjort, utveckla området till något speciellt och exklusivt. Samtidigt har detta inneburit ett avståndstagande från etablerade manliga statusmarkörer som bilmodeller

och motorbåtar: ”Det händer något med oss när vi tvingas kliva ur våra bilar och ta oss fram på cykel, vi möts på riktigt, som likar, vi talar med varandra. Det blir en annan stämning”, har Kuylenstierna sagt i en intervju (*Residence* 2014). Här får den svenska historien av folkförsvar och värnplikt för män löpa samman med ett exklusivt, icke-folkligt och framkantsestetiskt projekt där det som kan uppfattas som ett militärt formspråk präglar arkitekturen. En gemenskap formas kring områdets särskilda och hemliga historia, och kring förmågan att uppskatta en sparsmakad och bitvis brutal kalla kriget-estetik som signalerar maskulinitet, finess och gott om pengar (Frihammar och Krohn Andersson 2020). Uteplatser anläggs vid värn som hindrar insyn och ger vindskydd, och en maffig grill kan harmoniera väl med kalla krigets militära lämningar.

Upptäckarlust

Att upptäcka en orörd hemlighet är något som många kulturarvsaktörer framställer som särskilt lustfyllt, något som vi berört tidigare i boken. Dagens bunkerentusiast kan placera sig i en manlig genealogi genom att återupptäcka bunkrar som män före honom byggt. Samtidigt beskrivs de underjordiska platser som påträffas och friläggs på olika sätt i termer av jungfrulighet eller obeträdd mark, något som samsas med sexualiserade representationer av bunkrar som feminiserade objekt som ska ”upptäckas, erövras – helst som förste man på plats, penetreras, och förevisas som troféer” (Frihammar och Krohn Andersson 2020: 141).

Men det är inte bara att avtäcka det orörda som är lockande utan också att *avslöja* hemligheten och visa hur det i realiteten ligger till. En äldre man, bosatt i närheten av batteriet på Arholma och som tidvis arbetade som tillsynsman under kalla kriget, berättade för oss att han inte ger så mycket för dagens beskrivningar av batteriet och dess underjordiska bergrum som tidigare okänt och avspärrat. Det skulle vara så väldigt hemligt var installationerna runt om i skärgården låg, sa han, ”men det visste ju alla, det visste alla” och ”när folk gick på kanonerna fick jag be dem gå därifrån” (intervju 2/7 2020). På batteriet fanns det också små hål i stängslet och ungdomar strosade runt inne på området. Berättelsen visar på den tillfredsställelse som kan finnas i att avslöja

ett retroaktivt hemliggörande. Mannen sticker hål på beskrivningar av platsen som tidigare ”topphemlig”, till exempel i marknadsföringen av batteriet som turistmål och rekreationscenter.[20] Att avfärda en nutida hemlighetsberättelse kan på så sätt också tolkas som ett sätt att etablera en privilegierad kunskapsposition: att avslöja att det som för en oinvigd kan se ut som en hemlighet egentligen aldrig varit det. Denna avslöjande rörelse är motsatt den som åter-förhemligar något som riskerar att inte längre verka hemligt trots att det egentligen fortfarande är och borde vara det, som i exemplet med ubåten *Spiggen*. Båda rörelserna kan dock skapa ett hemlighetskapital. Vi uppfattar också att det finns en förtjusning i att se igenom ett fejkat hemlighetsmakeri. Att visa att det andra tror är hemligt i själva verket inte alls är det innefattar ett mått av att förödmjuka eller tillrättavisa någon. Denna kunskapsposition, *att veta bättre*, kopplas ofta till en vardaglig och konkret erfarenhet av att vara på plats, något som också kan ställas mot en ovetande överhet.

Kampen om vem som känner till och vet vad som är en (riktig) hemlighet kan på så sätt utspelas som en konflikt mellan elit och folk, där det läggs fast en föreställning om att de ”riktiga” hemligheterna inte tas om hand av staten eller överheten, utan bevaras av folket. När vi samtalade med en besökare på Arsenalen (29/2 2020), som hade egna minnen av att göra värnplikt under kalla kriget, sa han att det fortfarande finns hemliga vapen och förråd gömda överallt i Sverige. Han berättade bland annat om ett nyupptäckt förråd med vapen som gömts bakom en liten lucka i en skolgymnastiksal. Problemet var, enligt honom, att kunskapen om det hemliga håller på att försvinna eftersom den inte finns samlad och omhändertagen hos myndigheterna. I stället har den burits av medborgarna, som nu börjar bli gamla och tar hemligheterna med sig, om inte i graven, så i alla fall bort från samhällsgemenskapen. Besökaren gav ett exempel: ”När ’Nisse 65 år’ gick i pension så försvann kunskapen, det var bara han som visste om var materialen fanns.”

Denna typ av berättelser förmedlar även att de som är på plats på marken, och alltså kan bevara nationens hemligheter, också är de som har kunskap och förmåga att avslöja fiendens hemligheter. Under vårt fältarbete på Gotlands Försvarmuseum berättade vår guide (28/8 2020), som tidigare varit försvarsanställd, om en främmande ubåt som lämnat spår på havsbotten väster om ön. Han menade att ”rapporten om

kränkningen inte ens blev registrerad", något som antyddes bevisa hur hemlig kunskapen om kränkningen var, och möjligen också att den blivit mörklagd av myndigheterna. Att vara någon som känner till den *riktiga* hemligheten – det vill säga att en sovjetisk ubåt lämnat spår väster om Gotland – placerar sagespersonen som en som *vet*. Att soldater och militär personal uppfattas ha en särskild och särskilt auktoritativ kunskap har i forskningslitteraturen beskrivits med begreppet "ground truth" (Tidy 2016). Kunskapsanspråken bottnar i idén att militärer som varit nära militära hot, krig och våldsutövning besitter en förstahandskunskap som motsvarar en obestridlig sanning. Det hemliggörande som sker inom ramen för kulturarvet bidrar på så sätt till att militära sanningsanspråk blir både omfattande och svåra att utmana.

Lockelsen i att kunna se igenom dimridåer kommer till uttryck även i andra narrativ som handlar om att upptäcka och tyda fiendens spår under kalla kriget. Här är det ofta fråga om en avancerad form av teckentydning, som tydliggörs i berättelser om spioner från öst som uppträdde som just polska tavelförsäljare eller äggplockare, eller om misstänkta ubåtar som synts vid de svenska kusterna. Denna teckentydning understöds också av det sätt på vilket Sverige var militariserat under kalla kriget. I boken *Björnen kommer. Om ryssrädsla, mönsterseende och militära misstag* (2017) lyfter journalisten Mattias Göransson fram att upplevelser av hot i kombination med Sveriges omfattande militarisering och totalförsvarstanken fick till följd att i princip vilken vägkorsning eller strandremsa som helst kunde uppfattas som en försvarshemlighet. Därmed blev de något som fienden skulle kunna vara intresserad av, och som mängder av uppgiftslämnare och observatörer sa sig ha bevis för att de också *var*. Det spännande i att avslöja och se igenom fiendens list, och att spåra det hotfulla och skrämmande även i det som kan framstå som helt vardagligt och normalt, uppfångas effektivt i olika slags kulturarvifieringar, som i Flygvapenmuseums fasta utställning "Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget". Här inbjuds besökaren att bli en kontraspion genom att mer eller mindre dolda och illavarslande tecken på sovjetisk närvaro smugits in i utställningens presentation av typiska hemmiljöer från 1950-tal till 1990-tal. Några blodstänk kan dyka upp i kökshörnan, små illröda Stalinfigurer kikar fram i bokhyllorna bland den tidstypiska litteraturen och vid närmare beskådande blir besöka-

I Flygvapenmuseums installationer av heminteriörer från kalla kriget kan besökaren leta efter spår av fienden.

ren varse att upphöjningen i vardagsrumsgolvet är en främmande ubåt. Dessa gestaltningar kan bland annat tolkas i relation till kalla krigets totalförsvarstanke och idéerna om allas delaktighet och skyldighet att vara på sin vakt mot femtekolonnare och infiltratörer. Museet bjuder så att säga in besökaren att lekfullt ta sig an kalla krigets medborgaruppdrag, nämligen att leta efter dolda spår och tecken på fiendens närvaro.

Hemligheter, kön och sexualitet

Att dela en hemlighet är att vara del av en gemenskap (Simmel 1906). Vi har sett att hemligheter och hemlighållande i kalla krigets kultur-

arvskontext stärker relationer mellan män och manlig gemenskap, med följden att kvinnor och femininitet avskiljs från militära aktiviteter och beskyddet av nationen. Här vill vi återigen ta hjälp av kulturarvifieringen vid Bungenäs för att tydliggöra vår tanke. Att tomtgränser inte är markerade förmedlar ett intryck av otämjd och icke domesticerad mark – något som förstärks av att raserade värn och bunkrar är spridda på stränderna och bland martallarna. Blomrabatter och gräsmattor får inte förekomma och inte heller färgglada utemöbler, studsmattor eller torkvindor i plast (*Designmanual Bungenäs* 2014). Föreskrifterna utesluter estetiska och materiella uttryck som sammankopplas med familjeliv, kvinnor och barn. Just avsaknaden av feminina uttryck betonar områdets militära historia med sina försvarsinstallationer, vapen och våldskapacitet. Här tar idén att (hemlig) militär verksamhet vilar på frånvaron av kvinnor och femininitet konkret och rumslig form. På så sätt slår både gestaltningsprogrammet och den designmanual som tagits fram för området vakt om att byggnader och omgivningar ska förbli associerade med maskulinitet och med en enkönad militär erfarenhetsvärld.

Även i andra sammanhang får frånvaro av det domesticerade och feminina etablera och signalera hemlighet. På flera av de kulturarvsplatser vi har besökt gestaltas kalla krigets hemligheter genom berättelser om män som lämnar hemmet och sin hustru för att ge sig ut på hemliga uppdrag (Åse och Wendt 2022). Startpunkten för händelseförloppet i utställningen om den nedskjutna DC-3:an på Flygvapenmuseum illustreras med ett fotografi av en öppen ytterdörr, som visar en hall med blommiga tapeter i vad som ser ut att vara en 1950-talslägenhet. Texten lyder: ”13 juni 0600-0700. Besättningen lämnar sina hem och beger sig till Bromma flygplats”. I narrativet är fruarnas ovetskap ett återkommande tema, enligt berättarmönstret att männens uppdrag var så hemligt att inte ens deras närmaste kände till vad det var. På ett liknande sätt berättar den permanenta utställningen ”Ytspänning: Kallt krig i Östersjön 1979–1989” på Marinmuseum i Karlskrona om de militärer som sändes ut för att bevaka den sovjetiska ubåten U 137 som gått på grund i Karlskrona skärgård. ”Vi hade gift oss på sommaren och väntade vårt första barn”, minns en kustjägare som intervjuas i en av de utställningsproducerade filmerna. När han blixtinkallades fick hustrun

inte veta vart han skulle, och han fick inte ringa hem förrän efter en vecka. Men så fick hon syn på honom på tv-nyheterna, ”med AK4, basker, stridsmålad”.

Framhävandet i minnesskapandet av hur kvinnor hålls utanför det hemliga kan tolkas både som ett sätt att upphöja hemliggörandet genom att knyta det till en uteslutande manlig gemenskap, och som en maskulinisering av den som äger eller får del av hemligheten. Genom att tillåtas ta del av militära hemligheter, och genom att hålla familjen och frun utanför vetskapen om det hemliga, återskapas en maskulin beskyddarposition. När mannen beskyddar hemligheten, beskyddar han både familjen och nationen, vilket kan tolkas i termer av att hemlighållande får status som något nödvändigt och otvetydigt gott. I linje med Youngs (2003) resonemang gör beskyddslogiken att mäns överordning kan framstå som godhjärtad paternalism; han låter henne ”slippa” vetskap om militära hemligheter. Eftersom han skyddar henne från hemligheten för hennes egen och nationens skull, tycks kvinnors uteslutning legitim, samtidigt som könsskillnad och könshierarkier befästs. På det heterosexuella parets nivå blir kvinnans ovetskap – och den obekymrade lycka som förmodas följa med denna ovetskap – mannens ansvar och förtjänst.

Hemlighetsbevarandet bygger således här på och återskapar en viss typ av hierarkiska könsrelationer och heterosexualitet: att män beskyddar ”sina” kvinnor genom att inte inviga dem i hemligheterna. När föreställningen om den manliga beskyddaren och den ovetande kvinnan reproduceras i kulturarvifieringen, etableras samtidigt kopplingar mellan nationell säkerhet och heterosexualitet. Som vi diskuterat tidigare lyfter feministisk forskning fram hur föreställningar om säkerhet och säkerhetspolitik bygger på att heterosexuella och hierarkiska familjerelationer associeras med trygghet, samtidigt som ”avvikande” sexualitet och jämlikhet mellan könen sammankopplas med hot och instabilitet. Att återskapa stabila heterosexuella relationer fungerar därför också som ett sätt att återskapa ordning och säkerhet.

Minnesskapandet om ubåtskrisen och DC-3:an synliggör hemliggörandets könade dimensioner genom att fruarna aktivt används i berättelserna och visas fram som de som lämnas kvar hemma i ovetskap när männen ger sig av. Genom att vraket bärgas och paren efter slutfört

hemligt uppdrag symboliskt återförenas kan ordningen återställas (Åse och Wendt 2022). När riktlinjerna för att bevara de materiella minnena på Bungenäs togs fram, uteslöts formuttryck som påminner om en feminiserad hemmafront eller kvinnors erfarenheter. Ett sätt att förstå detta är att i en svensk historisk och militär kontext av värnplikt och folkförsvar är hemliggörandets koppling till maskulint beskydd så självklar att kvinnors respektive nationens status som det som ska beskyddas inte nödvändigtvis behöver gestaltas. Med andra ord behövs inga hänvisningar till det nationella hemmet eller hemmafronten för att manifestera beskyddslogiken. Genom referenserna till militära hemligheter kan män uppfattas garantera kvinnors trygghet utan att kvinnor ens behöver vara närvarande. På så sätt signalerar mäns militära hemligheter kvinnors trygghet.

Vår tolkning är alltså att i kulturarvet används hemligheter på sätt som aktualiserar en könad beskyddslogik. Kulturarvifieringen uttrycker en fundamental idé om att rikets säkerhet är beroende av att de viktigaste hemligheterna inte avslöjas. I denna och liknande konstruktioner frammanas en föreställning om staten som ett kassavalv ("a vault"), menar Manjikian (2020). För att beskydda det som finns i kassavalvet bedriver staten underrättelseverksamhet; den både spionerar och ägnar sig åt kontraspionage. Men dessa verksamheter är mer ambivalent könade och (hetero)sexualiserade än beskyddet av territoriet och hemlighållandet av de egna militära anläggningarnas utformning och placering. I spioneri är maktpositionerna rörliga och det är den som lyckas avslöja och stjäla andra staters hemligheter – utan att själv röjas – som intar en maktposition. Att bli spionerad på, det vill säga att bli betraktad i smyg, utan att själv veta om det, gör en utsatt och naken; då ligger hemligheterna i öppen dager.

I kulturarvsmaterialet förmedlas hur kalla krigets spionhot bemöttes genom statens kampanjer om vaksamhet. På Flygvapenmuseum i Linköping återges slogans som "Spionen lägger pussel" och referenser till "Den stora detektiven allmänheten". Men vi ser också, när detta beskydd har misslyckats och spioneriet är ett faktum, hur staten på olika sätt återfår sin maktposition. Museet illustrerar svenska spionfall med bilder av en spion som avslöjats, en som står inför rätta och, när det gäller storspionen Stig Wennerström, en bild av honom tillsammans med sina

sovjetiska uppdragsgivare. På Aeroseum presenteras den spiondömde Hilding Andersson på ett uppenbart nedsättande sätt, som någon som sålt ut sitt land ”för en spottstyver”. En feminiserande karaktäristik genljuder i en Sveriges Radio-dokumentär (*Spionen Stig Wennerström* från 2008) där hans svaghet för cocktailpartys och kändismingel lyfts fram. Wennerström framställs som en fåfäng och ytlig person, arrogant och, inte minst, en dålig och rädd flygare. Han avslöjas till sist av sin hushållerska, som associeras med ett slags husmorsrationalitet och socialdemokratiskt rättspatos (Cronqvist 2004: 282f). Samtidens beskrivningar påminner alltså om dåtidens spionnarrativ där, som Cronqvist påpekar, den höge officeren förfaller till simpel förrädare. När 1950-talets spioner avslöjades, som till exempel Fritjof Enbom 1952, presenterades de som utseendemässigt och socialt avvikande. Bristande personlig hygien och allmän slafsighet, liksom en feminin vekhet, blev en indikation på opålitlighet (Cronqvist 2004: 157ff), något som också visar hur spioneri sedan länge knutits till att vara både moraliskt och fysiskt undermåligt, samtidigt som statens och den nationella trygghetens associering med en sund kropp, heterosexualitet och familjeliv kunnat stärkas.

Manjikian (2020) påpekar att vapnet i spioneri utgörs av en voyeuristisk och rovgirig blick, ”the predatory gaze”, som riktas mot andra länders hemligheter. Sätten att i vårt material musealisera spionen – att visa både hur han avslöjas och avmaskuliniseras – kan ses i ljuset av en uppdelning mellan ”the gazer” och ”the object of the gaze”. Det är en könad dualism som bärs upp av historiskt etablerade föreställningar om kvinnors kroppar och nakenhet som objekt för män att visuellt njuta av (Berger 2008 [1972]). Detta innebär att den stat vars hemligheter avtäcks genom att den utsätts för spionage feminiseras, samtidigt som även spionen kan avslöjas och då blir den som feminiseras, medan staten som lyckas avslöja spionen framstår som stark och maskulin.

Vid de militära kulturarvsplatser vi besökt är spionen som karaktär eller gestalt emellertid inte särskilt framträdande. En möjlig förklaring till de få referenserna till spioneri är att det uppfattas som en smutsig verksamhet, menar Manjikian: ”Spying […] has a queer status – both in terms of its ethics and its gender” (2020: 93). Inte ens de som spionerar för den egna statens räkning uppfattas som pålitliga eller lojala. Att, som spionen gör, dölja sin ”sanna” identitet och utge sig för att vara något an-

nan än den man är gör denne till en gestalt som sprider ovisshet och oro, på samma sätt som en queer person som inte låter sig definieras i termer av en binär och essentialistisk förståelse av kön och sexualitet. Utifrån IR-forskaren Laura Sjobergs (2016) analys av säkerhetspolitik som sammankopplad med föreställningen om könen som tydligt och skarpt åtskilda blir spionens osäkra (köns)identitet en potentiell säkerhetsrisk: är spionen vän eller fiende, kvinna eller man? Inte heller är spionens sexualitet rättframt tydlig utan osäker och dold. En osäker heterosexualitet kan också tolkas i termer av bristande nationell lojalitet. Idén om homosexualitet som något som avslöjar en förrädare eller spion bär upp föreställningar om att heterosexualitet, liksom fasta könsidentiteter och genusnormer, borgar för nationens trygghet (Neocleous 2006).

I FRA:s beskrivning av sin egen historia av avlyssning och hemlig spaning är spioneriets associationer till svek och ljusskygghet frånvarande. Minnesskapandet bärs upp av narrativ som är inriktade på maskulinitet, genialitet och obestridligt goda avsikter. Myndighetens publicerade historieskrivning, liksom den visning vi fick på dess museum, inleds med en redogörelse för hur det nazistiska Tysklands kryptomaskin, den så kallade G-skrivaren, forcerades. Berättelsens huvudperson är matematikern Arne Beurling som på några veckor lyckades avslöja kryptot, något som beskrivs som centralt för att hålla Sverige utanför kriget (Wallin odat.: 9). Beurlings gestalt och gärning är en återkommande resurs i minnesskapandet kring svensk signalspaning. Det finns en bronsbyst av honom på FRA:s område på Lovön, liksom utanför matematiska institutionen i Uppsala. Han porträtteras även i SVT-dokumentären *G som i hemlig* (1994) av Olle Häger och beskrivs där som ett geni och det ”mest svenska”, medan ett program från Utbildningsradion ser honom som en ”hemlig hjälte” (*Snillet som knäckte den hemliga G-skrivaren* 2020). Idén om det ensamma manliga matematiska geniet förkroppsligas i Beurlings person, och dessutom kan berättelserna om avslöjandet av Hitler-Tysklands hemligheter användas för att ge såväl kalla krigets som dagens signalspaningsverksamhet legitimitet. Vid vårt besök på FRA-museet påpekades flera gånger att verksamheten är hemlig, och att det finns problem med att berätta explicit om dagens aktiviteter. ”Om vi berättar hur vi lyssnade av Hitler och Stalin så hoppas vi att publiken kan dra slutsatser om hur vi kan lyssna av dagens diktatorer”

(31/1 2020). Här bidrog den historiska parallellen till avslöjandet av Hitlers hemligheter till att dagens signalspaningsverksamhet kan framstå som rättfärdig och nödvändig.

I historieskrivningen sker en sammankoppling mellan heterosexualitet, ett traditionellt familjeliv och konventionella könsroller, och att kunna hålla statens hemligheter trygga. I FRA:s berättelse om sin uppkomst är hemlighetstemat starkt närvarande. I småskriften *Kvinnorna vid FRA* beskriver en anställd sin första dag på jobbet: ”Jag skulle infinna mig på Karlaplan 4, 3 tr., Jacobsson. Adressen var så hemlig, att jag fick lära mig den utantill, skriva upp den var bara inte att tänka på” (Wallin 2020: 8). Hon berättar också att många av de anställda var officersdöttrar eller officersfruar, och att kvinnor uppmanades att rekrytera sina kvinnliga släktingar till myndigheten. En tolkning här är att familjeband kan uppfattas som ett slags garanti för att en kvinna ska kunna anförtros rikets hemligheter. Under andra världskriget och början av kalla kriget beskrevs hur kvinnorna vid FRA utförde okvalificerade arbetsuppgifter, med något enstaka undantag under manligt ledarskap. Det var så hemligt, berättar en anställd, att kvinnorna aldrig fick någon återkoppling på sitt arbete, för om de någon gång skulle hamna i förhör hos främmande makt vore det bättre både för dem själva och staten att de inget visste. ”Jag förstod faktiskt inte nyttan med det jobb jag gjort på FRA förrän långt senare, när jag fick anställning på Försvarsdepartementet” (Wallin 2020: 28). På så sätt återskapas tropen om den ovetande och av mannen beskyddade kvinnan, trots att det här handlar om kvinnor som i sitt arbete hanterade militära hemligheter. Det framstår som givet att det är ett manligt privilegium att ha kontroll över hemligheterna.

Men att spioneri och hemlig underrättelseverksamhet ändå kan riskera att uppfattas som smutsigt, och inte helt könsideologiskt eller heterosexuellt oantastligt, såg vi spår av på FRA-museet. Guiden påpekade att de handskas försiktigt med ordet spion. ”Vi är inte spioner. Spioneri är olaglig verksamhet” (31/1 2020). Samtidigt som myndigheten inte ville associeras med snokande efter andra länders hemligheter, såg vi hur man värnade FRA:s hemlighetskapital, inklusive dess status som den som vaktar statens metaforiska kassavalv och de riktiga hemligheterna. Detta tog sig bland annat uttryck i att *inte* berätta öppet om

sin verksamhet, utan att vara tyst och oåtkomlig för vissa grupper av personer. De med guidens ord militärt överintresserade var till exempel inte välkomna till museet. En tolkning är att de som är alltför intresserade av militära hemligheter, och av militär verksamhet generellt, inte uppfattas som pålitliga – överintresset gör att de inte antas kunna hålla hemligheterna hemliga, vilket också, som vi redan beskrivit, kan kopplas till gruppens avvikande maskulinitet. Den skepsis som flera kulturarvsaktörer visat de militärt överintresserade kan också relateras till den svenska försvarsmaktens sedan länge etablerade självförståelse, i vilken offensiv militär våldsutövning nedtonats och osynliggjorts (Sandman 2019). Militärens uppgifter har under lång tid förlagts till en byråkratisk kontext, där försvarets uppgift snarare setts som att utbilda svenska soldater än att faktiskt kriga och utöva våld (Malm 2019). I detta perspektiv blir ett överdrivet intresse för våld ett tecken på otillförlitlighet, eller ett uttryck för en ”osvensk” syn på våld som något attraktivt.

Staten och hemligheten

Musealiseringen av, och berättelserna om, kalla krigets hemligheter uttrycker principiella idéer om vad som är legitimt och inte för staten att hålla hemligt och för vem. I linje med kritiska kulturarvsstudier är vårt perspektiv att hemlighållandets kulturarvifiering har bäring på samtida identiteter och maktrelationer. I det här avsnittet diskuterar vi på vilka sätt hemliggörande i kulturavet har betydelse för hur medborgarskap formas och statens makt kan legitimeras. Vi knyter an till hur samtida teoretiker diskuterat de hemligheter som skapas i allmänintressets namn, det vill säga den statliga praktiken att undanhålla medborgarna information, exempelvis med hänvisning till rikets säkerhet. Med utgångspunkt i förståelsen av hur hemlighetens praktik skapar värden och relationer understryks hur hemliggörandet (om)skapar maktrelationer, inte minst relationen mellan medborgare och stat (Masco 2010: 439; Walters 2020; jfr Seantel och Walby 2016).

Kritiska resonemang om den demokratiska statens säkerhetsapparat lyfter fram att det som många betecknar som ”the security state” utvecklades under kalla kriget, när hotet om ett tredje världskrig och en kärnvapenapokalyps fick legitimera ett accelererande hemligstämplande av

information (Masco 2010). Såväl idag som under kalla kriget uppfattas hemligheter som antas kunna hota själva staten som statshemligheter. De ska förvaras i statens metaforiska kassavalv och skyddas med alla till buds stående medel. En fundamental föreställning är att statens suveränitet och medborgarnas säkerhet garanteras av att statshemligheterna, precis som det nationella territoriet, beskyddas.

Kalla krigets associering med statshemligheter, det vill säga hemligheter som direkt förbinds med nationell överlevnad, blir en betydelsefull resurs i kulturarvsskapandet. De militära kulturarvsplatserna kan utifrån detta laddas med fantasier om hur nära katastrofen var, vilket bidrar till att de åtgärder som vidtogs – och det hemliggörande som motiverades med att skydda svenskarna – förlänas en särskild dignitet. I marknadsföringen av underjordiska rum som blivit besöksmål eller är till salu samsas framhållandet av det topphemliga med beskrivningar av kärnvapensäkerhet.[21]

Vi ser hur hemliggörandet och (o)trygghetsskapandet på kulturarvsplatserna får spänning och djup när det kan relateras till utplåningshotet. När hemligheter kopplas till rikets säkerhet ökar vikten av hemlighållandet och dess laddning av hot och fara, dramatik, utvaldhet och gemenskap. Att vissa är betrodda och andra inte förmedlas i kulturarvifieringen bland annat genom berättelser som rör säkerhetsprövningar och skyddsklasser. En mängd olika behörigheter och nivåer på hemliga dokument omtalas i en historik över svensk signalspaning, skriven av en tidigare chef vid FRA. Myndighetens förfarande beskrivs här som inte helt motsägelsefritt, eftersom det ”formellt kunde innebära att författaren till en underrättelserapport inte själv var behörig att läsa den” (Grahn 2019: 50). Klassificeringen av handlingar innefattade i verksamhetens början ”hemkörda begrepp” som URHEMLIGT, URHEMLIGA HANDLINGAR och YTTERST HEMLIG (Grahn 2019: 132f, versaler i original).

I forskning om staters hemliggörande framkommer ett närmast oöverskådligt system av hemlighetshierarkier, med en mängd olika säkerhetsklasser. På forskningsinstitutet RAND fanns exempelvis många nivåer över ”Top secret”, och tillgång till det allra hemligaste Natomaterialet klassificerades som ”Cosmic” (Brodie 2011: 650). Samtidigt som toppkategorierna förlänar hög status, pekar forskare på att säker-

hetspolitiska och militära hemlighetssystem tenderar att bli ogenomträngliga även för dem som arbetar i organisationerna, och lika mycket präglas av internt hemlighållande som av att undanhålla yttervärlden information (Walters 2020). Till hemlighetens natur hör ju att man inte får reda på varför man får eller inte får en viss säkerhetsklass. Denna fördunkling kan dock nyttjas i kulturarvssammanhang eftersom den öppnar för det lockande i att avslöja och avmystifiera något oavsett om, eller kanske just för att, hemlighetsmakeriet saknar underliggande logik.

Som litteraturvetaren och säkerhetsforskaren Timothy Melley (2012) påpekar är statens hemlighållande i själva verket långt ifrån hemligt eller osynligt – staten visar ständigt upp för medborgarna att det finns en mängd information som inte kan visas offentligt. Avspärrade militära områden, återkommande hänvisningar till hemligstämplad information, rigorösa säkerhetskontroller på känsliga myndigheter eller komplicerade system för behörighet är exempel på hur hemligheter inte bara produceras utan också demonstreras offentligt. Snarare än att de står i motsättning till varandra är hemliggörande och offentlighet, eller öppenhet, intimt förbundna. Genom ”the spectacle of secrecy” visar staten hur skicklig den är på att bevara hemligheter, som medievetaren Jack Bratich skriver (2006: 494f). Vi menar att eftersom upprättandet av statens beskydd är så sammanlänkat med statens hemliggörande, kan referenser till hemligheter fungera som säkerhetsbetygelser, även i det militära kulturarvet.

Med andra ord: för att medborgarna ska uppfatta säkerhet och känna sig beskyddade så måste (stats)hemligheter finnas. Därför blir synliggörandet av staten som hemlighetshållare, och av militära hemligheter generellt, så centralt – vilket vi ser som en viktig aspekt av hemligheternas och det hemligas framträdande roll vid många kulturarvsplatser. Vi menar att det militära kulturarvet är en viktig arena för skapandet av det hemliga och den vidhängande idén att trygghet och säkerhet garanteras av att staten har hemligheter. När kulturarvifieringen producerar hemligheter förmedlas att medborgarna kan känna sig trygga. Ett sätt att förstå den mängd bevarade förbuds- och avspärrningsskyltar som ständigt visas fram på platserna vi besöker är, som vi beskriver längre fram i boken, att dessa skyltar inte bara fungerar som påminnelser om hot och fara utan också signalerar statens beskyddskapacitet. En besökare som

vi intervjuade på Arholma berättade hur åsynen av de välbekanta gula förbudsskyltarna – sådana som hon sett så många av i sin barndom – får henne att känna sig hemma (30/6 2020). Kalla krigets kulturarvifiering kan ses som medskapande av associationerna mellan hemlighet och säkerhet. Statens förmåga att hålla hemligheterna och medborgarna trygga gestaltas om och om igen.

Ett illustrativt exempel på framhållandet av statens kapacitet att bevara hemligheter är dokumentärserien *Svenska hemligheter* som premiärsändes på SVT 2010, och där journalisten i det första avsnittet beger sig till FRA, en institution som beskrivs som ”en av landets i särklass hemligaste platser”. Här får tittaren veta att FRA är så hemligt att satellitbilden är manipulerad. Där myndigheten ligger syns bara träd. Filmen visar hur FRA omgärdas av avspärrningar och stängda grindar, samtidigt som journalisten berättar om det strikta fotoförbud som råder och hur det begränsar vad dokumentären kan visa. Filmteamet har blivit lovade att få se ”en del av området som aldrig visats offentligt förut”, men inspelningen blir inställd. ”Vi vet inte varför”, säger journalisten. Teamet måste nu ta sig någon annanstans för att filma, och beger sig i stället till en av FRA:s nedlagda anläggningar från kalla kriget, som verkar ligga djupt inne i skogen. Trots att denna plats sedan länge är nedstängd, berättar programmet inte var anläggningen finns. Senare sägs också att ingen vill tala om för filmteamet vad och vem man har spanat på därifrån. Både platsen och verksamheten är alltså fortfarande hemliga, är budskapet. Bilder på rostiga stängsel varvas nu med att journalisten hittar en överväxt lucka i marken och med händerna krafsar fram en gul varningsskylt med texten STOPP SKYDDSOBJEKT ur lövhögarna.

Om journalistisk verksamhet vanligtvis går ut på att avslöja det hemliga och övertyga om att nya, viktiga uppgifter framkommit, är denna berättelse strukturerad kring motsatsen. Det som visas fram är att det hemliga finns, och att staten ser till att det dolda och hemliga förblir dolt och hemligt. Därför blir det centrala narrativet att filmteamet *inte* får tillgång till, och inte kan berätta om, dessa hemligheter. Även de delar av det hemliga som de utlovats till sin film rycks bort, utan att det ges någon förklaring, en omständighet som spär på hemlighetsmystiken.

Samtidigt knyts på flera sätt det historiska hemliggörandet, som

gestaltas av den övergivna anläggningen från 1950-talet, samman med det nutida, representerat av FRA:s pågående verksamhet. När FRA:s uppdrag förklaras för tittarna, görs detta genom bilder på vad som ser ut som gulnade historiska dokument, lätt veckade och fläckiga, där textens typsnitt signalerar en äldre typ av skrivmaskin. Dåtid och nutid flätas också samman genom det sätt på vilket hotbilden mot Sverige beskrivs:

> Om än att hotbilden har förändrats nåt sen man satt här nere [i den övergivna anläggningen], så är egentligen den stora skillnaden att det har tillkommit nya hot, i och med vårt globaliserade och framför allt digitala samhälle.

Genom att den historiska kalla kriget-erfarenheten knyts samman med dagens hot framstår det i denna berättelse som nödvändigt och klokt att staten fortsätter att ha hemligheter. Samtida politik legitimeras med att det är samma hot nu som då, även om hoten nu framställs som lite värre. Det hemlighetshistoriska djupet gör det också möjligt att frammana bilden av en utvecklad och beprövad svensk säkerhets- och trygghetspraktik som historiskt sett visat sig framgångsrik – alltså något som det tycks självklart att bygga vidare på.

Även om statens undanhållande av information i relation till sina medborgare kan framstå som gott genom att skapa känslor av trygghet, så finns det potentiella legitimitetsproblem med detta hemliggörande. Som Melley har påpekat (2012: 10) konstituerar statens hemlighållande medborgaren som underordnad, som passiv och som ett objekt för politiken, snarare än ett subjekt som deltar i politiken. Här aktualiseras en beskyddslogik som liknar den som finns inom familjen: genom att bevara hemligheten beskyddar staten medborgarna på ungefär samma sätt som mannen paternalistiskt beskyddar hustrun när han inte berättar. På en strukturell nivå medför statens hemlighetsbeskydd en form av underordning och potentiell feminisering av medborgaren. Den statliga beskyddslogiken är emellertid mer ambivalent än det beskydd som hör till familjen, eftersom feminiseringen utmanar den könade idén om manligt medborgarskap, som innefattar subjektskap och politisk jämlikhet mellan män samt beskydd av kvinnor (jfr Åse 2018). Det finns således en risk att om medborgarna alltför uppenbart förnekas möjligheten

till jämlikt deltagande och tappar status som beskyddare kan det få till följd att staten uppfattas som illegitim.

Å andra sidan kan analogin mellan familjerelationer och stat-medborgarrelationer också verka legitimerande för ett statligt hemliggörande. De starka associationer som finns mellan familjefaderns förment naturgivna och goda paternalistiska beskyddarposition (Young 2003) och statens beskyddarposition gentemot medborgarna medför att statens hemlighetsbeskydd kan framstå som naturgivet och i grunden gott. På så vis ger normer om heterosexualitet och familj tyngd och legitimitet åt att staten har hemligheter, något som kan skyla över den underordnande feminiseringen av medborgarna.

Hemlighet och demokrati

I det militära kulturarvet betonas kalla krigets hemligheter och det återskapas ett statligt hemliggörande som etablerar maktordningar på flera nivåer. En ojämlik könsrelation upprättas och legitimeras när män beskyddar kvinnor genom att ha hemligheter för dem, och säkerhetspolitik legitimeras genom att staten har hemligheter för medborgarna. Dessa olika beskyddslogiker förstärker varandra: inte minst kan statens beskyddspolitik få legitimitet genom associationen till mäns ”naturliga” heterosexuella beskydd av kvinnor.

Men för att fungera som värde- och identitetsskapande i relation till medborgarna kan givetvis inte det hemliga förbli hemligt i meningen dolt eller osynligt. Det måste kommuniceras att dessa hemligheter finns, vilket sker på en mängd olika sätt, bland annat genom kulturarvsskapandet. Genom att framhäva det omfattande hemliggörandet under kalla kriget gestaltar kulturarvet statens styrka och beskyddskapacitet. Den lätthet med vilken historiska hemligheter också kan glida över i ett slags pågående hemligheter påminner medborgarna om att militära hemligheter inte bara funnits utan också finns. Samtidigt betonas idén om en antagonist eller fiende som var, och kanske fortfarande är, ute efter hemligheterna. Logiken är att eftersom kalla krigets hemligheter fortfarande finns, så finns också hotet kvar, vilket kan motivera såväl nya säkerhetspolitiska och militära åtgärder som produktionen av nya hemligheter.

Föreställningar och känslor kopplade till nationell identitet kan också legitimera och idealisera hemliggörandet. Statshemligheten som idé bygger på den outsagda premissen att någon vill åt de svenska hemligheterna. Det betyder visserligen att nationen är utsatt för ett hot, men också att det nationella vi-et är i besittning av något värdefullt, något som är attraktivt för någon annan. Vetskapen om att statshemligheter finns kan därför erbjuda en känsla av gemenskap och delaktighet som bottnar i att andra begär det vi, i det här fallet i Sverige, har. Kalla krigets kulturarv erbjuder talrika möjligheter att återskapa denna känsla när besökarna inbjuds att ta del av vår hemliga historia och därmed även bli en del av ett åtråvärt nationellt kollektiv.

Samtidigt som statlig politik alltså kan göras legitim genom kulturarvets ständiga frammanande av det hemliga, så kan hemliggörandet också uppfattas som problematiskt eftersom viktiga demokratiska värden utmanas. Som Simmel påpekar råder det en principiell motsättning mellan hemligheter och det idealtillstånd av öppenhet som demokratiska idéer bygger på (1906: 469, 487). Här finns en central paradox: Å ena sidan tänks bevarandet av statshemligheter trygga rikets säkerhet och beskydda medborgarna. Å andra sidan riskerar den demokratiska staten sin legitimitet när medborgarna förvägras insyn i och inflytande över centrala frågor. Produktionen och hanteringen av statshemligheter handlar på så sätt ytterst om demokratins gränser och politikens räckvidd – om vilka frågor som det kan vara motiverat att undandra medborgerlig delaktighet, diskussion och ett gemensamt beslutsfattande.

Problematiken illustreras i Flygvapenmuseums utställning ”Hemliga handlingar: DC-3:an som försvann”. Här löper frågan om när staten har rätt att ha hemligheter för medborgarna som en latent röd tråd (jfr Ekström 2021) och bidrar till utställningens känslomässiga tilltal. Att myndigheterna höll det egentliga syftet med DC-3:ans flygning hemligt beskrivs som ett svek. Hemlighållandet framstår som orättfärdigt, särskilt gentemot de kvinnor som förvägrades information såväl om sina mäns arbetsuppgifter som om vad som hade hänt dem. I decennier lät den svenska staten dem leva i ovisshet om vilket slags flyguppdrag deras anhöriga egentligen var ute på. Grå arkivskåp, högar med dokument och en tröstlös byråkratkorridor, där det lyser röda vänta-lampor vid stängda dörrar, får i utställningen materialisera en lögnaktig och

svekfull stat som borde ha talat om sanningen, särskilt för de kvinnor vars män försvunnit. Att den svenska staten i flera decennier hemlighöll uppdragets natur för kvinnorna, och inte kändes vid den sorg och det lidande som följde av att deras män offrade sina liv, gör att staten framstår som opålitlig och oärlig (Åse och Wendt 2022). Kvinnorna borde ha fått både information och stöd. Kritiken mot statens hemlighållande uttrycks alltså i termer av otillräckligt omhändertagande och bristande beskydd av kvinnorna. När kvinnorna undanhålls sanningen, framställs det som att staten sviker dem som den borde beskydda, och då ifrågasätts dess rätt att ha hemligheter för medborgarna. Här ser vi återigen att vad staten har rätt att hålla hemligt också aktualiserar föreställningar om kön.

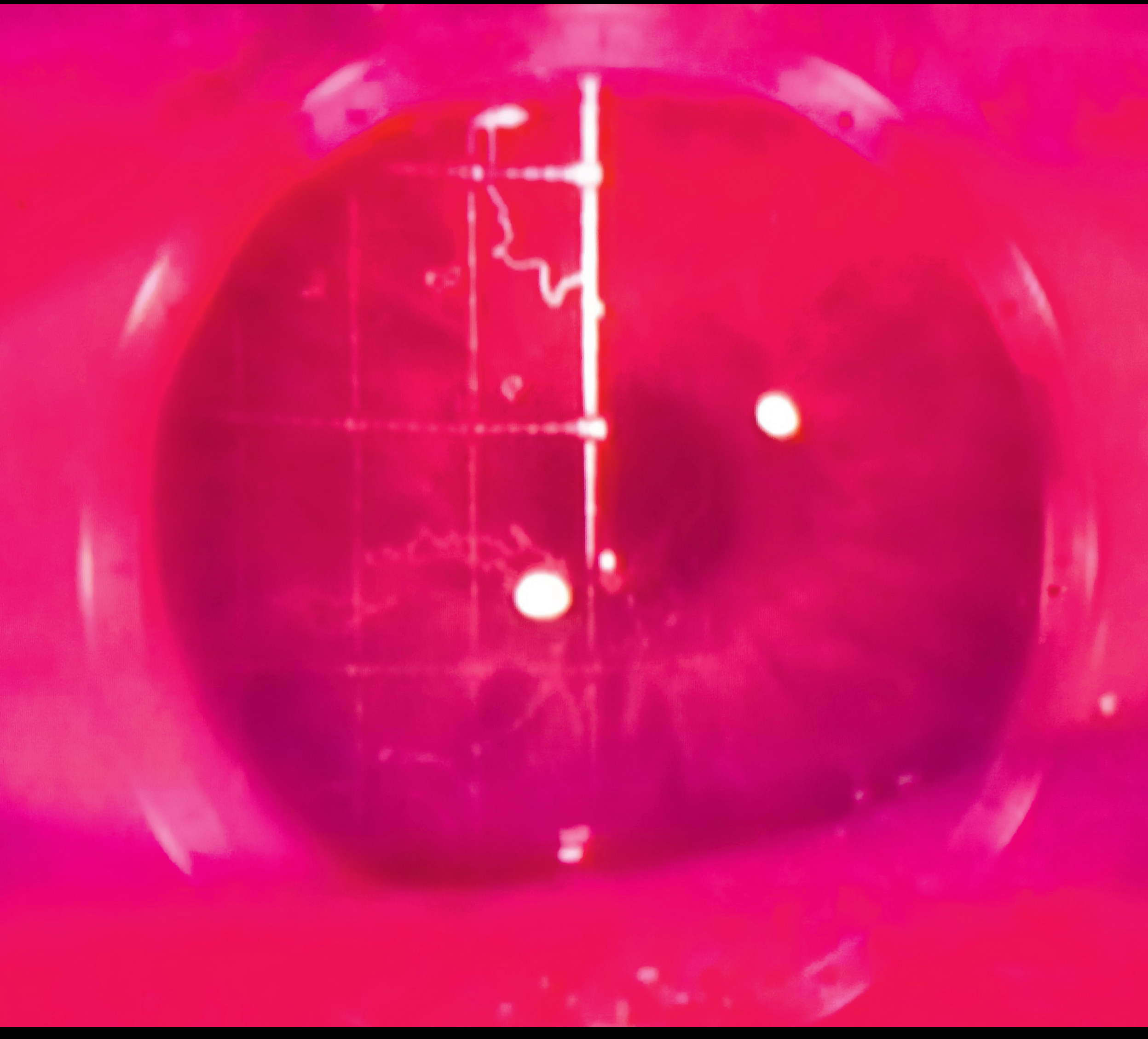
I utställningen berättas även om hur kvinnornas lidande slutligen erkänns av staten och hur deras män får upprättelse och militäraärebetygelser. Det könade beskyddet återställs, vilket tar udden av kritiken mot staten och får det att i slutändan ändå framstå som legitimt att staten har hemligheter för medborgarna. Föreställningar om kön och heterosexualitet kan på så sätt bidra till att skyla över den demokratiutmaning som ligger i att staten hemlighåller information och därmed hindrar medborgarna från insyn och kontroll.

Ett återkommande förevisande av det hemliga kan också normalisera hemliggörandet och bidra till att detta upplevs som en självklar praktik, menar Melley (2012), något som leder till att den i grunden odemokratiska säkerhetsstaten legitimeras. Hemliggörandet framstår som en integrerad och nödvändig del av demokratin, snarare än som ett demokratiskt problem i den meningen att medborgarna förvägras insyn och utesluts från styret. Detta innebär en begränsning av det politiska samtalet på flera sätt. Utestängningen av medborgarna från det som görs hemligt betyder att avgörande frågor om vad som kan förstås som ett hot och på vilka sätt samhället bör agera hanteras av en militär och politisk elit, vars beslut ofta inte kan synliggöras eftersom det rör sig om hemligheter. På så sätt omöjliggörs jämlik debatt och politiskt ifrågasättande.

När hemligheten framstår som nödvändig och trygghetsskapande – som ett tecken på statens beskydd – får frågor som rör säkerhet och nationell trygghet en status som något som bör skyddas från insyn och

granskning. Att något är hemligt kan övertyga medborgarna om att nationen och demokratin är fredad från fiendernas försök till intrång. På så sätt kan framvisandet av hemligheter bli en resurs som kan ge intrycket att staten har kapacitet att hantera hotet. Hemliggörande kan också tolkas som medskapande av de hot som legitimerar hemlighetens existens. Utan ett allvarligt hot finns strängt taget inget behov av hemligheter. Omvänt kan görandet av det hemliga också formas till ett bevis på att hot faktiskt finns. Ju fler och viktigare hemligheter, desto starkare tycks hotbilden. Och ju större hot, desto större behov av militär beskyddskapacitet.

Därigenom kan det hemliggörande som äger rum i kalla krigets kulturarvifiering förstås som ett sätt att göra säkerhetspolitiska hot konkreta och påtagliga och att etablera statens våldskapacitet som en förutsättning för trygghet. Inte minst bidrar hemliggörandet och glidningarna mellan historiska och samtida hot till att militarisering och upprustning kan framstå som nödvändig, både då och nu. Vår tolkning är således att det hemliggörande vi ser i kulturarvet både medverkar till att övertyga om hoten mot den nationella gemenskapen och erbjuder ett löfte om att staten kan kontrollera dessa hot. Förekomsten av ett säkerhetspolitiskt hot och hemlighållandet av specifik kunskap om detta hot liksom om statens försvarsförberedelser sammanlänkas alltså med säkerhet. Budskapet som förmedlas blir att medborgaren kan vara trygg eftersom det finns något som hen inte vet, och inte får veta.

6. Radarögat: Kalla krigets territori(r)um

Obevekligt rör sig linjen runt, runt på den rött lysande radarskärmen. Varje varv av radarsvep markeras med en ljudsignal och en punkt. Varje varv frammanar också de territoriella kännetecknen – Sveriges östkust och Gotland. Varv efter varv framträder samma konturer.

– *Radarkontakt*
– Ett avstånd tjugo
– *Ja*
– Sväng vänster till okändas kurs. Tvåa åtta nolla
– *Två åtta noll*
– Avstånd tio
– *Ja*
– Avstånd fem
– *Ja. Ögonkontakt*
– Identifiera
– *Ja. Fyra sex kontakt med sovjetisk Tu-16*

Vi befinner oss på Flygvapenmuseum i Linköping, i ett rum i rummet ägnat stridsledning under kalla kriget (fältarbete 1/10 2021). Det är

◂ ”Ett vaksamt öga. Ett öga vi måste lita på. Dit ögat inte når tar radarn vid.” Stillbild från film som visas i stridsledningsinstallationen på Flygvapenmuseum i Linköping.

suggestivt, med en rad av radarskärmar och kartor som återger samma geografiska område som på skärmarna. Med materiella, visuella och audiella redskap gestaltas en kränkning av det svenska luftrummet under kalla kriget. Radiokommunikationen låter besökaren ta del av att en främmande farkost upptäcks på radarskärmen och den händelsekedja som fortsätter med identifiering och förmodad avvisning.

Radarövervakning är ett effektfullt inslag i kalla krigets kulturarvsuttryck. Tekniken gör passiva verksamheter som bevakning och spårning till spännande händelseförlopp. Radarsvepets linje på skärmen indikerar ett seende öga eller lyssnande öra som söker efter inkräktare. Dramatiken bygger på att det svenska territoriet var utsatt och måste beskyddas, och att ett intrång kunde ske när som helst.

På snart sagt varje militärt museum vi besökt har radarn varit närvarande. Vi såg den på Flygvapenmuseum och på Aeroseum, på Marinmuseum i Karlskrona och Gotlands Försvarsmuseum, samt på FRA-museet i form av signalspaningen. I museernas berättelser om kalla krigets ubåtsjakter är radarn och sonar-teknikens möjlighet att höra undervattensljud viktiga inslag. Även i filmer om kalla kriget är referenser till och bilder av radarstationer, skärmar och antenner starkt närvarande. För många kulturarvsaktörer tycks det via radarbilden och radarekot gå att fånga essensen av kalla kriget – hur det såg ut, hur det upplevdes och, inte minst, vad som stod på spel och behövde försvaras.

Radarbilden och radarekots framträdande roll kan förstås utifrån att de påminner om kalla krigets upplevelser av osäkerhet och territoriella hot, samtidigt som de förmedlar trygghet. IR-forskaren Jef Huysmans (2011) lyfter fram hur obemärkta föremål och banala tekniker och praktiker kan förmedla säkerhetspolitisk (o)säkerhet. Dessa ”little security nothings” pekar inte på explicita hot eller fiendebilder, utan åstadkommer istället obestämda känslor av utsatthet, hot eller risk (jfr Silberstein 2020). De gulröda varningsskyltarna om militärt skyddsobjekt, som är vanliga inslag i många städer, naturområden och längs vägarna, illustrerar fenomenet. Skyltarna förenar hot och trygghet: de för både tankarna till möjliga men outtalade säkerhetshot och signalerar det svenska försvarets närvaro och militära beskydd.

I kalla krigets kulturarvsuttryck fungerar radarn som en ”little security nothing”. Linjen som obönhörligt rör sig runt, där varje varv kan

avslöja ett hot, förmedlar fara och osäkerhet. Samtidigt utlovar radarn kontroll, genom att kunna spåra upp en inkräktare som är på väg mot eller redan tagit sig in på svenskt territorium. På så sätt kommuniceras både en förväntan om ett hot och en försäkran om trygghet. I minnesskapandet kan radarn därmed visa upp territoriet som hotat och osäkert, samtidigt som både hot och trygghet knyts till ett utpekat område, Sveriges territorium.

Utifrån perspektivet att rumslighet produceras socialt, bland annat genom historieskrivning och minnesskapande (Lefebvre 1991 [1974]), undersöker vi i detta kapitel genom vilka representationer och materialiteter som kalla krigets rumsligheter, och då särskilt territoriet, beskrivs, ges innebörd och tar materiell form. Vilka platser eller landskap associeras med kalla kriget och vad ger dem en kalla kriget-atmosfär? Analysen visar hur säkerhetspolitiska hot förbinds med olika landområden liksom vilka byggnader och material som knyts till hot respektive trygghet. Vi undersöker också hur maskulinitet, femininitet och beskyddslogiker införlivas i kulturarvifieringen av militära lämningar i terrängen.

Det vi studerar med hjälp av det kritiska kulturarvsperspektivet är hur kalla kriget idag reaktiveras och reartikuleras som rumslighet. I denna process försvinner en mängd betydelser, medan andra blir starkt betydelsebärande. Vi vill poängtera att kapitlet inte försöker slå fast vad som faktiskt utgjorde kalla krigets fysiska rum och territorium. I stället intresserar vi oss för hur de sätt på vilka kalla krigets rumslighet återskapas uträttar ett normerande arbete, i den meningen att vissa värden och identiteter privilegieras. Särskilt för kulturarvifieringen fram och legitimerar existensen av en föreställd gemensam svensk identitet och gemenskap som har en fysisk avgränsning i rummet, som ett landskap och som ett territorium som ska beskyddas.

Territorium och territorialisering

Idéer om land eller jord förutsätts i definitioner av vad som utgör en stat. Inbäddat i själva begreppet stat ligger att den är knuten till en geografisk plats och har ett territorium. Redan i Max Webers välkända definition av staten är territoriet centralt. Enligt honom är en stat ”that human community which (successfully) lays claim to the *monopoly of*

legitimate physical violence within a certain territory […]" (Weber 1994 [1919]: 310–311, kursiv i original). Både våldsmonopolet inåt, det vill säga mot de egna medborgarna, och utåt, mot andra stater, förutsätter ett avgränsat område inom vilket statens våldsmonopol oemotsagt gäller. Det betyder att utan ett territorium kan våldsmonopolet inte finnas, och därmed inte heller staten, som ju genom sitt våldsmonopol ska garantera medborgarna trygghet. På så sätt förutsätter staten rumslighet och territoriet uppfattas som ett villkor för statens existens. Rumslighet och en viss idé om en avgränsad geografisk plats tas för given, både i förståelsen av staten och i uppfattningar om vad som utgör medborgarnas säkerhet och trygghet.

Statens kontroll över ett territorium aktualiserar idéer om kön och sexualitet, liksom om nation och nationell identitet. Det är en etablerad västerländsk tankefigur att associera staten med maskulinitet, medan det nationella territoriet associeras med femininitet (Young 2003). Till exempel brukar europeiska nationer symboliseras av kvinnor, som moder Svea, franska Marianne eller Finlands unga jungfru, och nationella territorier liknas vid vita reproduktiva kvinnokroppar vilka riskerar att skändas av en fiende, och därför måste beskyddas av det egna landets män (Eduards 2007; Landes 2001; Shome 2001). På så sätt är statens uppgift att i kraft av våldsmonopolet beskydda det nationella territoriet invävd i föreställningar om maskulinitet och femininet, sexualitet och ras. Tanken att ett folk har sina historiska rötter på en viss plats, och därför uppfattas höra hemma just där, kopplar blodsband och heterosexuell reproduktion till nationen som plats (McClintock 1995; Åse 2013). Som vi tidigare påpekat hänger nationens tid samman med genealogisk eller reproduktiv tid. När den reproduktiva tiden – släkten som följer på släkten – länkas till territorium får det konsekvenser för vem som uppfattas tillhöra den nationella gemenskapen. Blodsband och härkomst kan då framstå som det normala och rätta sättet att bli medborgare. När nativismen på detta sätt får utgöra grund för nationell inkludering aktualiseras inte bara idéer om etnicitet och ras, utan många invånare utesluts också från möjligheten att ingå i och vara en del av det nationella kollektivet.

För att kunna belysa hur kulturarvifiering producerar säkerhetspolitik och hur statens militära våld hänger samman med rumslighet

har vi inspirerats av Deleuzes och Guattaris (1987) idé om territorialisering. Enligt deras tanke är territoriet inte primärt, det existerar inte av egen kraft. Istället menar de att ett territorium förutsätter ett görande, ett territorieproducerande. Detta perspektiv vägleder våra tolkningar såtillvida att vi betraktar kalla krigets kulturarvifieringar som plats- och territorieproducerande praktiker. Radarekot och radarskärmen blir då exempel på praktiker som framställer ett nationellt territorium i den meningen att de får territoriet att framträda som självklart existerande. Ett geografiskt område blir till *som territorium* genom territorialiserande praktiker.

Hur plats och territorium hänger ihop socialt och symboliskt har också visats av geografen Doreen Massey (2005), som poängterar att rumslighet är ett ständigt görande, vilket också är inbäddat i konkreta praktiker. Krig, militära konflikter, hotbilder och upprustning är utifrån detta processer som producerar rum och territorium (Doevenspeck 2016). Från medeltidens stadsmurar och vallgravar till dagens gränsposteringar och luftvärnsanläggningar har skydd mot upplevda hot manifesterats i landskap och byggnader. Enligt filosofen Paul Virilio (Virilio och Lotringer 2008 [1983]) var till exempel städernas framväxt sammanvävd med militärt försvar, vilket tydliggör hur krigshot och fortifikationer påverkar rummet inte bara rent fysiskt utan också hur det upplevs: ”war organizes space through fortifications” (Denman 2020: 231). Inom internationella relationer ses militära hot och konflikter respektive plats och territorium ofta som ömsesidigt konstituerande (jfr Björkdahl och Buckley-Zistel 2016). En militär konflikt kan inte på ett enkelt sätt ses som orsakad av att till exempel statens kontroll över ett visst landområde hotas. Snarare är själva hotet med om att frambringa territoriet som omstritt, vilket i förlängningen bekräftar hotets realitet.

I kapitlet ses kulturarvifiering som en uppsättning praktiker vilka upprättar kalla krigets olika rumsligheter och tillskriver dem betydelse. Här har det visuella, och med det seendepraktiker, framträtt som bärande och ständigt aktualiserats i det lilla och i det stora – från radarskärmen till världskartan, från geologiska formationer till konkreta byggnaders material och materialitet. Att betrakta rumslighet som konstituerad genom seendepraktiker är relaterat till ett sätt att teoretisera geografiska landområden. Enligt geografen Denis Cosgrove (1998 [1984]) utgör ett

landskap en representation av ett särskilt sätt att se, något som inbegriper förhandlingar om sociala relationer. Landskapet framträder som ett sätt att berätta om världen och ens relation till den, både för sig själv och för andra. Utifrån detta ser vi hur ett kalla krigets landskap kan ta form i vårt material och med det en viss uppsättning idéer och relationer.

I analysen lyfter vi först fram hur kartor används i kulturarvet, och visar hur utställningars rumsliga utformning framställer kalla krigets geografi. Därefter närmar vi oss två säkerhetspolitiskt laddade områden – Boden och norra Gotland – och diskuterar hur dessa beskrivs som historiskt utsatta och samtidigt attraktiva och njutbara. Avslutningsvis fokuseras på materiella aspekter och vi skärskådar de föreställningar om kalla krigets trygghet och beskydd som är länkade till material som betong och berg.

Kalla krigets kartor

Ett vanligt sätt att berätta om kalla kriget är genom kartan och kartbilden. På de kulturarvsplatser som vi har besökt har den varit så vanlig att vi knappt reflekterat över det. Kartor har bara funnits där, lätta att känna igen och enkla att förstå. I utställning efter utställning har de dykt upp som både illustrationer till och förklaringar av kalla krigets värld, och Sveriges plats och del i denna. Men kartor är endast till synes objektiva och självklara. Från de medeltida kosmologiska *mappae mundi*-kartorna med Jerusalem som världens centrum till modernare kartor i cylindrisk Mercator-projektion representerar kartan världen så som den är känd och uppfattas vid kartans tillverkning (Cosgrove 1998 [1984]). Kartan strukturerar alltså geografin i enlighet med en uppsättning föreställningar om hur världen är och bör vara, och presenterar denna konstruktion som sanning.

Massey (2005) har understrukit att kartan är just en *re*-presentation. Den representerar en rumslighet. Men kartan är lika lite denna rumslighet som en bild är det objekt som den avbildar. Kartan opererar enligt Massey som en maktteknologi genom vilken representationsaspekten får ge vika för en presentation: tecknet för världen blir världen. Denna verkan beror på att kartor uppfattas som neutrala och objektiva avbildningar av verkligheten. Kartan påbjuder också en betraktarposition

höjd över och distanserad från den representerade geografin (Massey 2005). När det svenska territoriet förläggs till mitten av en karta kan det därför uppfattas som ett särskilt betydelsefullt område (jfr Cosgrove 2008), även om det kan tyckas självklart att Sverige placeras i mitten på svenska kartor. Föreställningen att den bild som kartan ger av världen är sann ger kartan makt (Barney 2015), och när synsätt och värderingar projiceras på en karta döljs det ideologiproducerande momentet. Det betyder att kartor fungerar som ”institutions of power” (Anderson 1991 [1983]: 163).

En central användning av kartprojektioner i kalla krigets minnesskapande är en geopolitisk karta där ett enhetligt västblock ställts mot ett enhetligt östblock, som vi mötte till exempel på Försvarsmuseum Boden, Aeroseum och Gotlands Försvarsmuseum. Stormakternas uppdelning av världen sammanfaller här med väderstrecken på kartan – en stor blå yta i väster till vänster och en röd i öster till höger. Gränserna mellan blocken är skarpa och färgerna kontrasterande. I enlighet med kartors logik döljs en mängd aspekter: gränserna mellan de olika länder som ingick i stormaktsblocken, den fysiska terrängen med berg och floder samt städer, vägar och andra förhållanden inom länderna.

På block-mot-block-kartan motsvaras jordens geografi av kalla krigets världspolitiska motsättningar. Kommunikationsforskaren Timothy Barney (2015: 3) konstaterar att kartor är ”ideological blueprints” vars utformning och utseende formulerar politiska uppfattningar och värderingar, något som är särskilt påtagligt gällande kalla kriget. Stormakternas maktkamp utspelades i och genom kartor, menar Barney, vilket hänger samman både med att de territoriella gränserna uppfattades sammanfalla med de ideologiska och med den säkerhetspolitiska strategin att ovillkorligen hejda och geografiskt innesluta fienden. Kalla krigets abstrakta karaktär, och periodens fokus på strategiskt tänkande, upprustning och terrorbalans gjorde kartor till ”the archetypical artefacts of the Cold War” (Barney 2015: 4).

På både Försvarsmuseum Boden och Flygvapenmuseum i Linköping såg vi att block-mot-block-kartan användes för att illustrera tänkta anfallsscenarier från Warszawapaktens sida och kontrarörelser från Nato med Sverige mitt emellan. Kartutsnittet med Sverige i mitten gör landets geografiska utbredning central. ”Ett inklämt Sverige” är överskrif-

ten till Försvarsmuseum Bodens text om kalla krigets politiska kontext. Här framhålls att geografin gjorde ett krig mellan stormakterna särskilt farligt för Sverige: de sovjetiska stridskrafterna behövde nå Atlanten från hemmabaserna i Östersjön, för att därifrån avfyra sina kärnvapen. Natostrategin var att möta sina motståndare redan när de var på väg ut mot Atlanten, det vill säga i Sveriges närområde. Texten konstaterar: ”De båda sidornas krigsplaner visade att Nordeuropa var ett strategiskt mycket viktigt område. Mitt i detta område låg det alliansfria Sverige.”

Vid våra fältarbeten på Gotland (26–28/8 2020) såg vi att en hotfull geografi framställdes i relation till ön. I Gotlands Försvarmuseums utställning om händelsen 1987 då en sovjetisk flygare nödlandade vid Östergarnsholm beskrivs kalla kriget som ett ”vilande krig där krigshotet ständigt var närvarande”. En informationstext med rubriken ”Gotlands strategiska läge i Östersjön” illustreras av en karta där ett område, Sverige och Finland, lyser vitt mitt emellan de starkt röda och blå blocken.

Ett spännande exempel på hur kartor används som bevis på dåtida hotbilder hämtar vi från Aeroseum. I den småskaliga kalla kriget-utställningen såg vi ett sovjetiskt kartblad över en del av södra Sverige vid Hanöbukten. Under fältarbetet antyddes ett illvilligt motiv bakom kartbladet med de kyrilliska bokstäverna, när en förbipasserande volontär pekade på kartan och påpekade att ”det förstår man ju vad det här innebär” (22/3 2019). Själva kartan var enligt volontären ett tydligt exempel på att det fanns ett hot mot Sverige, i och med att Sovjetunionen bevisligen kartlade delar av landet. Att kartbladet kunde fås att illustrera främmande makts onda avsikter bygger på att betraktaren bortser från att det givetvis fanns och finns Sverigekartor i resten av världen, även i Sovjetunionen under kalla kriget.

Kartprojektioner, bland annat på radarskärmar, är som sagt vanliga på kalla kriget-kulturarvsplatserna. De används också ofta för att illustrera förekomst av pansarförband och flygflottiljer, samt radartäckningens omfattning. De här kartorna berättar om statens våldskapacitet och territoriella kontroll – ett kartografiskt bevis på det statliga våldsmonopolet och beskyddarkapaciteten.

En iakttagelse vi gjort är att kartrepresentationernas framställningar av en till synes obestridligt hotfull säkerhetspolitisk omgivning bidrar

till att den svenska statens egna initiativ när det gällde militarisering och vapenanskaffning tonas ner. Samtidigt som Sveriges militära förmåga och militärtekniska kapacitet under kalla kriget rutinmässigt framhålls som anledningen till att landet stod starkt, beskrivs den väpnade neutraliteten och de höga militärutgifterna som en följd av yttre omständigheter. I berättelsen blir det terrorbalansen i kombination med ett hotfullt närområde som låg bakom Sveriges militära upprustning. Under rubriken TOTALT FÖRSVAR deklarerar Flygvapenmuseum att ”[n]eutralitet och alliansfrihet skulle klara Sverige undan det tredje världskriget. Men att stå utanför var riskfyllt. Alliansfrihet *krävde* ett starkt försvar […]” (vår kursivering). Säkerhet förmedlas i utställningen som ett politikområde där handlingsalternativ i stort sett saknades: det var endast och oundvikligen neutralitet och ett starkt försvar som kunde trygga Sverige och dess medborgare. I den här historieskrivningen är våldskapacitet självklart trygghetsskapande, medan ansvaret för landets försvars- och säkerhetspolitik placeras bortom politiskt beslutsfattande – säkerhetspolitik framstår som fatalism.

Neutralitetens vita rum

I kartrepresentationerna har vi sett att Sverige ofta representeras som ett vitt område. I detta sammanhang ska den vita ytan inte förstås som *terra incognita*, ett på kartan ännu outforskat, okänt land, som i koloniala narrativ framställs som ett tomt vitt utrymme, även om det ofta tänks innehålla det mörka och okända som ska upptäckas och underkuvas (McClintock 1995). I kalla krigets geopolitiska kontext kan det vita svenska territoriet istället associeras till det opartiska och oskyldiga, som står utanför konflikten mellan öst och väst, mellan de röda och blå blocken på kartan. På Flygvapenmuseums utställning ”Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget” accentueras Sverige som en vit plats i kontrast mot den röda kommunismen. I 1950-talets uppbyggda svenska hemmiljö lyser väggarna vita men utanför hemmet är väggen hotfullt blodröd. På en likaledes röd vägg betonar en vit informationsskylt att ”Sveriges geografiska position var utsatt. Gränsen utgjorde nästan hälften av frontlinjen mellan öst och väst.” Lite längre in i utställningen är texten ”Totalt krig kräver ett totalt försvar” skriven över konturerna

Ett utsatt och vitt territorium. Kartbild från Totalt krig-installation på Flygvapenmuseum.

av ett helt vitt Sverige. Den hotande geografi som omgav det svenska territoriet åskådliggörs än starkare på en av museets kartor där även det neutrala Finland fått röd färg och alltså skildras som del av östblocket. Denna karta visar tydligt hur kartor både formas av och formar övertygelser och försanthållanden, i detta fall att Sverige var ensamt och geografiskt starkt utsatt mellan öst och väst. När Sverige konsekvent gestaltas med hjälp av den vita färgen – traditionellt associerad med oskyldighet och oskuld – kan landets befolkning komma att förstås som symboliskt och kroppsligen vit och skuldlös, utan att denna chauvinistiska och i grunden rasistiska föreställning medvetet kommuniceras.

I musealiseringen av kalla kriget placeras alltså Sverige kontinuer-

ligt i en mittenposition och gestaltas som oskyldigt vitt i motsättning till stormakternas ideologiska och militära kraftmätning. På både Flygvapenmuseum och Marinmuseum i Karlskrona la vi märke till att besökaren koreograferas att också fysiskt passera mittemellan supermakterna in i respektive kalla kriget-utställning. Museers och utställningars sätt att genom fysisk gestaltning förmedla budskap och värderingar har lyfts fram i forskning som rör minnen av krig, konflikter och militärt våld (Jacobs 2010; Reeves 2018; Welland 2017). Styrkan i sådana budskap hänger samman med att de inte verbaliseras, utan istället förmedlas genom sådant som hur besökare rör sig igenom en utställning eller vilka sinnesförnimmelser och känslor som en utställningsmiljö väcker till liv (jfr Dittmer och Waterton 2017).

Utställningen ”Om kriget kommer – Sverige under kalla kriget” är som vi tidigare beskrivit byggd så att besökaren måste förflytta sig fysiskt genom en lång, sluten gång, på vars sidor det projiceras bilder och filmer med ljud. Det är världspolitiska skeenden som leder fram till kalla kriget som flankerar besökaren och placerar hen i en mittenposition. Besökaren förs både symboliskt och faktiskt framåt genom rummet, in i kalla kriget. Samma både symboliska och rumsliga placering nyttjas på Marinmuseum (fältarbete 29–30/1 2019). För att nå utställningen ”Ytspänning” om 1980-talets ubåtsjakter måste besökaren passera genom en gång med bilder från Sovjetunionen och USA på sidorna. I mitten, på vita utställningsbord och mot vit bakgrund presenteras svenska politiska makthavare från perioden och även kulturuttryck som förknippas med Sverige, som Pippi Långstrump. Bägge utställningarnas rumsliga utformning innebär att besökaren kroppsligt placeras i den mittenposition som kartrepresentationerna skildrar, något som också förmedlar en beskyddslogik där den egna statens våldskapacitet kan ge trygghet inför de hot och den otrygghet som kommer utifrån.

Precis som i fråga om kartornas roll i minnesskapandet vill vi alltså poängtera att uppfattningar om vad hot, (o)säkerhet och nationell trygghet är också uttrycks genom kulturarvsplatsernas rumsliga utformning. Vid Flygvapenmuseum upprättar byggnaden ett kalla krigets svenska territorium: på museets markplan – genom gången som vi beskrev ovan – kommer besökaren att möta den förment representativa Familjen Folkesson i de tidstypiskt inredda 1950-, 1960-, 1970- och 1980-tals-

hemmen. I taket hänger militärflygplan, vakande över de nationella hemmen. En våning ner ”vilar”, som det sägs på museets hemsida, vraket efter den nedskjutna DC3:an. För att nå utställningen ”Hemliga handlingar – DC-3:an som försvann” måste besökaren gå nerför en lång trappa. I trappans fond finns en affisch med utställningens namn tillsammans med ett urblekt fotografi av en av de omkomna. Väl nere är ljuset nedtonat och blått, som under vattnet. Svag elektronisk ljudsättning bidrar till känslan av högtidlighet. Flygplansvraket glimmar i sin sarkofag av glas. Ett glasfönster i taket förbinder vraket med hemmen på våningen ovanför liksom med de militära flygplanen. Museibyggnadens tre vertikala nivåer bildar en rumslig framställning av den könade beskyddslogiken: manliga hjältar som dött för nationen symboliseras av det nedskjutna planet en trappa ner, bottenvåningens hemmiljöer gestaltar den feminint associerade hemmafronten och slutligen, i taket, militärflygplanens tekniska förfining och våldskapacitet som borgar för nationens beskydd.

Utsatthet, våld och maskulinitet

Platser som uppfattas som utposter eller gränsmarker tillskrivs både en särskild identitet och laddning (Hughes Tidlund 2021), något som blev uppenbart under våra fältarbeten i Boden och på Gotland. Kulturarvifieringen framhäver dessa områdens strategiska utsatthet; här stod statens kontroll över territoriet på spel. Gränsmarkeringar, försvarsanläggningar och fortifikationer som skulle hejda fienden tillkännager statens i våld grundade kontroll över territoriet, men signalerar samtidigt hotfullhet och fara. Känslan av spänning och hot kan fortfarande idag åkallas och upplevas dröja kvar i bunkrar och militära installationer.

Området runt Boden kallades länge för ”låset i norr”, och längre österut fanns under kalla kriget den så kallade Kalixlinjen. Språkbilderna lås respektive linje åskådliggör att här skulle fienden fysiskt hejdas från att ta sig in på svenskt territorium. Fästningens fem bergfort som anlades i början av 1900-talet, och mängden fortifikationer och värn i landskapet, gör att den historiska närheten till en tänkt fiende än idag blir påtaglig, som vi påpekade i ett tidigare kapitel. Att bergforten i realiteten hade kunnat stänga fienden ute är långt ifrån säkert, och fle-

ra militärhistoriker avvisar tanken (Cronenberg 1990; Ericsson 1990). Byggandet av Bodens fästning bars fram av det tidiga 1900-talets ekonomiska uppsving liksom av konservativa nationalistiska strömningar inklusive norskfientlighet och rysskräck, hävdar till exempel Arvid Cronenberg (1990) och menar att idén att fästningen skulle kunna försvara Sveriges gränser norrut bäst förstås som metafor eller fiktion.

Vid visningen av Rödbergsfortet (15/5 2019) påpekade vår guide att fienden historiskt funnits nära. Idén var alltid att skjuta på ryssarna, eller kosackerna, som guiden också sa, och hänvisade till uträkningar om hur många fiendesoldater som skulle komma och vilken väg de skulle ta. Förutom fortets kanoner, vilka som mest hade en räckvidd på ett tiotal kilometer, fick vi höra att det fanns hagelgevär att använda om fienden skulle ta sig ända till vallgravarna runt fortets kärna. I minnesskapandet betonades fortets och de svenska soldaternas våldskapacitet och tålighet, liksom skjutteknikens tillförlitlighet. Utanför stridsledningsrummet stod alltid två beväpnade vakter, berättade guiden, och där inne beräknades skjutbanor manuellt med hjälp av kartor och gradskivor. Vår branta klättring från ammunitionsförrådet upp till laddningsrummet ackompanjerades av ett ljudband som manade: ”Ladda grabbar! Ladda grabbar!”

Bodens fästning var i bruk under större delen av 1900-talet, och i minnesskapandet glider de historiska perioderna i och ur varandra, något som diskuterades tidigare. Under fältarbetet fick vi också en visning (15/5 2019) av Kalixlinjens museum och Kamlunge batteri, som ligger öster om Boden. Kalixlinjen, som kallades Sveriges front mot Sovjetunionen, var inte en regelrätt befästningslinje, utan bestod under kalla kriget av ett större område med 2 800 befästningar och en mängd skyddsrum. Här fanns batterier som kunde motstå både napalm och atombomber, liksom den så kallade sommarstugekanonen där stridsvagnstorn gömdes undan i små faluröda stugor i väntan på invasionen (Ekman 2015). Flera av batterierna är bevarade, om än inte kulturminnesmärkta, och i terrängen återfinns otaliga värn och stridsvagnshinder. Ägaren till Viltfarmen och Kalixlinjens museum tog oss med på en biltur och pekade ut de spår av kalla krigets militära beskydd som fortfarande präglar landskapet. I hans berättelse var bergen vi såg och broarna vi åkte över kalla kriget-fortifikationer, och han talade om vikten av att bevara även detta militära arv, inte bara de stora bergforten.

Kamlunge batteri är ett av Viltfarmens utflyktsmål, där besökare erbjuds att övernatta i minimala fönsterlösa utrymmen under batteriets kanoner, sova i en militär våningssäng av metall med nätbotten och dricka öl vid den bardisk som byggts upp under marken. Vi blev visade omgivningarna och fick information om kanonernas kaliber och räckvidd och att alla befästningar under jord hade två utgångar. Om fienden intog batteriet skulle soldaterna kunna fly till de ståvärn som fortfarande finns kvar i skogen runtomkring.

På samma sätt som kartor kan frammana geopolitiska spänningar uttrycker fasta fortifikationer idéer om på vilken plats hoten och fienden finns (jfr Denman 2020). Kalla krigets svenska stridsvagnshinder, höga vallar och förberedelser för att spränga broar var inte bara sätt att skydda territoriet och hejda en inkräktare, utan indikerade också att och från vilket håll fienden skulle komma. Att området runt Boden på grund av sin geografiska placering var särskilt utsatt för en invasion eller annan fientlig attack utgör ledmotivet i den kulturarvifiering som vi mötte vid Rödbergsfortet och i Kamlunge. Fortets motståndskraft, soldaternas våldskapacitet och antalet fortifikationer bekräftar den förgivettagna utgångspunkten att en fiende skulle eller ville invadera svenskt territorium österifrån. På sin hemsida har Försvarsmakten bilder med rader av så kallade draktänder i blandskog och påpekar att idag är Kalixlinjen ett svårflyttat kulturminne. Myndigheten konstaterar att ”[m]er än ett kvarts sekel har gått sedan Sovjetunionens upplösning. Men minnena av en geopolitisk hotbild och långt gången försvarsvilja ligger kvar. Här några av den mycket stora mängd hinder i naturen som under årens lopp blivit en del av landskapet.”[22] De historiska ansträngningarna att beskydda territoriet framställs på så sätt som en del av dagens territorium. Att idag beskydda territoriet innefattar också att beskydda det egna historiska beskyddet, liksom dess utpekande av varifrån fienden tänktes komma.

Framställningar av gränsområdets utsatthet underbygger också en berättelse om en stark och våldskapabel svensk militär maskulinitet, centrerad runt oräddhet, uthållighet och fysisk styrka. Att rurala och perifera geografiska områden associeras med specifika typer av ”frontier masculinity” framhålls av forskare som studerat sociala normer och identiteter i till exempel gruvdistrikt och inom oljeindustrin. Våldskapacitet och kroppsstyrka premieras och knyts till symboler för gräns-

områden som den romantiserade cowboyhjälten eller jägaren som känner sina marker (Carrington, McIntosh och Scott 2010; Miller 2004). Gränsområdenas geografi, och särskilt nordliga eller arktiska områden, understödjer framställningar av en fysiskt stark och tålig maskulinitet med förmågan att behärska naturen (Foxall 2013). Gränszonernas associering med fysiska påfrestningar skänker detta slags maskulinitet trovärdighet. Minnesskapandet runt Boden framställer, som vi har sett, territoriet som historiskt utsatt för ett militärt hot från en angripare. Utsattheten lägger fast behovet av en våldskapabel militär maskulinitet. Den generella sammankoppling som finns mellan maskulinitet, våld och fysisk styrka är en förutsättning för det sätt på vilket genusnormer förmår understryka territoriets utsatthet.

Våld, njutning och minnen av militära erfarenheter

Föreställningen att en invasion österifrån skulle ske antingen i norr, via Finland, eller över Östersjön från flottbaser i Polen och Baltikum präglade Sveriges militära försvarsstrategi under kalla kriget. I detta scenario pekades Gotland ut som ett av de områden där utländska trupper först skulle ta sig i land. Det är därför inte förvånande att säkerhetspolitisk utsatthet och hotet österifrån spelar en framträdande roll i kulturarvifieringen vid Bungenäs. Mer förvånande är möjligen hur områdets historiskt utsatta position lånar sig till kulturarvsuttryck som accentuerar lyx, exklusivitet och estetisk medvetenhet. De nytillkomna fritidshusen kännetecknas till exempel av ett påtagligt stramt och militärt inspirerat formspråk. Genom att de rumsligt kommunicerar med bunkrar och värn, eller infogas i resterna av militära byggnader, formas en fysisk miljö som speglar dåtidens geopolitiska sammanhang. Användningen av kalla krigets lämningar återskapar ett svenskt territorium som var utsatt och i behov av militärt beskydd, vilket i sin tur laddar platsen på ett särskilt sätt.

Som redan beskrivits är värdet av att bevara de materiella lämningarna efter försvarsmakten något som genomsyrar föreskrifterna som reglerar exploateringen av Bungenäs och bestämmer vilka byggnader och spår i naturen som måste skyddas och på vilket sätt. Huvudambitionen är att ”ta tillvara på den militära historiken genom att omvandla befint-

liga bunkrar till ett attraktivt boende" (Region Gotland 2012a: 2). Detaljplanen innefattar ett särskilt gestaltningsprogram som syftar till att "behålla det unika lugnet och stillheten" (Region Gotland 2012b: 5). Vi läser dessa dokument utifrån perspektivet att de anger hur kalla kriget ska återges formmässigt och materiellt, men även estetiskt och sinnligt, till exempel genom husens fria siktlinjer över havet eller det kurbad som planeras. I gestaltningsprogrammet sägs att ett huvudtema ska vara anpassning till "naturens och markens förutsättningar, kalkindustrins lämningar samt av hur försvaret dolt sina anläggningar från stranden", där anläggningarna skulle vara svåra att upptäcka men ändå ha fri siktlinje över havet (Region Gotland 2012b: 6). Den svenska försvarsmaktens bevakning österut och det militära behovet att se utan att bli sedd ska stå i centrum för hur försvarsinstallationerna bevaras och används.

Gestaltningsprogrammet är mycket ambitiöst och detaljerat. Här anges vad som är tillåtet i termer av byggnad, typ av tak och taklutning, färgval, staket eller murar och trädgårdsodling för olika delar av halvön. Generellt gäller att befintliga byggnadsfundament, bunkrar och underjordiska anläggningar inte får förstöras eller täckas över ytterligare, att nya vägar ska ha samma karaktär som de befintliga, att inga gräsmattor får anläggas och att främmande växter eller matjord inte får tillföras platsen. Som vi tidigare påpekat får fastighetsgränser inte markeras med staket eller på annat sätt och rabatter ska inte förekomma, men på några tomter tillåts en mindre odlingsbädd i närheten av huset. Även byggnadernas utformning på olika delar av området regleras. Fasader bör till exempel utföras i obehandlad betong, obehandlad träpanel som blir naturligt grå eller cortenstål, som snabbt får en rostig yta (Region Gotland 2012b).

De fysiska spåren av militärens verksamhet och den karga vegetationen, de vidsträckta stenstränderna och kalkbrottets djupa ärr märker ut Bungenäs som präglat av en historia av säkerhetspolitiska hot, våld, och aggressiva ingrepp i landskapet, samtidigt som miljön också kan uppfattas som storslaget vacker med de öppna vyerna över havet. När vi promenerade runt på området fann vi skyttevärn, skjutvallar och övertäckta bunkrar (27/8 2020). På stranden låg patronhylsor och rostiga plåt- och motordelar som såg ut att ha skjutits sönder. De materiella spåren av militärens verksamhet formar upplevelsen av platsen.

Containmentarkitektonisk fritidshusbebyggelse på Bungenäs, som inspirerats av kalla krigets säkerhetspolitiska doktriner: räta linjer, tydliga kontraster och intakta ytor. Här exemplifierat av Savannen 12, Skälsö arkitekter, 2016.

Flera av nybyggnationerna vid Bungenäs refererar i sina formuttryck till kalla krigets säkerhetspolitiska föreställningsvärld. Förutom att byggnaderna ska vara osynliga för en angripare betonar arkitekturen gränser, kontraster och obrutna ytor. Under fältarbetet fascinerades vi av arkitekturen och noterade väggar helt utan ljusinsläpp, eller där fönstren placerats bakom metallnät eller galler. Flera hus liknar utkiksvärn, rektangulära och med nedsänkta uteplatser. Speglandes västvärldens ambition att geografiskt innesluta kommunismen, för att på så sätt hin-

dra dess spridning, skulle formuttrycken kunna karaktäriseras som ett slags ”containment”-arkitektur. Det är en arkitektur som gör periodens hotbild, med skarpa och sammanfallande geografiska och ideologiska gränser, möjlig att erfara och uppskatta estetiskt idag. Kalla krigets potential att ge njutning åskådliggörs än tydligare i projekteringen av ett kurbad, tänkt att placeras längst ut på en udde, nära strandlinjen, och i anslutning till de ”djupa fåror efter övning med bandvagnar samt bombkratrar efter målskjutning och sprängningar” (Region Gotland 2012b: 85) som utmärker området. Kurbadets attraktion kopplas alltså till spåren i landskapet av militärt våld och erbjuder enligt formuleringarna i planen en ”renodling av badets yttersta principer” genom den ”rena och starka upplevelsen av den karga naturen på den sargade och sönderskjutna udden samt möjligheten till bad och rening”. Även kalla krigets fokus på gränshållande och uttalade geopolitiska motsättningar transformeras till något sensuellt. Skarpa kontraster ska genomsyra baden och ge njutning: ”kallt och varm, mörkt och ljust, slutet och öppet”. (Region Gotland 2012b: 86)

När gestaltningsprogrammet anger att lämningar av militärens verksamhet ska finnas kvar och att inga befintliga bunkrar eller värn får täckas över, är det spåren av en manlig erfarenhetsvärld som bevaras och möjliggör njutning. De materialiteter som värnas härrör från värnpliktsarmén och svenska mäns historiska uppgift att beskydda nationen. Som vi tidigare påpekat är tanken i feministisk teori att den maskulina beskyddslogiken förutsätter en feminint kodad hemmafront (Young 2003). Men vi såg inga uttryck för en kvinnlig hem- och familjesfär i Bungenäs. Tvärtom utestänger reglerna sådant som antyder familjeliv och sommarsemestrar. Varken gräsmattor, blomrabatter eller färgglada markiser får finnas och inte heller parasoll, överdådiga utomhusbelysningar eller torkvindor i plast (*Designmanual Bungenäs* 2014: 49; Region Gotland 2012b). En boende menade att den hårda regleringen av sådant som utemöbler och belysning visserligen kan tas med en nypa salt, men att reglerna ändå följs (intervju 30/9 2020). Vid vårt besök såg vi hur färgglada plastleksaker var undanstoppade i en militärgrön förvaringslåda av trä.

En tolkning är att frånvaron av sådant som associeras med kvinnor och familjen förstärker områdets associering med en militär beskyddar-

maskulinitet, i linje med detaljplanens programförklaring att exploateringen ska ta tillvara den militära historiken. Särskilt påfallande är hur formuttrycken liksom bunkerarkitekturen bygger vidare på kopplingen mellan maskulinitet och beskyddet av territoriet. Beskyddarmaskuliniteten anknyter till kalla krigets svenska värnpliktssoldat som hade till uppgift att tillsammans med andra svenska män försvara territoriet mot inkräktare. Eftersom beskyddarmaskuliniteten grundas i att territoriet behöver manligt beskydd för att vara säkert och tryggt kan den ses som territorieproducerande, det vill säga som delaktig i skapandet av den plats som ska beskyddas.

Exploateringen av Bungenäs visar hur kalla krigets militära våldskapacitet och kontrollen över territoriet möjliggör estetisk och sinnlig njutning. Ett exempel är hur kalla krigets fria siktlinjer transformeras till strålande havsutsikter när fritidshusen förläggs i anslutning till befintliga bunkrar och värn (Region Gotland 2012b: 43). Det militära hotet österifrån införlivas i utsikten. Ett annat exempel är den internationellt uppmärksammade lyxrenoveringen och readapteringen av Bunker 104, ett tidigare pjäsvärn för en dubbel Bofors kustartillerikanon som sträckte sig tre våningar nedåt under mark. En långt dragen kalla kriget-estetik präglar boendet med bland annat betongväggar och en jacuzzi som infogats i utrymmet där kanonen tidigare var placerad. En sådan användning av militära lämningar gör våld och kontroll över territoriet njutbart (Åse och Wendt 2021). När soldaters inverkan på naturen bevaras i form av granatkratrar eller bandspår från stridsfordon uppgår det militära våldet i de karga och vilda omgivningarna. Militärhistorien görs till del av upplevelsen av naturens skönhet.

Betong och berg

I det följande riktar vi in oss på kalla krigets materialitet, det vill säga de konkreta stoff som i kulturarvet får ge form åt och representera kalla krigets rumslighet. Ett exempel på ett material med alldeles särskild kalla kriget-laddning är betong. Som arkitekturhistorikern Adrian Forty (2012) visat har betong en mängd konnotationer. Betong förmedlar till exempel modernitet genom sin koppling till den moderna arkitekturen och står här för det funktionella, industriella, ändamålsenliga och

robusta. Samma konnotationer återkommer i förbindelse med betongens betydelser i relation till kalla kriget.

Inte minst framträdde detta i de bunkrar och installationer som vi iakttog på Bungenäs, där betong ibland fick en närmast fetischartad karaktär, särskilt i relation till mer radikala ombyggnationer av bunkrar. Arkitekten till Bunker 104, eller Byggnad 104 som den ursprungliga militära benämningen var, framhöll till exempel i designtidskriften *Wallpaper* att beställarens fascination för områdets kulturarv styrt projekteringsarbetet, och att man därför inte velat ”cover up or conceal any clues to the bunker's former use” (van Dinther 2016). Bilderna i *Wallpaper* visar fram väggarnas råa betongytor, vilka enligt texten bidrog till husets ”Cold War aesthetic”. Att ytorna lämnats obehandlade var dock en illusion. När vi under ett av våra fältarbeten promenerade på området hittade vi betonghåltagningsrester i slänten nedanför byggnaden med den ursprungliga blekgröna bemålningen. Det innebär att den interiöra målade ytan som ursprungligen fanns i själva verket avlägsnades för att med hjälp av betong skapa en illusion av äkthet.

Betong har ofta använts som symbol och sinnebild för kalla kriget, med förmåga att både peka ut vad som är kalla kriget och ringa in dess betydelse genom att mana fram en viss kalla kriget-känsla. Ett exempel är skyddsrumsinstallationen på Arsenalen, som vi beskrev i kapitlet om tid, där en underjordisk betongbunker i putsat trä byggts i ett försök att fånga en kalla krigets essens, se nästa uppslag. Personalen som konstruerat installationen berättade att ”kalla kriget var ju betong” (26/9 2019). När vi intervjuade Gotlands stadsarkitekt och länsantikvarie (19/2 2019) hävdade de att det ”inte finns så mycket kalla kriget” på ön, förutom att det ”finns lite betongytor kvar”.

I den ruinromantiskt präglade fascination för kalla krigets lämningar som vi stötte på i bunkerologsammanhangen signalerar betong beständighet. En reflektion vi gör är att det i dessa sammanhang är betongens faktiska egenskap att orubbad stå kvar som är den centrala tillgången. Även om en betongstruktur övergivits, står den kvar där den lämnats. Som Forty (2012) påpekar är betong inte ett entydigt material, utan präglas av dubbelhet – den pekar både mot det moderna, rationella och framåtsyftande *och* det primitiva, råa och arkaiska. Detta har vi sett i den materialisering av kalla krigets territorium som handlar om

konstellationen betong, urberg, bergrum. Betong delar bergets egenskaper att vara robust, oinsmickrande och pålitligt och kan därtill fås att visuellt likna berg. Restaureringsarkitekten Erik Lundberg utvecklade under 1930-talet en betonggjutningsteknik för att skapa björnberget på Skansen, ett konstruerat idealsvenskt naturlandskap. Samma teknik har senare kommit att användas av det svenska försvaret i byggandet av kustvärn och bunkrar (Alton 1975).

I vårt material har den berghärmande betongen framför allt återkommit på tidigare artilleripositioner. Ett exempel är Batteri Arholma, det kustartilleribatteri som vi beskrev i kapitel fyra. Genom betongen fås anläggningen att smälta samman både med en fysisk och en mental geografi. Betongen bidrar till intrycket av att den i berget konstruerade anläggningen helt och fullt är berg. Det finns också berghärmande huvar av plast över kanonerna och fjärrspaningsutrustningen. Både personalen och ägaren beskrev anläggningen framför allt som ”berget”. Berget drar besökare (intervju 30/6 2020), man är inne i berget, man känner för berget (intervju 1/7 2020). Att vara i det delvis genom betong skapade berget framställs som en alldeles särskild upplevelse, både idag och i det förflutna.

Nationsberg och urberg

Genom berget – och i överförd betydelse betongen – återberättas också ett tema som handlar om oberoende, autonomi och självförsörjning. Under visningen av Arholmas bergrumsanläggning (30/6 2020) återgavs hur det inne i berget fanns en egen elverkscentral och reparationsverkstad för vapnen. Guiden berättade att det gick att stänga gastäta och kärnvapenstötvågssäkra portar och åstadkomma en total inneslutning. Här fanns egen sjukstuga, men också möjlighet att ta hand om kroppar till avlidna. Det utsatta läget som framskjutet i försvarslinjen gjorde det enligt guiden viktigt att kunna klara sig även som avskurna en längre tid, upp till en månad. Inne i berget gestaltades konkret och på plats den ofta traderade berättelsen om Sveriges kapacitet och nationella oberoende. Berget träder fram som en miniatyr av nationen och det nationella territoriet.

Som vi visat i tidigare kapitel så har berg, både det konkreta berget

Bunkerinstallation på Arsenalen, Strängnäs. Den nybyggda bunkern ska ge intryck av att vara gjord av skyddande betong.

och det metaforiska urberget, en särskild signifikans i kalla krigets kulturarv och länkas samman med ett slags nationell urhistoria och djupidentitet. Utsagan att i ”graniten i berget fanns det som skulle göra landet oknäckbart” från tv-dokumentären *Skymningsläge – Sverige under kalla kriget* (2016) är ett exempel på att låta berget stå som garant för den svenska tryggheten. I den uppbyggda kalla kriget-bunkern på Arsenalen sammanfaller betongen och berget under rubriken ”Underjorden”:

> I Sverige har vi levt av berget sen urminnes tider. […] Under kalla kriget skulle även berget komma att skydda oss. Runt om i hela Sverige sattes de mest märkliga byggprojekt i gång. Från norr till söder urholkades bergen. Allt från små skyddsrum för några enstaka personer till ledningscentraler och gigantiska örlogsbaser sprängdes in i den svenska graniten. I berget sökte vi trygghet och skydd, det skydd som skulle göra att vi överlevde ett kommande tredje världskrig […]

Kopplingen mellan förment nationell karaktär och urberg är i sig inget nytt eller unikt för kalla kriget eller Sverige. Konsthistorikern Sixten Ringbom (1987) spårar exempelvis de samtidiga användningarna av urberg som nationskaraktäriserande material också i andra nordiska länder och även i Tyskland under det tidiga 1900-talet. Bergets, och dess ställföreträdare betongens, centrala position i kalla kriget-kulturarvifieringarna kan alltså ses som en särskild variant av en sedan länge etablerad trop. Här sker en rad överlagringar där betongen blir berg, berget blir natur och naturens urberg blir Sverige.

I det imaginära bergrummet på Arsenalen, konstruerat av trä för att likna betong som i sin tur för tankarna till urberget, visades som vi tidigare berättat en nyproducerad utställningsfilm med namnet *Bergrummet*. Utöver att fungera som en instans av det vi kallar fantasmtid så är filmen en förtätad framställning av bergets betydelse, där flera av de tidigare redovisade komponenterna sätts samman. Berättarrösten adresserar ett från början skrämt medborgarsubjekt – ”jag vet att du är rädd” – som senare i filmen får trygghet av ett ospecificerat, generellt berg. I berget ”är det tryggt” säger rösten: ”Här inne finns allt du behöver. Mat, vatten, värme. Allt det där som gör att du kommer att överleva.” I utbyte mot denna trygghet måste medborgaren göra sin del, nämligen försvara berget. Detta kräver att subjektet glömmer alla andra, kort sagt samhället runt omkring, som kommer att vara borta när man kommer ut. Men, som rösten säger, ”dom är inte viktiga nu”, samtidigt som radarsvepet och territoriekonturer dyker upp i bild. Territoriet övertrumfar alltså samhällsgemenskapen. Medborgaren finns kvar och därmed berget som tryggat medborgaren, berget som i sin tur är essensen av territoriet.

Betydelsen av själva berget har också avspeglats i byggnadsmin-

nesförklaringarna av Bodens fästning och Batteri Arholma, och även det statliga stödet till Aeroseum, som förmedlas av SMHA, tar fasta på bergrummet.[23] I minnesskapandet som vi tagit del av har Sverige och svenskarna lyfts fram som en bergbearbetande, bergbeskyddad och bergbeskyddande folkgemenskap. Berget har, som vi såg i kapitlet om kalla krigets tid, "prövat oss", och just därför förmodas svensken ha utvecklat särskilda kunskaper och förmågor.

Vid besöket på Kalixlinjens museum (15/5 2019) blev vi också visade några militära anläggningar i närheten. När vår guide berättade om landskapet framtonade en bild där varje berg verkade befäst med fort och bunkrar, något han antydde att han visste men som vi inte kunde se. Han nämnde också att han kände till hemliga järnvägar in i berget, som svenska kärnvapen skulle ha kunnat lastas av ifrån. Samma mönster med ett militärt landskap perforerat av bergrum återkommer på Försvarsmaktens hemsida under det historiska temat Kalixlinjen: "Man byggde skyddsrum i alla storlekar, från tremansskyddrum till 48-mans, och de var utspridda hela vägen mellan Torne och Kalix älvdalar."[24]

Bilden av att hela territoriet, hela det nationella rummet, under kalla kriget fylldes av underjordiska rum, "från norr till söder urholkades bergen" som det anfördes på Arsenalen, har alltså varit legio i vårt material. Idén om det fullständigt fortifierade svenska landskapet blir i sig en form av territorialiserande. Bunkrarna och befästningarna *gör* i konkret mening territoriet, då de i och genom kulturarvifieringarna ännu finns där, kanske osynliga för ett otränat eller okunnigt öga, men alltjämt vilande. På så sätt kan territoriet också komma att uppfattas som historiskt evigt.

Naturlandskap, beskyddslandskap

Urberget har alltså en särställning i den imaginära territoriella geografin. Men inte bara den. Även andra naturlandskap som hav, karg skärgård, djup skog och fjäll har som vi sett i föregående kapitel fungerat som fond för det svenska (jfr Ehn, Frykman och Löfgren 1993). Landskapet som både det som skyddar och ska beskyddas återkommer i en serie av filmer med den övergripande titeln *Kalla krigets hemligheter* som Sveriges militärhistoriska arv publicerade under 2018 på sin Youtubekanal.

Filmerna sändes senare på SVT 2020 och ligger i skrivande stund på SVT Play. Serien handlar om det svenska försvaret under kalla kriget. Avsnitt två med titeln ”Mer än bara mönster” berättar om svenska uniformer och kamouflage och inleds med orden: ”Den är som en flagga, där någon har tänkt på allt. En blandning av skog, hav, jord och aska, i vacker fyrfärg. Men hur gör man, och hur har man egentligen historiskt gått till väga för att utveckla en nationell symbol?” Utgångspunkten är M90-uniformssystemet som introducerades under slutet av kalla kriget och vars mönstring utgjordes av en nedskalning av det kamouflage som initialt användes på stridsflygplanet Viggen och andra stridsfordon. Denna uniforms utseende ställs i kontrast mot det tidiga 1900-talets uniform. I den uttrycktes militär tillhörighet och nationsgemenskap genom symboler, som till exempel den traditionella trekantiga karolinerhatten. Den senare kamouflageuniformen blir istället, som det uttrycks i programmet, till en symbol genom att likna det landskap som ska försvaras.

I detta sätt att berätta fås den nya uniformen att signalera ett värde som överskrider traditionen. Uniformens symbolspråk ansluter till en idé om en evig nation som realiseras genom hänvisningen till landskapet, vilket betyder att territoriet slår ut en äldre etablerad militär sedvänja. Värt att notera är att askan, alltså en metafor för krigets förödelse, görs till en del av nationssymbolen.

Kamouflagemönstret blir det ikoniska tecknet för territoriet som skyddar den svenska befolkningen. Soldaten beskyddar med andra ord territoriet genom att iklä sig territoriet. Distinktionen mellan beskyddaren och det beskyddade kollapsar. Iklädd territoriet blir beskyddaren det beskyddade, men också omvänt: det beskyddade blir beskyddaren. Trots de radikala förändringarna i försvarsstrategi under tiden efter kalla kriget har samma tankefigur dykt upp i det svenska försvarets material också i vår samtid. I en annonskampanj (6/6 2021) ackompanjeras en bild där soldater smälter in i naturen bland mossbeklädda stenblock av texten ”Bli en del av något”. Genom den dubbeltydiga formuleringen aktiveras tankefiguren att iklä sig det som ska försvaras.

Soldaternas uniformer låter dem uppgå i territoriet. Reklamkampanj för Försvarsmakten juni 2021.

Transcendent territorium

I det här kapitlet har vi lyft fram representationer av rumslighet som betydelsefulla inslag på kulturarvsplatserna och belyst vilka platser och materialiteter som särskilt starkt associeras med kalla kriget. En generell reflektion vi gör är att i minnesskapandet produceras territoriet, och statens kontroll över territoriet, som något oföränderligt och konstant, nästan ahistoriskt. Det betyder att Sverige – oberoende av samhällsutvecklingen och politiska förändringar – träder fram som *samma* idag som under kalla kriget, något som främjar de tidskollapser som beskrivits tidigare.

Utifrån perspektivet att minnesskapande och kulturarvsgörande alltid också avspeglar dagens maktrelationer och identiteter, och tillskriver dessa en historisk grund, menar vi att representationerna av kalla krigets territorium även har inflytande på hur det blir möjligt att förstå och relatera till nutida politiska sammanhang, och vad som kan uppfattas som möjliga val och strategier för att skapa trygghet och säkerhet. Mot denna bakgrund utvecklar vi i det följande två principiella diskussioner där den första berör fiendebilder och könade beskyddslogiker, medan den andra belyser vilka konsekvenser territorieproducerandet har för hur nationell tillhörighet och inkludering skapas.

I kulturarvsuttrycken påbjuder territoriets utsatthet genusideal och särskilda maskuliniteter, exempelvis den våldskapabla maskulinitet som associeras med gränsområden och som vi diskuterade tidigare i kapitlet. Framställningarna av kalla krigets beskyddarvåld och svenska mäns skyldighet under perioden att utbildas i och vara beredda att utöva sådant våld påtalar knappast alls beskyddarvåldets könade premiss: att det var *männens* uppgift att beskydda territoriet. Genom att våldets historiska koppling till maskulinitet förblir outsagd bidrar minnesskapandet till att representera territoriell kontroll som något som per automatik var kopplat till maskulinitet, med implikationen att så måste det också vara.

Särskilt i områden som ramas in som gränspositioner, som Boden och Bungenäs, framställs lösningen på territoriets utsatthet bestå i kombinationen maskulinitet och våldskapacitet. En stark beskyddare blir ett självklart och nödvändigt svar på territoriets utsatthet. En anledning till

att denna betoning på svensk våldskapacitet blir möjlig och inte skaver mot självförståelsen som fredlig nation är att kulturarvsuttrycken framhäver beskyddarvåld. Detta är särskilt tydligt i Bungenäs där det svenska historiska beskyddarvåldet estetiseras och blir möjligt att njuta av. Faktiskt utövat militärt våld, med död och lemlästning som följd, vore mer problematiskt att kulturarvifiera i form av en jacuzzi. Den lyxbetonade användningen av de militära lämningarna återskapar idén om svenskt våld som icke-aggressivt och historiskt obesudlat, samtidigt som sådana kulturarvsuttryck bygger på att våld kan rena och ge njutning.

Enligt den könade beskyddslogiken associeras maskulinitet med nationens beskydd medan femininitet och kvinnor associeras med det som ska beskyddas, den civila hemmafronten. Trots att vi i detta kapitel fokuserat på territoriet ser vi väldigt få kulturarvsuttryck som belyser det nationella hemmet, hemmafronten eller skyddsvärda kvinnor och barn. Visserligen frammanas territoriet återkommande som utsatt och i behov av beskydd, men det är oftare en vit yta eller en frånvaro än en markerad hemmafront eller privat och feminiserad sfär. Undantaget är Försvarsmuseum Linköping där beskyddslogikens könade aspekter uttrycks genom hemmafronten (hemmiljöerna), som beskyddas både av svensk ingenjörskonst (flygplanen) och av män som offrar livet för nationen (vilket symboliseras av utställningen om DC 3-an).

Avsaknaden i kalla krigets minnesskapande av framställningar av nationella hem, familjer och inte minst kvinnokroppen som symbol för den skyddsvärda nationen har förvånat oss. I feministisk forskning och teori lyfts ofta fram hur den reproduktiva sfären, hemmet och ytterst den födande kvinnokroppen är det som binder samman nationens tid med dess territorium, den plats eller jord där släkten följer på släkten (McClintock 1995; Pettman 1996). Men i minnesskapandet feminiseras det skyddsvärda territoriet i mycket liten utsträckning, medan beskyddarvåldet framträder som förgivettaget maskulint. Det finns flera sätt att förstå detta. En möjlig tolkning är att eftersom genus skapas dikotomt och relationellt så förutsätter maskulint beskydd en feminiserad hemmafront. Uppdelningen mellan militärt och civilt tolkas då som en uppdelning som speglar och förstärker en binär könsordning. Kopplingen mellan maskulinitet, våld och militärt beskydd inbegriper därigenom en feminin, icke-våldsam och skyddsbehövande civil sfär (Sjoberg och Peet 2011).

Vi vill också lyfta fram en annan tolkning, som utgår ifrån att den svenska historien av värnplikt inte uteslöt utan idémässigt snarare infogade hemmafronten i det militära. Som statsvetaren Annica Kronsell (2012) påpekat gjorde ju den allmänna värnplikten att i princip alla män hade militära erfarenheter och våldskompetens som de förde ut till vänner och familj i civilsamhället. I ljuset av detta kan kalla krigets omfattande militarisering – i linje med idén om ett totalförsvar – ses som en process som suddade ut gränser mellan militärt och civilt. Förklaringen till avsaknaden av hemmafront kan då kopplas samman med att denna historiskt inte särskildes från beskyddarvåldet. Samtidigt ser vi, framför allt i Bungenäs, kulturarvsuttryck som aktivt tränger undan fenomen och formuttryck som associeras med femininitet och hemmafrontsliv. Denna ängsliga maskulinitet – rädd att feminiseras – tolkar vi som ett uttryck för den genusambivalens som präglade den neutrala säkerhetspolitiska positionen och det avsvärande av offensivt våld som ingick i denna. Den neutrale soldaten skulle ju inte ta initiativ utan istället förbli passiv och receptiv i väntan på en aggression från öst, en position som hotade att feminisera det militära subjektet.

Ett tydligt resultat av vår studie är att kulturarvifieringarna betonar en ovillkorligt maskuliniserad militär sfär. Beskyddarmaskuliniteten tillskrivs en direkt relation till territoriet som inte går via hemmafronten, den nationella reproduktiva familjen, och som inte bygger på att kvinnor och barn presenteras som sårbara och i behov av manligt beskydd. Inte heller har vi mött sexualiserade framställningar av nationen som en kvinnokropp, som behöver skyddas mot fiendens intrång. Istället för att en hemmafront frammanats så har en enkönad reproduktionssfär trätt fram i vilken det fysiska landskapet tagit hemmafrontens plats. Nationens fortlevnad, liksom tillhörighet till nationen, etableras därmed inte främst genom beskyddet av hemmafronten och den heterosexuella reproduktionen eller blodsbanden, vilket nativismen utgår ifrån. Här är det snarare den geografiska platsen och det maskulina beskyddet av den som borgar för nationens fortsatta existens. Primärt är det alltså landskapet, och inte kvinnorna och barnen, som behöver beskydd. I förlängningen innebär det att kvinnor inte tänks ha någon egen direkt relation vare sig till nationen eller till beskyddet av den.

Sammantaget har vi sett att det territoriella och dess ställföreträdande

materialiteter träder fram som starkt betydelsebärande i kulturarvsskapandet. Territorialiseringen sker genom de ansträngningar som riktas mot att skydda berget som kvintessensen – bokstavligt och bildligt – av territoriet. Det framstår som att territoriet är berget som skyddar det nationella vi-et, även när vi-et skyddar berget. Detta bergterritorium tillskrivs transcendens när, som i filmen på Arsenalen, berget blir kvar trots att allt annat är borta. Bergets transcendens överförs även till det nationella kollektivet när ”vi”, paradoxalt nog med tanke på att världen tänks ha gått under, återvänder och stiger ut ur det skyddande berget.

Kulturarvifieringen berättar om beskyddet av ett ursprungligt och orört territorium genom en rad sammanlänkningar, ekvivaleringar och överlagringar. För att tydliggöra tanken återvänder vi till den stridsledningsinstallation på Flygvapenmuseum som beskrevs i inledningen av kapitlet. Här finns många av de komponenter som används och återkommer i minnesskapandet om kalla kriget: modern teknik, datorer, radarmaster och incidentberedskap samt mötet med och bekämpandet av en fantasmatisk fiende. Förutom radarskärmar, kartprojektioner och radiokommunikationen visas också en film på en skärm. Det är filmen *Horisont* (1964) som producerades av flygvapnet för att beskriva just det system med radarövervakning, stridsledning och stridsflyg som iscensätts i museirummet. I filmen är stridsledningscentralen, som finns nere i berget, försvarssystemets hjärta. Ett särskilt förtätat förlopp är när ett mänskligt öga, uppspärrat och i extrem närbild, uppgår i en radarskärm. Samma bildmaterial har återanvänts i filmen *Stril i luftförsvaret* (1983). Här inleds filmen med radarögat och en mansröst som säger: ”Ett vaksamt öga. Ett öga vi måste lita på. Dit ögat inte når tar radarn vid.” Därefter kopplas återigen till berget, ur vilket vecklar ut sig en radarmast som en gigantisk växt sprungen ur jorden – luckor med granar på viks undan och jätteradarväxten reser sig.[25]

Vår tolkning är att scenen med radarväxten frammanar vad vi vill kalla ett bio-geologiskt ur-landskap, där biologiska processer och geologi sammansmälter, som ett ”vi” beskyddar och som samtidigt beskyddar vi-et. Lämningarna av detta bio-geologiska beskydd sedimenteras i sin tur in i samma urlandskap, som i naturens eviga kretslopp – på ungefär samma sätt som när Försvarsmakten i sin egen historieskrivning berättar om hur fortifikationer och stridsvagnshinder i naturen blivit del

av landskapet. När historiskt militärt beskydd, och militär verksamhet generellt, på så sätt etableras som natur eller biologi – tänk jätteradarväxten – kringskärs det politiska handlingsutrymmet. Möjligheterna att agera politiskt på tvärs mot det naturliga eller biologin är då inte bara små, utan kan också framstå som oönskade. Kulturarvets territorieproduktion möjliggör därmed en bortprioritering av en politiskt grundad gemenskap och av de samtal och meningsmotsättningar som blir möjliga inom en sådan ram, och som ofta ses som en väsentlig del av en demokrati.

Föreställningen om den beskyddande bio-geologiska entiteten stärks också av att inte heller fienden uppfattas som en politisk aktör med agens eller ideologiskt uppsåt. Avsaknaden av en sådan antagonist betyder att även det nationella vi-et avskiljs från politiska värden och övertygelser. Vi-et föds ur territoriet, berget, eller landskapet, snarare än ur samhällsgemenskapen eller hemmafrontens reproduktionssfär. En tolkning är att när kulturarvsuttrycken får vi-et att framträda på detta sätt, så impliceras ett statiskt nationellt vi som i princip inte kan handla på något annat sätt än i enlighet med det territoriella landskapet: som sprunget ur det svenska landskapet begåvas vi-et med specifika svenska egenskaper av att skydda just detta landskap. Här visar sig en tanketrop där de transcendentala egenskaper som utmärker det nationella kollektivet endast kan innehas av dem som fötts av, eller kanske snarare ur, territoriet. Det är dessa nationella beskyddsegenskaper som gör det möjligt för vi-et att vid undergången – vilken i fantasmtiden kanske redan har inträffat – fullständigt uppgå i territoriet, som därför alltjämt kommer att finnas kvar.

7. En budkavle till framtiden: Kalla kriget som emotionell och politisk resurs

God dag soldater![26]

Kungen står i givakt i talarstolen i Dalasalen på det gamla regementsområdet i Falun. Det är den 23 oktober 2021 och återinvigningen av Dalregementet har inletts. Datumet är inte en tillfällighet, berättar Försvarsmakten på sin hemsida: ”Det är en symboliskt utvald dag av historiska skäl”, eftersom Dalregementet den 23 oktober 1642 utkämpade slaget vid Leipzig.[27] I publiken syns, förutom soldater, Sveriges försvarsminister, Sveriges överbefälhavare och regementets blivande chef, en överste. Kungens hälsning följs av ett unisont ”God dag ers majestät!” och ”Gud bevare konungen!” En militärorkester spelar Kungssången, publiken sjunger. Kungen står kvar med handen höjd i honnör.

I sitt efterföljande tal säger kungen att Dalregementets historia går tillbaka till 1625 och att folket i Dalarna ”redan för 500 år sedan samlades […] under Gustav Erikssons fana”. Han menar att denna sedan länge dokumenterade försvarsvilja och folkförankring är ”viktiga när försvarsmakten nu skall växa”, och avslutar med följande ord: ”Härmed förklarar jag Dalregementet I 13 återupprättat! Låt återlämna Dalregementets fana!” Det blir tyst i salen. En grupp soldater ställer sig i en

◂ Försvarsminister Peter Hultqvist (S) sänder en budkavle till framtiden under återinvigningen av Dalregementet 2021. Foto *Lokalt i Falun*.

fyrkantsformation framför talarstolen. En av dem bär nyss nämnda fana och lämnar över den till soldaten på sin vänstra sida. Denne greppar fanstången med bägge händerna och utropar:

> Överste! I mer än tjugo år har jag och mina företrädare och Dalarnas hemvärn fört och förvaltat denna fana. Vårt uppdrag är fullgjort. Idag återlämnar jag fanan, på det att dess rättmätige ägare åter skall föra den.

Därpå tar han ett steg fram, sträcker fanstången till soldaten mitt emot. När de båda håller i stången svarar mottagaren: ”Tack för att ni har vårdat vår fana och våra traditioner.” En trumpetfanfar avslutar överlämnandet. I talarstolen har kungen ersatts av försvarsministern. Också han inleder med att återknyta till historien: ”Jag tänkte börja med att gå tillbaka i tiden till juni 1999. Då överlämnades ett manifest till dåvarande försvarsministern [...]” Han läser högt ur det drygt 20 år gamla uppropet, en protest mot de då aktuella nedskärningarna av försvaret. Uppropet avslutas:

> Ett demokratiskt land måste värna sina rötter och traditioner. Värnplikt och en omfattande frivilligverksamhet är grunden för en demokratisk försvarsmakt. I13:s sätt att fungera är förknippat med den traditionen [...] Därför kräver vi: Dalregementet och Dalabrigaden måste finnas kvar som en viktig del av Sveriges försvar även efter kommande försvarsbeslut.

Försvarsministern plockar upp en rulle i trä och berättar att det är en budkavle. I denna ligger uppropet som han just läst upp. Nu överlämnas budkavlen till I13, så att det ”bevaras som en del av historiken kring nedläggningen och återuppsättningen utav Dalregementet”. Retoriken aktiverar den parentestid vi tidigare beskrivit – i försvarsministerns berättelse är det ett och samma regemente som åter vaknar till liv, efter misstaget att lägga ner det för drygt 20 år sedan.

Invigningen präglas av ett högstämt och emotionellt laddat meningsskapande. Ritualen ges tyngd och relevans genom att länkas bakåt i tiden. Rötter och traditioner värnas, fanor återlämnas till sina rättmätiga

ägare och ett historiskt dokument, om än bara två decennier gammalt, förseglas i en budkavle. Gustav Vasa, som ”grundlade det moderna Sverige” som det heter i kungens tal, knyts till Dalregementets uppkomsthistoria, som i sin tur genom invigningen sammanbinds med dagens kung på plats i salen, när nu parentestidens nedrustning efter kalla kriget är över. I detta nationsskapande konstrueras en historiskt förankrad och manlig genealogi, vilken både kan sägas mynna ut i och bekräftas av situationens mono-maskulina karaktär: kungen, försvarsministern, överbefälhavaren, soldaterna som utför fanöverlämningen, soldaterna som flankerar samma scen med dragna värjor – bara maskuliniserade aktörer och uttryck. Under ceremoniella former och med känslostarka uttryck och symboler knyts nationens trygghet till en historiskt nedärvd maskulin försvarsvilja och våldskapacitet: ett uttryck för vad vi senare i detta avslutande kapitel kommer att diskutera i termer av ett militäremotionellt komplex.

Invigningen är del av den pågående utvidgningen av försvaret, som sedan mitten av 2010-talet inneburit inrättandet av flera nya regementen, nya investeringar i vapenslag och fordon och ökat antal försvarsanställda och värnpliktiga (Proposition 2020/21:30), och som även åtföljts av kraftigt höjda försvarsanslag och Natoansökan. Ofta har den svenska militära historien, och inte minst kalla kriget, utgjort en fond när dessa satsningar motiverats. I försvarsministerns tal vid Folk och Försvars Rikskonferens i januari i 2021 vändes exempelvis blicken mot kalla krigets ”i det närmaste häpnadsväckande” värnpliktsarmé, där Sverige hade världens fjärde största flygvapen och ett totalförsvar som ”genomsyrade hela samhället” (Hultqvist 2021). Under regementsinvigningen återkommer referenser till kalla kriget flera gånger, bland annat beskrivs dagens försvarssatsningar som de största sedan 1950-talet. Utifrån våra teoretiska perspektiv är det intressant att notera hur kalla krigets historia aktiveras som en begripliggörande, känslomässig och legitimerande resurs i ett försvarspolitiskt arbete, utanför museers utställningar, besöksplatsers visningar och bunkerologers diskussioner. I invigningsritualen frammanas en historiskt djup militär maskulin beskyddslogik, något som bidrar till att säkerhetspolitiska satsningar kan framstå som önskvärda och kännas självklara.

Utifrån de tidigare kapitlens analyser och exempel kommer vi i det

följande att fördjupa diskussionen om vilka identiteter och maktrelationer som produceras i kulturarvifieringen av kalla kriget. Genom att kombinera det kritiska kulturarvsperspektivet med ett feministiskt perspektiv på internationella relationer har vi fått redskap både att avnaturalisera den nationella och könade gemenskap som produceras i kulturarvsgörandet och att reflektera över hur minnesskapandet påverkar samtidens diskussioner om hot och säkerhet. En utbredd tanke och ett politiskt ideal är att museer och andra kulturarvsinstitutioner ska stimulera till reflektion och till ett demokratiskt samtal om viktiga samhällsfrågor (SOU 2015:89; Guttormsen och Swensen 2016). Vårt breda urval av kulturarvsuttryck och aktörer visar hur kalla krigets kulturarvifiering med dess känslobemängda karaktär i stora stycken utgör ett hinder för ett sådant samtal när det gäller hotbilder och villkoren för samhällets säkerhet.

I det följande ska vi lyfta fram den samstämmighet som råder i kulturarvsgörandet, såväl om nationell gemenskap och genusrelationer som om hot, våld och trygghet. De skilda kulturarvsuttrycken bildar tillsammans en resonansbotten för en könad militär logik. I ett avslutande resonemang visas hur känslomättade symboler för en nationell gemenskap vävs ihop med genus och (hetero)sexualitet i etableringen av föreställningen om vapen och våldskapacitet som garanter för säkerhet.

Det homogena vi-et

I våra analyser tydliggörs hur kalla krigets historia genomgående berättas utifrån ett svenskt nationellt perspektiv, något som ofta understöds av det sätt på vilket den nationella utgångspunkten rumsligt gestaltas. På några kulturarvsplatser styrs besökarna genom utställningarna så att de kroppsligt intar en territoriell och ideologisk svensk mittenposition mellan stormakterna. Denna ”vita” position kännetecknas av utsatthet och av oskyldighet, det senare understruket av den återkommande framställningen av den svenska neutraliteten som ett nästintill naturgivet geografiskt och bio-geologiskt förhållande. Inklämt mellan de stora blocken framstår vi-et i kulturarvsgörandet som icke-aggressivt, men försatt i en prekär situation och med ett behov av att försvara sig mot de utifrån kommande hoten. Tidigare kapitel har också visat hur besö-

En uteplats med bunker och utsikt mot horisonten på Bungenäs.

kare erbjuds att mer direkt förkroppsliga en svensk kalla kriget-soldat eller inta en nationell beskyddarposition. Inom kulturarvsramen möjliggör detta både lustfylld lek, till exempel att åka olika militärfordon, och estetisk njutning, som när kalla krigets eldlinjer ut mot Östersjön omvandlas till strålande havsutsikter i exploateringen av Bungenäs.

Kulturarvifieringen förutsätter ett nationellt vi, i den meningen att besökaren eller brukaren förväntas känna igen, vara del av och känslomässigt och kroppsligt identifiera sig med en sådan historiskt förankrad gemenskap. Denna kan placeras långt bak i tiden – som i det närmast arkaiska vi som sedan tidernas begynnelse sökt skydd i berget – eller vara mer sentida, som det folkhems-vi som utvecklade moderna

vapen eller byggde en välfärdsstat. Men de återkommande utsagorna på museerna och i tv-dokumentärerna av typen hur nära kriget en gång var ”oss”, eller hur vi-et alltid bevakat gränsen österut, demonstrerar minnesskapandets tysta förutsättning, nämligen att besökaren inte bara är införstådd med, utan också ingår i en homogen och över tid stabil svenskhet, vars historia nu berättas och bevaras. Besökaren uppmuntras att relatera till och beröras av detta kollektiva vi, oavsett om det innebär att känna stolthet över nationella teknologiska och försvarsmässiga bedrifter, eller att uppleva nostalgisk igenkänning i Familjen Folkessons förment typiska kalla kriget-hemmiljöer.

Den nationella gemenskapen framstår alltså som att den bara är; den varken påtalas eller problematiseras. Detta får flera konsekvenser. En är den uppenbara exkluderingen av personer och erfarenheter som faller utanför denna ram, exempelvis människor som har erfarenheter från andra samhällsgemenskaper och nationella kontexter. Det är också viktigt att påpeka att det vi som minnesskapandet etablerar inte länkas till deltagande i en politisk gemenskap eller centreras kring specifika värderingar. Snarare grundas gemenskapen i en nativistisk föreställningsvärld som privilegierar härkomst och där genealogi och blodsband är centralt. Gemenskapen hör samman med, och uppfattas alltid ha hört samman med, en viss plats. Sammanvävningen av vi-et, tiden och platsen – blod, historia och territorium – gör sådana föreställningar synnerligen svåra att avtäcka och utmana. Den självklarhet och naturlighet som präglar tanken att nationen är en given plats, och att denna plats har en given, gemensam historia, innebär att även gemenskapens gränser förefaller naturligt fastställda och stabila.

En ytterligare konsekvens av detta skapande av nationell gemenskap är att hierarkier och maktskillnader inom vi-et osynliggörs och avpolitiseras (jfr McClintock 1995). Det nativistiska nationella vi-et känner inga konfliktlinjer eller motsättningar, utan här förmodas alla känna likadant och vilja samma sak. Det är alltså fråga om ett vi som inte bara förutsätts dela erfarenheter, utan som också framstår som en entitet med otvetydigt gemensamma intressen och som agerar samfällt mot yttre hot. Med något undantag öppnas därigenom inte för ideologiska motsättningar eller för möjligheten att det finns olika förhållningssätt till frågor om hot och försvar. Draget till sin spets betyder det att säkerhetspolitiska

ställningstaganden och handlingar tycks framsprungna direkt ur en naturgiven gemenskap och inte som föremål för samhällelig diskussion och demokratiska processer.

Vi-ets genus

I de olika kulturarvsuttryck vi har undersökt framträder en närmast totalt maskulin, militär erfarenhetsvärld. Avsaknaden inte bara av kvinnor som aktörer och minnesagenter utan även av feminint konnoterade representationer och miljöer är slående. Endast enstaka gånger såg vi referenser till lottakåren, som under kalla krigets början samlade 100 000 medlemmar (Sundevall 2011b), och över lag saknades representationer av det icke-militära försvaret. Genealogierna bakåt skapas genom att män relateras till män, det må vara i form av porträttrader av militära befälhavare, representationer av manliga politiker som förknippas med periodens kriser, eller relationslinjer i tiden som skapas då bunkerintresserade tar med sig sina söner för att undersöka spåren av tidigare generationers män som byggt försvarsinstallationer i berget. Minnesskapandets enkönade innehåll påtalas eller explicitgörs inte på kulturarvsplatserna, utan gestaltas snarare som givet och oproblematiskt.

Sällsynta är också de tillfällen då besökare har bjudits in att reflektera över de könsstereotyper och konstruktioner av maskulinitet som tonar fram i minnesskapandet. Vår tolkning är att kalla krigets kulturarv därmed understödjer en naturalisering av maskulint, militärt beskydd. En konsekvens av detta är att kvinnor framstår som i grunden oförmögna att skapa nationell trygghet. De tillmäts helt enkelt varken militär eller säkerhetspolitisk agens.

Det tydligaste exemplet i vårt kulturarvsmaterial på att erfarenheter som associeras till femininitet gestaltas är Flygvapenmuseum i Linköpings installation av kalla krigets hemma-miljöer där familjeliv och hemmets skötsel iscensätts. I utställningen finns en tydlig ambition både att kontextualisera periodens militära upprustning och att inkludera fler erfarenheter och uttryck än de maskulint och militärt kodade. Samtidigt sker en annan form av naturalisering i dessa gestaltningar, där sammankopplingen mellan familj, vardag och försvarsmakt ramar in militär upprustning som given och nödvändig: utan det militära beskyddet inget

hem och ingen välfärd. Utställningen återskapar både innehållsligt och rumsligt en könsseparerad beskyddslogik, där hemmet och det feminina tycks villkorat av ett militärt, maskulint beskydd. Om den femininit konnoterade sfären på så sätt gestaltas som i grunden en produkt av relationen till den maskulint militära ordningen, så är på samma sätt kvinnor som aktörer i huvudsak representerade genom sin relation till de centrala aktörerna, de beskyddande männen. I kulturarvet framskymtar kvinnor som fruar, döttrar eller mödrar, som representationer för ett slags statisk hemmafront eller som en fond mot vilken de säkerhetspolitiska handlingarna utspelas.

En viktig slutsats är att kvinnors närvaro i kulturarvsuttrycken, trots att den är sparsam, är betydelsefull eftersom specifika könsrelationer – framför allt i termer av stabila könsidentiteter och en heterosexuell kärnfamilj – kan fås att signalera säkerhet. I materialet framstår heteronormativa ideal av tydligt könsseparerade sfärer och stabila och monogama heterosexuella relationer som både en förutsättning för, och som ett tecken på, nationell säkerhet. Detta kan gestaltas symboliskt, som när kvarlevorna efter männen ombord på DC-3:an beskrivs komma hem till sina fruar och fruarna får ta emot männens medaljer i museidramaturgins upplösning. Men tankefiguren förekommer också som en oproblematiserad utsaga. På Flygvapenmuseum heter det exempelvis att ”[e]tt starkt samhälle med kärnfamiljen som minsta enhet behövdes för att säkra tryggheten i en hotfull omvärld”. Många forskare har påpekat att den här föreställningen var betecknande för säkerhetspolitiken under kalla kriget (Cronqvist 2004; 2012; Dumančić 2017; May 1988), och när den återkommer okommenterad i kulturarvsgörandet läggs ett samband fast mellan heterosexuell familjebildning och samhällelig trygghet.

Kvinnor fyller emellertid en viktig funktion även i kapaciteten som gestaltat frånvarande i kulturarvifieringarnas berättelser om hot och om hur säkerhet skapas. I framställningarna av ubåtsjakten på Marinmuseum i Karlskrona och av historien om DC-3:an på Flygvapenmuseum är det explicita uteslutandet av kvinnor – framhållandet av att kvinnor undanhålls från såväl de säkerhetspolitiska aktiviteterna som hemligheterna – ett sätt att rationalisera det maskulina militära projektet. Eftersom undanhållande formuleras i termer av godartat och paternalistiskt

beskydd, med innebörd att hon inte ska behöva veta, framstår såväl en militär logik som könsojämlikheten som legitim.

Vi har också sett hur frånvaron av kvinnor blir central i frambesvärjandet av jämlikhet mellan män. Historikern Elaine Tyler May (1988: 162) har påpekat att kalla krigets minskade klasshierarkier och ökande sociala jämlikhet åtföljdes av en betoning på könsskillnad: män kunde uppfattas som jämlika genom att kvinnor uteslöts, en logik som i den svenska kontexten kom till tydligt uttryck i den manliga värnplikten. Entreprenörens vision om Bungenäs tar stöd i den jämlikhet mellan män som värnplikten associeras med samtidigt som konventionella statusmarkörer som bilar, båtar och inhägnade tomter utesluts. Här approprieras alltså en idé om nationell och social jämlikhet, som den kommer till uttryck i kalla krigets historia och svenska mäns skyldighet att göra värnplikt, för att skapa en ekonomiskt lönsam och exklusiv miljö. I Bungenäs är det också tydligt att denna manliga jämlikhet stärks av kvinnors historiska frånvaro liksom av dagens avsaknad av feminint kodade uttryck. Det som riskerar att väcka associationer till femininitet – leksaker, blommor, torkvindor – trängs undan för att fantasin om jämlikhet ska kunna upprätthållas. Här blir vår analys att broderskapslängtan och militär homosocialitet, som uttrycks genom en retorik om en sann medborgerlig jämlikhet, kan trumfa i andra sammanhang starka föreställningar om jämställdhet som central komponent i svensk identitet.

Utifrån den feministiska tanken att beskyddslogiken både kräver en maskuliniserad beskyddare och en feminiserad skyddsbehövande, är ett mer oväntat resultat att vi såg flera kulturarvsplatser där varken kvinnor, hemmafronten eller den reproduktiva sfären med sina associationer till nationell överlevnad aktualiserades, inte ens som aktiverad eller uttalad frånvaro. I vår analys framträder ett tillslutet och självgenererande maskulint erfarenhetsrum. Här formas det nationella territoriet till ett ursprungligt och bio-geologiskt urlandskap, en transcendent plats utanför tiden och bortom samhällsgemenskapen. I dessa representationer ersätter landskapet kvinnokroppens, reproduktionens och familjens roll i beskyddslogiken. Istället för blodsmystik tonar ett slags territoriemystik fram, där urlandskapet föder fram vi-et, samtidigt som detta urlandskap, snarare än kvinnorna eller hemmafronten, frambesvärjs som det

som ska beskyddas. Beskyddare och beskyddad smälter ihop i ett tidlöst enkönat kretslopp av materia och män, där beskyddet av kvinnor, eller av den reproduktiva familjen, strängt taget inte behövs för att legitimera våldskapacitet eller upprustning.

En tolkning av undersökningsmaterialet är att den här typen av entonigt maskuliniserade representationer inte alltid är tillräckliga när det nationella kollektivet befinner sig i en kris eller en skarp situation infinner sig. När kriget verkligen kommer eller när nationens beskyddare dör, behövs kvinnor för att skapa mening och legitimitet i relation till de offer som avkrävs medborgarna. Under fältarbetena gjorde vi reflektionen att kvinnor förefaller betydligt mer framträdande när beredskapstidens historia berättas. I kalla krigets minnesskapande bryts den enkönade maskulina berättelsen, och representeras kvinnor, främst när periodens militära förluster adresseras. Det är viktigt att påpeka att medan ett fåtal dödsfall på detta sätt höjs upp och idealiseras, är många av dem som dog och skadades inom ramen för totalförsvaret osynliggjorda i minnesskapandet. Men på de båda kulturarvsplatser där militär död ändå står i centrum – Flygvapnets minneshall och DC-3:an-utställningen – har sörjande kvinnor (änkor, mammor, systrar) en bärande roll i narrativen och fungerar som känslomässiga identifikationspunkter. Vi ser kvinnor som tar avsked, som längtar och som sörjer, och som står lojala med sina män och söner. Synliggörandet av hustrur och mödrar kan ses som ett sätt att bekräfta det militära våldets rättfärdighet och nödvändighet: det är för dessa kvinnors trygghets skull som livsoffret sker. Uppvisandet av kvinnors sorg och kärlek till de förlorade kan också upphöja och idealisera militär död (Ruddick 1990). På så sätt approprieras kvinnors sörjande av staters militära och krigslegitimerande projekt (Åse, Quirico och Wendt 2019).

Säkerheten och det svenska fredsvåldet

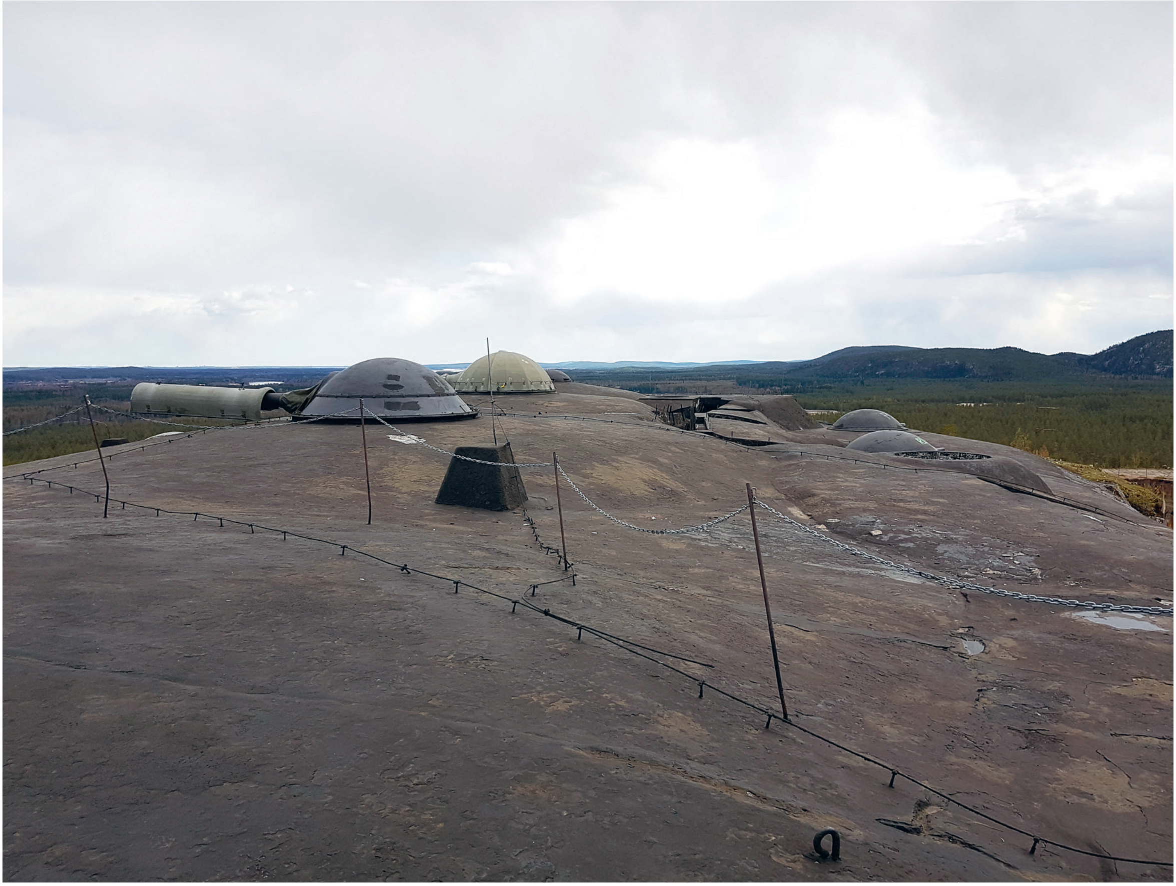
Centrala beståndsdelar i efterkrigstidens svenska självförståelse är fredlighet och frånvaro av krigserfarenhet. Fredsidentiteten associeras med positiva värden som ett starkt och oryggligt stöd till FN, internationell solidaritet och jämställdhet (Rosengren 2020; Sandman 2019). Samtidigt har vi sett få spår i kalla krigets kulturarvsuttryck av fredsnarrativ

som avvisar våld, eller av jämställdhet, som forskningen annars lyfter fram som bärande i samtidens berättelser om svenskar och deras historia (Martinsson, Griffin och Nygren 2016; Stråth 2000). Det militära våldet framstår istället som axiomatiskt och den svenska våldskapaciteten skildras som en framgångsrik teknologisk utveckling.

Vid flertalet av de kulturarvsplatser som vi har besökt står det militära våldets teknik och fordon i centrum genom teknisk information och framvisandet av stridsvagnar, flygplan och olika slags militärfordon, liksom genom bevarade kanoner, pjäser och batterier. Särskilt de fasta utställningarna betonar ett stadigt växande teknologiskt kunnande och fordonens, vapnens och försvarsanläggningarnas tekniska utveckling. Här framhålls en framgångsrik och innovativ svensk ingenjörskonst, för vilken stridsvagn 103 ofta får stå som sinnebild. Forskningslitteratur om krigsminnen och militära museer påpekar att detta slags teknikfetischism osynliggör vapens förstörelsekraft (Raths 2013), något som också gällt vårt undersökningsmaterial, där fysiska skador och materiell förstörelse i relation till svensk militär kapacitet och teknikutveckling knappast nämns.

Bevarade militära lämningar får mana fram bilder av en hotfull omgivning, men också berätta en historia om ett land som var militärt rustat och väl förberett. I linje med neutralitetspolitiken är det tillgången till och inte utövandet av militärt våld som privilegieras i kulturarvsuttrycken. Undantaget några lekinslag, sakuppgifter om svenska FN-soldaters våldshandlingar, bland annat i Kongo 1960–64, och ubåtsjakterna på 1980-talet saknas framställningar av aktivt svenskt våld mot någon människa eller stat. Även när, som i de mer fantasifulla och fantasmatiska kulturarvsuttrycken, fiendeinvasionen är här eller apokalypsen redan har hänt, framställs våld som beskydd och självförsvar – ett typiskt svenskt våld, om man så vill. Beskyddarvåldet skaver inte mot självbilden som fredsnation och möjligen är uppfattningen inte att sådant ”fredligt” våld behöver rättfärdigas, då det är i linje med antagandet att våldsmonopol och territoriell kontroll är vad som definierar en självständig stat.

Minnesskapandet etablerar också Sveriges djupa militarisering under kalla kriget som betingad av andra länders upprustning eller som en konsekvens av det geografiska läget. Att ha omfattande militära resurser

I Boden frammanar Rödbergsfortets kanoner känslan
av ett utsatt territorium och ett tidlöst hot.

framstår då som avhängigt yttre omständigheter, och som ett nödvändigt svar på andras ageranden, snarare än som resultat av egna politiska beslut och vägval. I detta framträder den svenska staten, trots sin våldskapacitet, som i avsaknad av säkerhetspolitisk och militär agens. Statens brist på självständig handlingskraft i dessa narrativ kan också relateras till neutralitetspolitikens orientering mot hur andra stater uppfattade landets militära resurser. Alliansfrihet och neutralitet vilade på idén att våldskapaciteten skulle avskräcka en potentiell angripare. Enligt tidens

strategiska tänkande skulle tillgången till våld föra med sig att fienden betedde sig på vissa sätt, nämligen avstod från att angripa (Karsh 1988). Den svenska neutralitetens trossats – att våld endast fick användas i självförsvar och för att skydda landet – innebar ett reaktivt förhållningssätt och ett avståndstagande från att självständigt och oavhängigt andra länders ageranden fatta beslut om våldsanvändning. Genom att inriktas på andras bedömning av den egna försvarsförmågan fanns en risk att Sverige och det svenska försvaret skulle förknippas med passivitet och feminiseras (jfr Åse 2014). Här vill vi dock uppmärksamma att den brist på självständig militär och maskulint konnoterad agens som neutraliteten hade som konsekvens också ligger bakom den lätthet med vilken den svenska statens historiska våldskapacitet i minnesskapandet kan framställas som fredlig och oskyldig, i grunden odelat beskyddande.

Helt centralt i kulturarvifieringarna av kalla kriget är framställningen av det svenska territoriet som utsatt, en utsatthet som relateras till en hotfull geografi. En konsekvens av att hotet ses som så nära knutet till den geografiska platsen är att det också kan uppfattas som historiskt konstant. Detta understryks av att hotet mot Sverige i kulturarvsuttrycken sällan består av en stat eller en person med mänsklig agens, utan oftare av en vektor eller en hotfull yta i öst. Kalla krigets fiende tycks varken ha kropp eller ansikte. Det saknas i stor utsträckning ett orientaliserat, rasifierat eller sexualiserat de som kontrasteras mot oss, undantaget de ironiska iscensättningarna av kommunistisk infiltration i Flygvapenmuseums hemmiljöer och de högst summariska beskrivningarna av U 137:s besättning i Marinmuseums utställning. Istället för gestaltningar av en konkret fiende med uppsåt att attackera Sverige eller kränka svenskt territorium, skildras hotet mot Sverige som allmänt österifrån-kommande. Minnesproduktionen implicerar att hotet inte kommer att försvinna, eftersom det ju hänger ihop med själva geografin. Då blir också behovet av att med militärt våld kunna beskydda det egna territoriet självförklarande.

Att det var militär teknik, vapen och våldskapacitet som kunde och skulle beskydda nationen under kalla kriget är en outsagd utgångspunkt i kalla krigets minnesskapande. Eftersom denna utgångspunkt inte synliggörs eller benämns i kulturarvsuttrycken erbjuds få möjligheter att distansera sig från eller reflektera över dåtidens säkerhetspolitiska och

militära kontext och vägval. Genom att kalla krigets militära teknik och våldsmedel beskrivs som självklart nödvändiga impliceras att de stod över politisk och etisk diskussion. Detta kan tolkas som en antydan om att eftersom sådan diskussion inte behövdes då, så behövs den inte heller nu. Sådana antydningar får också kraft av de tidskollapser som vi sett på kulturarvsplatserna i form av överskridna gränser mellan ett historiskt och avslutat då och ett samtida nu.

En ytterligare slutsats vi vill lyfta fram är att territoriet i kalla krigets kulturarvsuttryck befästs som en naturgiven grund för trygghet och säkerhet. Varken hotet utifrån eller tryggheten som ska åstadkommas handlar primärt om de politiska institutionerna, samhällsordningen eller ens medborgarna, utan om vad som framstår som ett icke-politiskt territorium. Antagandet att om territoriet är tryggt så är vi säkra blir till en sanning bortom politiken. Därmed kommer sådant som fysiska gränshinder och fortifikationer, liksom militär våldskapacitet och vapeninnehav att signalera trygghet. Det betyder också att säkerhetspolitik blir svårt att förstå på andra sätt än i termer av territoriell kontroll och statens våld.

Statens grund i våldsmonopol och territoriekontroll är något som ständigt befästs i kalla krigets kulturarvsuttryck. Gränsområdenas fortifikationer utgör konkreta lämningar av en bipolär världsordning, men som kulturarvsresurs får de främst förmedla idén att staten alltid måste besitta tillräcklig militär våldskapacitet för att kunna upprätthålla sitt våldsmonopol och kontrollen över territoriet. Kulturarvet skrivs därmed in i en tyngre, existentiell logik, där det som ytterst står på spel blir att skydda suveräniteten och den territoriala gränsen, något som på så sätt både skapas och återskapas som en förutsättning för säkerhet och överlevnad.

Samstämmighet och sammanblandningar

Den liberala demokratin bygger på idén att människors olika politiska uppfattningar, ideologiska skillnader och meningsmotsättningar kommer till uttryck i offentligheten och bryts emot varandra i ett öppet samtal. Genom minnesskapandets åkallande av bortompolitiska värden försvåras ett demokratiskt meningsutbyte, vilket betyder att ett inslag

som annars uppfattas som centralt i demokratin åsidosätts. Vår undersökning visar alltså att kalla krigets kulturarvifiering begränsar möjligheterna till ett öppet politiskt samtal. Berättelserna vi mött utmärks av en såväl åsiktsmässig som erfarenhetsmässig homogenitet. Det saknas till stor del gestaltningar av och öppningar mot att det kan finnas varierande sätt att förstå hot och vad som kan skapa trygghet. Centralt i ett demokratiskt styresskick är också att olika politiska institutioners roller och uppdrag skiljs åt och är tydliga – något som speglas till exempel i Museilagens (2017) paragraf fem som reglerar museernas självbestämmande, vilket ibland diskuteras i termer av armlängds avstånd till andra myndigheter och politiska företrädare (se till exempel Sveriges Museer 2021). När det handlar om det militära kulturarvet har vi sett att gränserna mellan institutioner med olika uppdrag och funktion suddas ut, exempelvis mellan kulturarvsinstitutioner, Försvarsmakten och de styrande lokala och nationella myndigheterna. I materialet finns också flera exempel på att rågången är upplöst mellan å ena sidan myndigheter och politiska institutioner med sinsemellan olika uppdrag och å andra sidan de som har till uppgift att granska makten, som journalister och olika medieföreträdare.

Vi vill också understryka att det finns en påtaglig samstämmighet i de värden som bevaras i kalla krigets kulturarvifiering. I centrum står nationell gemenskap – knuten till territoriet och förankrad i historien. När folk, historia och landområde uppgår i varandra framträder den nationella gemenskapen som ovillkorligen skyddsvärd. Det perspektiv som privilegieras i kulturarvsskapandet pekar alltså ut den transcendentala nationens säkerhet och överlevnad som det som ska värnas. Vi har sett få spår av kulturarvsuttryck som pekar ut politiska eller etiska värden som jämlikhet eller demokrati som viktiga att beskydda. När fokus begränsas till nationens överlevnad riskerar ett nativistiskt paradigm inom vilket blodsband avgränsar tillhörighet och rätten till beskydd att reproduceras och stärkas. Som ofta påpekats i feministiska analyser av konventionella säkerhetsbegrepp trängs också människor och människors miljö och livsbetingelser ut ur förståelsen av vad som är och kan vara säkerhet (Wibben 2011).

Samstämmigheten gäller också hur säkerhet ska skapas, nämligen genom en maskulin och militär beskyddslogik. Bokens analyser har lyft

fram hur militär våldskapacitet framstår som entydigt trygghetsskapande. Genom referenser till den privata intimsfären och till ”naturlig” heterosexualitet – mannen som beskyddare av såväl nationen som av ”sin” kvinna – framträder försvarsmakten som institution som både naturgiven och god. Härmed försvåras såväl ett kritiskt prövande av idén att militärt våld är trygghetsskapande som en politisk diskussion om vad människors säkerhet bortom militarism och bortom en hierarkisk beskyddslogik skulle kunna vara.

Genom kalla krigets minnesskapande etableras alltså en världsbild där säkerhet betyder att staten har territoriell kontroll och håller en fiende ute. En konsekvens blir att en fiende eller antagonist då också kan fungera som ett tecken på statens beskydd. Vi menar alltså att det krävs en fiende för att bekräfta statens förmåga att leverera beskydd. På detta sätt blir, paradoxalt nog, idén att någon (alltid) kan vara ute efter oss eller vårt territorium en signal för statens trygghet och beskydd. Vi har visat att medan specifika och kontextuella hot- och fiendebilder ofta saknas, privilegieras gestaltningar av hotet som generiskt och abstrakt, vilket öppnar för tolkningen att samma hot fortfarande måste gälla. Filosofen Mark Neocleous (2006) har påpekat att säkerhetspolitik för att uppfattas som legitim måste vila på människors upplevelser av hot och rädsla, eftersom sådana känslor skapar ett behov av en stark och, vill vi tillägga, maskuliniserad beskyddare – ett behov som militären med sin våldskapacitet har lätt att tillfredsställa. På så sätt kommer säkerhetspolitisk trygghet alltid, och oberoende av konkreta omständigheter, att innehålla en dimension av rädsla och hot. För kulturarvsgörandets del betyder detta att frammanandet av generiska säkerhetspolitiska hot försäkrar medborgarna om statens förmåga att garantera trygghet, något som också innebär ett befästande av en könsordning där män tillskrivs förmåga att garantera kvinnors trygghet.

Det militäremotionella komplexet

I en analys av hur bilder och fotografier av krigets offer påverkar människors möjligheter att förhålla sig kritiskt till krigföring och staters våldsanvändning påpekar Sontag (2004) att sådana bilder utgör en form av retorik. De förenklar, de upprepar och de får betraktaren att känna.

Därmed avfärdas politiken, som Sontag uttrycker det (2004: 16). På ett liknande sätt menar vi att den känslosamhet som utmärker kulturarvifieringen av kalla kriget bidrar till ett minnesskapande som förenklar, upprepar och avpolitiserar. Men istället för att betraktaren, som i Sontags exempel, fås att känna avsky för krigets skadeverkningar vill vi nedan lyfta fram hur den som tar del av kulturarvsuttrycken fås att känna och förutsätts identifiera sig med Sveriges, och svenska militära beskyddares, osjälviskhet, kompetens och välvilja.

Våra analyser visar att gestaltningarna av territoriets gränser, nationell gemenskap och i princip oföränderliga yttre hot ges ett emotionellt laddat innehåll, något som bidrar till en existentiell tyngd. Vi begreppsfäster detta förhållande som *det militäremotionella komplexet.* Det militärindustriella komplexet är ett begrepp som fångar den täta väven av relationer mellan politik, försvarsmakt och näringsliv, men vi vill istället sätta ljus på känslostrukturerna och på hur den militära våldskapaciteten sammanlänkas med, och laddas av, känslor. Vi menar att det är berättigat att tala just i termer av ett komplex i betydelsen en sammansatt, ibland svåröverskådlig men ändå sammanhängande konstruktion. Det finns tydliga mönster och kopplingar mellan de olika kulturarvsaktörerna i detta känsloarbete. Vare sig det är museer, medier, militärer eller bunkerologer som står som avsändare, aktiveras känslor på ett likartat sätt när den nationella gemenskapen, och det militära beskyddet av denna, framträder som något upphöjt, vackert och tryggt. En viktig poäng utifrån våra analyser är att den subversiva potential som brukar tillskrivas vardagsnära, lokalt och spontant drivna underifrån-initiativ (Robertson 2012) snarare vänts i sin motsats. I flera fall har själva överenskommelsen om ”boots-on-the-ground”-positionens premierade ställning förhindrat ett utmanande av etablerade och institutionaliserade föreställningar om säkerhet, våld och beskydd. I minnesskapade ”underifrån”, till exempel ideellt drivna mötesplatser för personer med stort intresse för kalla kriget, har ofta idealiserade och känsloburna föreställningar om kön, familj eller nation snarare konserverats än ifrågasatts.

I boken har vi lyft fram de känslomässiga förhöjningar som skapas när den utpekat skyddsvärda nationen knyts till en urhistoria och gemenskapen ges ett transcendent värde. Flera kulturarvsuttryck understödjer känslor av beundran inför gemenskapens gångna beskyddsprestationer,

känslor som förstärks genom historien och tidsdjupet: så har vi alltid varit. Det är kulturarvets förmåga att väcka både känslor och identifikation som understödjer en empatisk hållning gentemot militären (jfr Dittmer och Waterton 2017: 70). Även framställningar av rummet blir betydelsefulla när känslan av urgammal, gemensam kraftprestation får resonans i territorienaturen: den djupa och ändlösa skogen, det eviga, granithårda berget.

I detta känsloframbringande blir inte bara historien och naturen en resurs, utan även kvinnor och barn frammanar specifika känslor i relation till det militära kulturarvet. När militär våldskapacitet omformas till något för barn att leka med, kan barnens oskuldsfullhet och gullighet överföras på de militära artefakterna; stridsvagnen eller stridsflygplanet kan rent av framstå som rörande. Ett annat exempel handlar om den högtidlighet och de känslor av medlidande som förmedlas i relation till de nationella militära hjältar som offrat sig för oss. I kulturarvsgörandet fungerar kvinnorna som en form av känsloport. Det är framför allt genom deras förluster som besökarna inbjuds att känna. Detta innebär både att kvinnors kärlek och sorg gör den militära döden berörande och upphöjd, och att den individuella sorgen blir nationell, görs till något som vi-et delar. Besökaren inbjuds att bli del av ett (med)kännande kollektiv, och även – genom medlidandet med kvinnorna – att känna sig som en god medmänniska.

Ett viktigt resultat är knutet till hur känslor av kontroll och trygghet frammanas på kulturarvsplatserna. Även om hot och fara gestaltas på olika sätt är vår tolkning att den dominerande känslan blir trygghet och tillit till en god beskyddare med kapacitet att avvärja hot. Här fungerar ansamlingar av vapen och fordon, detaljerade beskrivningar av krigsscenarier och kartor där landskapet är genomkorsat av bunkrar och militäranläggningar som ett slags försäkringar om att landet var, och kanske fortfarande i grunden är, tryggt. Som vi diskuterade tidigare i boken underbygger det återkommande framvisandet av kalla krigets hemligheter känslan av en statlig och militär beskyddare som hade kontroll på fienden – ett kulturarvsskapande som implicerar att det faktum att staten har hemligheter bevisar dess förmåga att hålla vi-et tryggt och garantera dess säkerhet.

Vi vill också argumentera för att kalla krigets brist på ”riktig”

krigföring stärker det militäremotionella komplexet, särskilt i en svensk kontext. Som vi beskrivit öppnar detta för ett fantasmatiskt minnesskapande där det som faktiskt inte har hänt lika väl kunde ha hänt och kanske i själva verket hände. Frambringandet av känslor kopplade till hot, otrygghet och utplåning, liksom till maskulint beskydd, nationell trygghet och överlevnad, behöver därmed inte knytas till specifika kontexter eller situationer. Den fantasmatiska dimensionen av kalla kriget bidrar till att perioden blir en verkande säkerhetspolitisk resurs i samtiden. Eftersom kalla kriget, som det heter, aldrig kom, lämpar det sig dessutom väl för narrativ som naturaliserar våldskapacitet som trygghetsskapande. I ett slags bakvänd kontrafaktisk historieskrivning är logiken att eftersom inget tredje världskrig kom, var Sveriges djupa militarisering det som höll landet tryggt. Eftersom inte något hände bevisas att skyddet mot det som inte hände var både effektivt och det rätta.

Då minnesskapandet framhäver samstämmighet och lojalitet stärks känslouttrycken ytterligare – känslan får kraft av vetskapen att andra känner på samma sätt, något som också kan finna resonans i den föreställda nationella gemenskapen. Känslopotentialen hänger därtill samman med att deltagande i militär verksamhet kan gestaltas som altruistiskt, ett uttryck för att egna intressen och livsprojekt underordnas ett större värde eller gemenskap. Att sådant deltagande förknippas med patos och osjälviskhet, ytterst symboliserat av soldatens beredskap att offra livet för något större, bidrar ytterligare till känslosamheten. Vårt perspektiv är att styrkan och samstämmigheten i känslouttrycken hämmar ett samtal där åsikter och infallsvinklar kontrasteras och bryts mot varandra. När militär verksamhet naturaliseras och associeras med odelat positiva känslor försvåras betraktandet av frågor om säkerhet, trygghet och försvar som fundamentalt politiska. I en demokrati fordrar sådana frågor genomlysning, politisk diskussion och etisk reflektion.

Noter

1. Festen ägde rum 18/11 2017. Vi deltog i festen som del av förberedelsearbetet för det forskningsprojekt som den här boken bygger på.
2. SIPRI Arms Transfer Database: https://www.sipri.org/databases/armstransfers, sökord 1950–1960, hämtad 17/8 2022.
3. En översikt över våra fältarbeten finns i litteratur- och källförteckningen. I löptexten har vi infogat referenser till fältarbetena endast i de fall då det inte tydligt framgår av sammanhanget att framställningen bygger på fältarbetena.
4. Det material som har studerats på sociala medier är det som varit tillgängligt via medierna under studiens undersökningsperiod 2019–2021. Det utgörs både av under perioden nypublicerat och tidigare publicerat material som har legat kvar. Gruppens namn och användares identiteter och kännetecken har anonymiserats av integritetsskäl. Av samma anledning anges materialet ej i källförteckningen.
5. Personer som vi intervjuat är konsekvent avidentifierade. I de fall då vi intervjuat myndighetsrepresentanter uttalar de sig i denna roll.
6. https://www.forsvarsmakten.se/sv/aktuellt/2018/05/kanslosam-ceremoni-nar-upprattandet-av-gotlands-regemente-firades/, hämtad 12/8 2022.
7. Serien *Om kriget kom* är i skrivande stund (februari 2023) tillgänglig i sin helhet på Försvarsmaktens hemsida: https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/om-kriget-kom/
8. I Svensk Mediadatabas kategoriseras filmen som ”Icke-fiktiv film” medan Wikipedia beskriver den som Fiktion/Upplysning.
9. *Skymningsläge – Sverige under kalla kriget*, https://www.youtube.com/watch?v=gbdmZAC5_iM&t=1182s, hämtad 17/2 2023.
10. https://www.smha.se/, hämtad 23/9 2019; https://arholmanord.se/aktivitet/, hämtad 3/1 2022; https://arsenalen.se/nyheter/nytt-datum-for-familjedagen-2020/, hämtad 3/1 2022.
11. ”Wargaming at Arsenalen Tank Museum”, https://www.youtube.com/watch?v=PvbrHYGOa_M, hämtad 9/8 2021.
12. https://arsenalen.se/utstallningar/world-of-tanks-spelhorna/, hämtad 3/1 2022.

13. I mars 2022 anger Arsenalens hemsida att de på grund av den ”rådande situationen i världen” har valt att tills vidare stänga spelhörnan. Stängningen äger rum då vår undersökning är avslutad, och kan därför inte ägnas större uppmärksamhet här. Vi noterar dock att den skedde i anslutning till Rysslands invasion av Ukraina, vilken medförde både ett stort medialt fokus på krigshändelser i Sveriges närområde, och en snabb omsvängning av svensk utrikes- och säkerhetspolitik. En möjlig tolkning är att den realistiska krigslek som ”World of Tanks” innebär blir svårare att rama in som lek då det slags militära våld som gestaltas också äger rum här och nu. När verklighetens krig kryper närmre och uppfattas som hotfullt på riktigt blir det tydligt att dataspelskrigande är mer än en okomplicerad eller oskyldig museilek. Se https://arsenalen.se/utstallningar/world-of-tanks-spelhorna/, hämtad 6/3 2022.
14. ”Wargaming at Arsenalen Tank Museum”, https://worldoftanks.eu/en/news/community/arsenalen-event-2016-recap/, hämtad 9/8 2021.
15. ”World of Tanks – Turretless Swede”, Strv-103, https://www.youtube.com/watch?v=Ei5ymy2zbC4, hämtad 9/7 2021.
16. ”Wargaming at Arsenalen Tank Museum”, https://worldoftanks.eu/en/news/community/arsenalen-event-2016-recap/, hämtad 9/8 2021.
17. https://arholmanord.se/batteri/, hämtad 3/1 2022.
18. Region Gotland antog 2012 en detaljplan och ett gestaltningsprogram för Bungenäs, och båda finns tillgängliga via regionens hemsida: http://kartor.gotland.se/Detaljplan/09-P-219.pdf, hämtad 27/2 2023.
19. https://www.smha.se/, hämtad 23/9 2019. Nätverket gjorde om sin hemsida under 2021.
20. https://arholmanord.se/batteri/, hämtad 3/1 2022.
21. Se t.ex. artikeln ”Hemlig bunker till salu: ’Försvaret vill köpa’”, *Svenska Dagbladet* 17/6 2017, eller beskrivningen av Aeroseum, https://www.smha.se/museer/aeroseum/, hämtad 23/9 2019.
22. https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/artiklar/kalixlinjen/, hämtad 7/1 2022.
23. Se följande källor: Regeringen (1998) Framställning om byggnadsminnesförklaring m.m. av Bodens fästning. Regeringsbeslut 25/6 1998, tillgänglig via https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001710529&thumbnail=false, hämtad 3/8 2022; Regeringen (2007) Framställning om byggnadsminnesförklaring av, fastställande av skyddsföreskrifter för samt överföring av finansieringsansvaret för kustartilleribatteri på Arholma, Norrtälje kommun, Stockholms län. Regeringsbeslut 3/4 2007, tillgänglig via https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumen-

tId=21000001715707&thumbnail=false, hämtad 3/8 2022; *Försvar i förvar* 2005.

24. https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/artiklar/kalixlinjen/, hämtad 7/1 2022.
25. *Stril i luftförsvaret*, https://www.youtube.com/watch?v=YEVECMU-JKg0, hämtad 27/2 2023.
26. Scenen från invigningen är refererad efter Dalregementets egen Facebooksidas direktsändning från tillfället, hämtad 11/1 2022.
27. https://www.forsvarsmakten.se/sv/aktuellt/2021/10/i-13-ar-tillbaka-dalregementet-ater-i-rikets-tjanst/, hämtad 12/1 2022.

Litteratur och källor

Litteratur och tryckta källor

Aburrah, Sufyan (2019) Time tells a story. Temporality as a marker of ideology in the Palestinian political discourse. *Pragmatics and Society,* 10(2), s. 230–250.

Agius, Christine (2006) *The Social Construction of Swedish Neutrality. Challenges to Swedish identity and sovereignty.* Manchester: Manchester University Press.

Agrell, Wilhelm (2010) *Fredens illusioner. Det svenska nationella försvarets nedgång och fall*. Stockholm: Atlantis.

Alton, Jerk (1975) Erik Lundberg och trädgårdskonsten. I: Armin Tuulse, Per-Olof Westlund och Jerk Alton, *Erik Lundberg. Arkitekturhistoriker, byggnadsminnesvårdare, trädgårds- och landskapsarkitekt*. Kungl. Vitterhets Historie och Antikvitets Akademien, Antikvariskt arkiv 60, Stockholm, s. 15–20.

Anderson, Benedict (1991 [1983]) *Imagined Communities. Reflections on the Origin and Spread of Nationalism*. London: Verso.

Axelsson, Tony och Persson, Maria (2016) *Ledningsplats Björn och kalla krigets kulturarv*. GOTARC Series C. Arkeologiska skrifter, nr 79. Göteborgs universitet.

Bachtin, Michail (1988) *Det dialogiska ordet*. Gråbo: Anthropos.

Baraitser, Lisa (2017) *Enduring Time*. London: Bloomsbury Academic.

Barney, Timothy (2015) *Mapping the Cold War. Cartography and the Framing of America's International Power*. Chapel Hill: University of North Carolina Press.

Basham, Victoria (2016) Gender, race, militarism and remembrance. The everyday geopolitics of the poppy. *Gender, Place & Culture* 23(6), s. 883–896.

Bateson, Gregory (1972) *Steps to an Ecology of Mind. Collected Essays in Anthropology, Psychiatry, Evolution, and Epistemology*. Chicago: University of Chicago Press.

Bateson, Patrick och Martin, Paul (2013) *Play, Playfulness, Creativity and*

Innovation. How Playful Behaviour Drives Innovation. Cambridge: Cambridge University Press.

Baumgardt, Veronika (2017) *Ibland blir vi osams. Drakel och Viggos bok om krig och fred.* Linköping: Flygvapenmuseum.

Bell, Duncan (2006) Introduction. Memory, trauma and world politics. I: Duncan Bell (red.), *Memory, Trauma and World Politics. Reflections on the Relationship between Past and Present*. Houndmills: Palgrave Macmillan, s. 1–29.

Bennet, Tony (1995) *The Birth of the Museum. History, Theory, Politics*. London: Routledge.

Bennet, Tony (2004) *Pasts Beyond Memory. Evolution, Museums, Colonialism*. London: Routledge.

Bennett, Luke (2013) Who goes there? Accounting for gender in the urge to explore abandoned military bunkers. *Gender, Place & Culture*, 20(5), s. 630–645.

Bennett, Luke (red.) (2017) *In the Ruins of the Cold War Bunker. Affect, Materiality and Meaning Making*. London: Rowman & Littlefield International.

Berger, John (2008 [1972]) *Ways of Seeing.* London: Penguin Classics.

Bevernage, Berber (2012) *History, Memory, and State-Sponsored Violence. Time and Justice.* New York and London: Routledge.

Björkdahl, Annika och Buckley-Zistel, Susanne (2016) Spatializing peace and conflict. An introduction. I: Annika Björkdahl och Susanne Buckley-Zistel (red.), *Spatializing Peace and Conflict. Mapping the Production of Places, Sites and Scales of Violence* [e-bok]. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 1–22.

Bourke, Joanna (2015) *Deep Violence. Military Violence, War Play, and the Social Life of Weapons*. Berkeley: Counterpoint.

Boym, Svetlana (2001) *The Future of Nostalgia.* New York: Basic Books.

Bratich, Jack (2006) Public secrecy and immanent security. A strategic analysis. *Cultural Studies,* 20(4), s. 493–511.

Brodie, Janet Farrell (2011) Learning secrecy in the early Cold War. The RAND Corporation. *Diplomatic History*, 35(4), s. 643–670.

Carrington, Kerry, McIntosh, Alison och Scott, John (2010) Globalization, frontier masculinities and violence. Booze, blokes and brawls. *British Journal of Criminology,* 50(3), s. 393–413.

Cavarero, Adriana (2011) *Horrorism. Naming Contemporary Violence*. New York: Columbia University Press.

Coetzee, Wayne Stephen (2018) *Ideals and Interests in Swedish Foreign Policy. Explaining the South Africa Gripen deal*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborgs universitet.

Cohn, Carol (1987) Sex and death in the rational world of defense intellectuals. *Signs. Journal of Women in Culture and Society,* 12(4), s. 687–718.

Cohn, Carol (1993) Wars, wimps and women. Talking gender and thinking war. I: Miriam Cooke och Angela Woollacott (red.), *Gendering War Talk*. Princeton: Princeton University Press, s. 227–246.

Connell, Raewyn (1995) *Masculinities*. Berkeley: University of California Press.

Cosgrove, Denis (1998 [1984]) *Social Formation and Symbolic Landscape*. Madison: University of Wisconsin Press.

Costigliola, Frank (1997) The nuclear family. Tropes of gender and pathology in the Western alliance. *Diplomatic History,* 21(2), s. 163–13.

Cronenberg, Arvid (1990) Från Karlsborg till Boden. I: Bror Oscar Nyström och Sven Skeppstedt (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*. Boden: Kungl. Bodens artilleriregementes historiekomm., s. 29–81.

Cronqvist, Marie (2004) *Mannen i mitten. Ett spiondrama i svensk kallakrigskultur*. Doktorsavhandling. Stockholm: Carlsson.

Cronqvist, Marie (2009) Det befästa folkhemmet. Kallt krig och varm välfärd i svensk civilförsvarskultur. I: Magnus Jerneck (red.), *Fred i realpolitikens skugga*. Lund: Studentlitteratur, s. 169–197.

Cronqvist, Marie (2012) Survival in the welfare cocoon. The culture of civil defense in Cold War Sweden. I: Annette Vowinckel, Marcus M. Payk och Thomas Lindenberger (red.), *Cold War Cultures. Perspectives on Eastern and Western European Societies*. New York: Berghahn Books, s. 191–210.

Deleuze, Gilles och Guattari, Félix (1987) *A Thousand Plateaus. Capitalism and Schizophrenia*. Minneapolis: University of Minnesota Press.

Deleuze, Gilles och Guattari, Félix (1994) *What is Philosophy?* London: Verso.

Deleuze, Gilles och Parnet, Claire (1987) *Dialogues*. London: Athlon.

Denman, Derek S (2020) On fortification. Military architecture, geometric power, and defensive design. *Security Dialogue,* 51(3), s. 231–247.

Designmanual Bungenäs (2014) [Aktiebolaget Bungenäs Kalkbrott, Design kommittén, Skälsö Arkitekter] Sundström, Anna, Ers, Bruno, Björnsdotter, Magdalena, Melander, Karl och Paulsson, Linnea. Visby: utgivare okänd.

van Dinther, Micha (2016) A former Swedish military bunker is commandeered as a subterranean summerhouse. *Wallpaper* 3/12 2016. Tillgänglig via: https://www.wallpaper.com/architecture/a-former-military-bunker-is-commandeered-as-a-superior-subterranean-summerhouse.

Dittmer, Jason och Waterton, Emma (2016) Embodied memory at the Australian war memorial. I: Danielle Drozdzewski, Sarah De Nardi och Emma Waterton (red.), *Memory, Place and Identity. Commemoration and*

Remembrance of War and Conflict. London: Routledge, s. 169–188.

Dittmer, Jason och Waterton, Emma (2017) Affecting the body. Cultures of militarism at the Australian war memorial. I: Divya Praful Tolia-Kelly, Emma Waterton och Steve Watson (red.), *Heritage, Affect and Emotion. Politics, practices and infrastructures.* Abingdon: Routledge, s. 47–74.

Doevenspeck, Martin (2016) Territoriality in Civil War. The ignored territorial dimensions of violent conflict in North Kivu, DRC. I: Annika Björkdahl och Susanne Buckley-Zistel (red.), *Spatializing Peace and Conflict. Mapping the Production of Places, Sites and Scales of Violence* [e-bok]. Basingstoke: Palgrave Macmillan, s. 41–59.

Dumančić, Marko (2017) Hidden in plain sight. The histories of gender and sexuality during the Cold War. I: Philip E. Muehlenbeck (red.), *Gender, Sexuality, and the Cold War. A Global Perspective.* Nashville: Vanderbilt University Press, s. 1–12.

Eduards, Maud (2007) *Kroppspolitik. Om Moder Svea och andra kvinnor*. Stockholm: Atlas.

Eduards, Maud (2012) What does a bath towel have to do with security policy? Gender trouble in the Swedish armed forces. I: Annica Kronsell och Erika Svedberg (red.), *Making Gender, Making War. Violence, Military and Peacekeeping Practices*. London: Routledge, s. 51–62.

Ehn, Billy (1986) *Museendet. Den museala verkligheten*. Stockholm: Carlsson.

Ehn, Billy, Frykman, Jonas och Löfgren, Orvar (1993) *Försvenskningen av Sverige. Det nationellas förvandlingar*. Stockholm: Natur och kultur.

Ekman, Sten (2015) Kalixlinjen. Den svenska fronten mot Sovjet. *Militär Historia*, nr 12.

Ekström, Simon (2021) *Sjödränkt. Spektakulär materialitet från havet*. Göteborg & Stockholm: Makadam.

Elg, Johan och Ternblad, Sten (2020) Möjligheter och utmaningar i att spela militär logistik. Rekommendationer för framtida spelutveckling. *FOI Rapport FOI-R-5038-SE*.

Enloe, Cynthia (2007) *Globalization and Militarism. Feminists Make the Link.* Lanham: Rowman and Littlefield.

Ericsson, Lars (1990) Från besättningstrupp till utbildningscentrum. I: Sven Skeppstedt och Bror Oscar Nyström (red.), *Boden. Fästningen, garnisonen, samhället*. Boden: Kungl. Bodens artilleriregementes historiekomm., s. 189–228.

Expressen (2015) Drömmen om trendiga Bungenäs på Gotland, 30/6.

Farbøl, Rosanna (2017) Commemorating a war that never came. The Cold War as counter-factual war memory. I: Tea Sindbæk Andersen och Barbara Törnquist-Plewa (red.), *The Twentieth Century in European Memory.*

Transcultural Transmission and Reception. Leiden: Brill, s. 149–169.

Feldmann Eellend, Beate (2013) *Visionära planer och vardagliga praktiker. Postmilitära landskap i Östersjöområdet*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholm Studies in Ethnology 7.

Forssberg, Anna Maria och Kronberg, Klas (2014) *Lumpen. Från mönstring till muck*. Stockholm: Atlantis.

Forty, Adrian (2012) *Concrete Culture. A Material History*. London: Reaktion Books.

Foxall, Andrew (2013) Photographing Vladimir Putin. Masculinity, nationalism and visuality in Russian political culture. *Geopolitics,* 18, s. 132–156.

Friedrich, Ernst (2014 [1924]) *War against War [facsimile Krieg dem Kriege]*. Nottingham: Spokesman.

Frihammar, Mattias och Krohn Andersson, Fredrik (2020) Man Caves. Om bunkrar som manliga trygghetszoner. I: Malin Rönnblom, Ida Linander och Linda Sandberg (red.), *(O)tryggt. Texter om plats, motstånd och makt*. Stockholm: Premiss förlag, s. 124–148.

Frihammar, Mattias och Krohn Andersson, Fredrik (2022) Breaking the seal, keeping it real. On authenticity and masculinity in engaging with bunkers. *Ethnologia Scandinavica*, 52, s. 183–199.

Frihammar, Mattias, Krohn Andersson, Fredrik, Wendt, Maria och Åse, Cecilia (2021) Kalla kriget som njutning och ideal. *Dagens Arena*, 20/2.

Försvar i förvar. En utredning om det kalla krigets kulturarv och Sveriges gömda museer. (2005) Stockholm: Garnisonstryckeriet.

Gee, David (2014) *Spectacle, Reality, Resistance. Confronting a culture of militarism*. London: Forces Watch.

Gegner, Martin (2012) War monuments in East and West Berlin. I: Martin Gegner och Bart Ziino (red.), *The Heritage of War*. Abingdon: Routledge, s. 64–87.

Gerber, Sofi (2011) Öst är väst men väst är bäst. *Östtysk identitetsformering i det förenade Tyskland*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholm studies in ethnology 5.

Goldstein, Joshua (2001) *War and Gender. How Gender Shapes the War System and Vice Versa*. Cambridge: Cambridge University Press.

Graham, Brian och Howard, Peter (2008) Heritage and identity. I: Brian Graham och Peter Howard (red.), *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot: Ashgate, s. 1–15.

Grahn, Jan-Olof (2019) *Om svensk signalspaning. Kalla kriget*. Stockholm: Medströms.

Gross, David (1985) Temporality and the modern state. *Theory and Society,* 14, s. 53–82.

Grosz, Elisabeth (1998) Thinking the new. Of futures yet unthought. *Symplokē,* 6(1–2) s. 38–55.

Gustafsson Reinius, Lotten (2002) *Den förtrollade zonen. Lekar med tid, rum och identitet under Medeltidsveckan på Gotland*. Doktorsavhandling. Nora: Bokförlaget Nya Doxa.

Guttormsen, Torgrim Sneve och Swensen, Grete (2016) Introduction. Heritage, democracy and the public – Nordic approaches. I: Torgrim Sneve Guttormsen och Grete Swensen (red.), *Heritage, Democracy and the Public. Nordic Approaches*. Farnham: Ashgate, s. 1–10.

Göransson, Mattias (2017) *Björnen kommer! Om ryssrädsla, mönsterseende och militära misstag*. Göteborg: Offside press.

Hall, Patrik (2000) *Den svenskaste historien. Nationalism i Sverige under sex sekler*. Doktorsavhandling. Stockholm: Carlsson.

Hall, Stuart (1997) *Representation. Cultural Representations and Signifying Practices*. London: Sage.

Harrison, Rodney (2013) *Heritage. Critical approaches*. Abingdon: Routledge.

Harvey, David (2001) Heritage pasts and heritage presents. Temporality, meaning and the scope of heritage studies. *International Journal of Heritage Studies,* 7(4), s. 319–338.

Hegardt, Johan (2015) Historiska museet och dess narrativ. I: Malin Grundberg, Johan Hegardt, Patrik Nordström och Fredrik Svanberg (red.), *Ett museum måste irritera. Fyra röster om Historiska museet*. Stockholm: Historiska museet, s. 201–341.

Hewison, Robert (1987) *The Heritage Industry. Britain in a Climate of Decline*. London: Methuen.

Higate, Paul (2018) Men, masculinity and social security. I: Caron E. Gentry, Laura J. Shepherd och Laura Sjoberg (red.), *The Routledge Handbook of Gender and Security*. London: Routledge, s. 70–82.

Higgins, Scarlett (2018) Purity of essence in the Cold War. *Dr. Strangelove*, paranoia, and bodily boundaries. *Textual Practice,* 32(5), s. 799–820.

Hirdman, Yvonne (2009) *Med kluven tunga. LO och genusordningen*. Stockholm: Atlas.

Hughes Tidlund, Ida (2021) *Autonomous Åland. A Hundred Years of Borderwork in the Baltic Sea*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholms universitet.

Huizinga, Johan (1945) *Den lekande människan (homo ludens*). Stockholm: Natur och Kultur.

Hultqvist, Peter (2021) Tal på Folk och försvar 12/1, tillgänglig via regeringens hemsida: https://www.regeringen.se/tal/2021/01/forsvarsminister-peter-hultqvists-tal-vid-folk-och-forsvar-2021/, hämtad 1/2 2021.

Hutchings, Kimberly (2008) Cognitive short cuts. I: Jane L. Parpart och Ma-

rysia Zalewski (red.), *Rethinking the Man Question. Sex, Gender and Violence in International Relations*. London: Zed Books, s. 23–46.

Huysmans, Jef (2011) What's in an act? On security speech acts and little security nothings. *Security Dialogue,* 42(4–5), s. 371–383.

International Council of Museums (2017 [1986]) *ICOM Code of Ethics for Museums*.

Jacobs, Janet (2010) *Memorializing the Holocaust. Gender, Genocide and Collective Memory*. London: I.B. Tauris.

Jacobsson, Göran och Ingesson Thoor, Alf (2019) *De som aldrig kom hem. Haverier med omkomna i Flygvapnet 1946–1989*. Kristinehamn: Norlén & Slottner.

Jezierska, Katarzyna och Towns, Ann (2018) Taming feminism? The place of gender equality in the "Progressive Sweden" brand. *Place Branding and Public Diplomacy,* 14(1), s. 55–63.

Karlsson, Thomas (2018) *Låtsaskrigen. Föreställningar om krig, maskulinitet och historia i krigsspel under 200 år*. Doktorsavhandling. Umeå: Umeå Studies in History and Education.

Karsh, Efraim (1988) *Neutrality and Small States*. London: Routledge.

Kirshenblatt-Gimblett, Barbara (1998) *Destination Culture. Tourism, Museums, and Heritage*. Berkeley: University of California Press.

Kitchen, Veronica och Mathers, Jenny G. (red.) (2018) *Heroism and Global Politics*. Abingdon, Oxon: Routledge.

Kronsell, Annica (2012) *Gender, Sex and the Postnational Defense. Militarism and Peacekeeping.* Oxford: Oxford University Press.

Kulturmiljölag (KML) SFS 1988:950, senaste lydelse; SFS 2002:620.

Landes, Joan B. (2001) *Visualizing the Nation. Gender, Representation, and Revolution in Eighteenth-Century France*. Ithaca: Cornell University Press.

Larkin, Craig och Parry-Davies, Ella (2019) War museums in postwar Lebanon. Memory, violence, and performance. *Nationalism and Ethnic Politics,* 25(1), s. 78–96.

Lefebvre, Henri (1991 [1974]) *The Production of Space*. Oxford: Blackwell.

Legg, Stephen (2011) Assemblage/apparatus. Using Deleuze and Foucault. *Area* 43(2), s. 128–133.

Linderoth, Andreas (red.) (2011) *Kriget som aldrig kom. 12 forskare om kalla kriget.* Karlskrona: Marinmuseum.

Lloyd, Genevieve (1984) *The Man of Reason. "Male" and "Female" in Western Philosophy*. London: Routledge.

Lowenthal, David (2002) The past as a theme park. I: Terence Young och Robert Riley (red.), *Theme Park Landscapes. Antecendents and Variations*.

Washington DC: Dumbarton Oaks, s. 11–23.
Lundell, Erika (2014) *Förkroppsligad fiktion och fiktionaliserade kroppar. Levande rollspel i Östersjöregionen*. Doktorsavhandling. Södertörn: Stockholm studies in ethnology.
Macdonald, Sharon (2013) *Memorylands. Heritage and Identity in Europe Today*. London: Routledge.
MacKenzie, Megan och Foster, Alana (2017) Masculinity nostalgia. How war and occupation inspire a yearning for gender order. *Security Dialoge*, 48(3), s. 206–223.
Magnusson, Thomas och Olsson, Simon (2016) Konsten att sälja underrättelser. De polska tavelförsäljarna. I: *Svenskt flyg under kalla kriget*. Stockholm: Medströms, s. 229–243.
Malm, Anders (2019) *Operational Military Violence. A Cartography of Bureaucratic Minds and Practices*. Doktorsavhandling. Göteborg: Göteborg Studies in Politics 158.
Manjikian, Mary (2020) *Gender, Sexuality and Intelligence Studies. The Spy in the Closet* [e-bok]. Springer International Publishing.
Martinsson, Lena, Gabriele Griffin och Katarina Giritli Nygren (2016) Introduction. Challenging the myth of gender equality in Sweden. I: Lena Martinsson, Gabriele Griffin och Katarina Giritli Nygren (red.), *Challenging the Myth of Gender Equality in Sweden*. Bristol: Policy Press, s. 1–24.
Masco, Joseph (2010) ”Sensitive but Unclassified”. Secrecy and the counterterrorist state. *Public Culture,* 22(3), s. 433–463.
Massey, Doreen (2005) *For Space*. London: Sage.
May, Elaine Tyler (1988) *Homeward Bound. American Families in the Cold War Era*. New York: Basic Books.
McClintock, Anne (1993) Family feuds. Gender, nationalism and the family. *Feminist Review,* 44, s. 61–80.
McClintock, Anne (1995) *Imperial Leather. Race, Gender and Sexuality in the Colonial Contest.* London: Routledge.
McWilliams, Anna (2013) *An Archaeology of the Iron Curtain. Material and Metaphor*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholm studies in archaeology 59.
Melley, Timothy (2012) *The Covert Sphere. Secrecy, Fiction and the National Security State.* Ithaca: Cornell University Press.
Miller, Gloria E (2004) Frontier masculinity in the oil industry. The experience of women engineers. *Gender, Work and Organization,* 11(1), s. 47–73.
Mosse, George (1990) *Fallen Soldiers. Reshaping the Memory of the World Wars*. New York: Oxford University Press.

Museilag (2017) SFS 2017:563.

Muzaini, Hamzah och Minca, Claudio (red.) (2018) *After Heritage. Critical Perspectives on Heritage from Below*. Cheltenham: Edward Elgar.

Mårsell, Maria (2021) Militarismens ontologi. Krig och fred som mänskliga existensvillkor i Frida Stéenhoffs *Stridbar ungdom* och Elin Wägners *Släkten Jerneploogs framgång*. *Tidskrift för litteraturvetenskap,* 51(1–2), s. 129–137.

Nail, Thomas (2017) What is an assemblage? *Substance*, 46(1), s. 21–37.

Neocleous, Mark (2006) "What do you think of female chastity?" Identity and loyalty in the national security state. *Journal of Historical Sociology*, 19(4), s. 374–396.

Pateman, Carole (1989) *The Disorder of Women*. Cambridge: Polity Press.

Petersson, Bo (2012) Den svenska neutraliteten. Reflektioner kring politisk myt och nationell identitet. I: Kurt Almqvist och Kristian Gerner (red.), *Kalla kriget. Sverige, en stormakt utan vapen?* Stockholm: Axel & Margaret Ax:on Johnsons stiftelse för allmännyttiga ändamål, s. 109–118.

Pettman, Jan Jindy (1996) *Worlding Women. A Feminist International Politics*. London: Routledge.

Proposition 1995/96:12, Totalförsvar i förnyelse.

Proposition 1999/2000:30, Det nya försvaret.

Proposition 2016/17:116, Kulturarvspolitik.

Proposition 2020/21:30, Totalförsvaret 2021–25.

Raths, Ralf (2013) From technical showroom to full-fledged museum. The German Tank Museum Munster. I: Wolfgang Muchitsch (red.), *Does War Belong in Museums? The Representation of Violence in Exhibitions*. Bielefeld: Transcript Verlag, s. 83–98.

Reeves, Audrey (2018) Mobilising bodies, narrating security. Tourist choreographies at Jerusalem's Holocaust History Museum. *Mobilities,* 13(2), s. 216–230.

Reeves, Audrey och Heath-Kelly, Charlotte (2020) Curating conflict. Political violence in museums, memorials, and exhibitions. *Critical Military Studies,* 6(3–4), s. 216–230.

Regeringen (2018) Pressmeddelande 26/2 2018. Regeringen godkänner Fortifikationsverkets köp av marinhamnen i Fårösund.

Region Gotland (2012a) Detaljplan för Bunge Biskops 1:23 (Bungenäs). Tillgänglig via Region Gotlands hemsida: http://kartor.gotland.se/Detaljplan/09-P-219.pdf, hämtad 27/2 2023.

Region Gotland (2012b) Gestaltningsprogram tillhörande detaljplan för Bunge Biskops 1:23 (Bungenäs). Tillgänglig via Region Gotlands hemsida: http://kartor.gotland.se/Detaljplan/09-P-219.pdf, hämtad 27/2 2023.

Residence (2014) Hemma hos bunkern på Bungenäs. 14/8.
Ringbom, Sixten (1987) *Stone, Style and Truth. The Vogue for Natural Stone in Nordic Architecture 1880–1910*. Helsinki: Finska fornminnesföreningens tidskrift 91.
Robertson, Iain J. M. (red.) (2012) *Heritage from Below*. Farnham: Ashgate.
Ronström, Owe, Johansson, Carina och Bjärhall, Britt (2002) *KA3 – från KustArtilleri till KulturArv. Rapport från forskningsprogrammet Kulturarvspolitik*. Högskolan Gotland.
Rosengren, Emma (2020) *Gendering Nuclear Disarmament. Identity and Disarmament in Sweden During the Cold War*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholm Studies in International Relations 2.
Ruddick, Sara (1990) *Maternal Thinking. Towards a Politics of Peace*. London: Women's Press.
Rüsen, Jörn (1987) Historical narration. Foundation, types, reason. *History and Theory*, 26(4), s. 87–97.
Sandman, Tua (2019) *The Dis/Appearances of Violence. When a "Peace Loving" State Uses Force*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholm Studies in Politics 180.
Schechner, Richard (1993) *The Future of Ritual. Writings on Culture and Performance*. London: Routledge.
Schofield, John och Cocroft, Wayne (red.) (2007) *Fearsome Heritage. Diverse Legacies of the Cold War*. Vancouver: Left Coast Press.
Shildrick, Margit (1997) *Leaky Bodies and Boundaries. Feminism, Postmodernism and (Bio)ethics*. Abingdon: Routledge.
Shome, Raka (2001) White femininity and the discourse of the nation. Re/membering Princess Diana. *Feminist Media Studies,* 1(3), s. 323–342.
Seantel, Anais och Walby, Kevin (2016) Secrecy, publicity and the bomb. Nuclear publics and objects of the Nevada Test Site 1951–1992. *Cultural Studies*, 30(6), s. 949–968.
Shapiro, Michael (2000) National times and other times. Rethinking citizenship. *Cultural Studies,* 14(1), s. 79–98.
Silberstein, Daniel (2020) *Humanity Washed Ashore. Visual Representations of Practices, People, and the Borders of Europe*. Doktorsavhandling. Stockholm: Stockholms universitet.
Simmel, George (1906) The sociology of secrecy and of secret societies. *American Journal of Sociology*, 11(4), s. 441–498.
Sjoberg, Laura (2016) Witnessing the protection racket. Rethinking justice in/of wars through gender lenses. *International Politics,* 53(3), s. 361–384.
Sjoberg, Laura och Peet, Jessica (2011) A(nother) dark side of the protection

racket. Targeting women in wars. *International Feminist Journal of Politics*, 13(2), s. 163–182.

Sjöberg, Maria (2012) *Kritiska tankar om historia*. Lund: Studentlitteratur.

Smith, Laurajane (2006) *Uses of Heritage*. New York: Routledge.

Smith, Laurajane (2008) Heritage, gender and identity. I: Brian Graham och Peter Howard (red.) *The Ashgate Research Companion to Heritage and Identity*. Aldershot: Ashgate, s. 159–178.

Sontag, Susan (1977) *On Photography*. London: Allen Lane.

Sontag, Susan (2004) *Att se andras lidande*. Stockholm: Bromberg.

SOU 2015:89, *Ny museipolitik*.

Stahl, Roger (2009) *Militainment Inc. War, Media, and Popular Culture* [e-bok]. Hoboken: Taylor & Francis.

Stråth, Bo (2000) Poverty, neutrality and welfare. Three key concepts in the modern foundation myth of Sweden. I: Bo Stråth (red.), *Myth and Memory in the Construction of Community. Historical Patterns in Europe and Beyond*. Bryssel: Multiple Europes No. 9. P.I.E.-Peter Lang, s. 375–401.

Stråth, Bo (2001) Neutralitet som självförståelse. I: Kurt Almqvist och Kay Glans (red.), *Den svenska framgångssagan?* Stockholm: Fischer & Co, s. 165–179.

Strömberg, Per (2013) Funky bunkers. The post-military landscape as readymade space and a cultural playground. I: Gary A. Boyd och Denis Linehan (red.), *Ordnance. War + Architecture and Space.* Abingdon: Routledge.

Strömberg, Per (2010) Swedish military bases of the Cold War. The making of a new cultural heritage. *Culture Unbound*, 2(5), s. 635–663.

Sturfelt, Lina (2014) The constantly conscripted citizen. The Swedish army narrative of conscription during the early Cold War. *Militärhistorisk tidskrift*, 1, s. 23–58.

Sundevall, Fia (2011a) *Det sista manliga yrkesmonopolet. Genus och militärt arbete i Sverige 1865–1989*. Doktorsavhandling. Göteborg & Stockholm: Makadam.

Sundevall, Fia (2011b) Kallt krig, het könsdebatt. I: Andreas Linderoth (red.) *Kriget som aldrig kom. 12 forskare om kalla kriget.* Karlskrona: Marinmuseum, s. 122–137.

Svenska Dagbladet (2017) Hemlig bunker till salu. ”Försvaret vill köpa”, 17/6.

Sveriges Museer (2021) *Armlängds avstånd. Tillståndet i landet enligt 104 museichefer. En rapport om §5 i museilagen*. Tillgänglig via Sveriges Museers hemsida: https://sverigesmuseer.se/wp-content/uploads/2021/07/Slutversion_rapporten-arml%C3%A4ngds-avst%C3%A5nd-5-juli-2021.pdf, hämtad 27/2 2023.

Theweleit, Klaus (1995) *Mansfantasier*. Stockholm: Symposion.
Tickner, J. Ann (1992) *Gender in International Relations*. New York: Columbia University Press.
Tickner, J. Ann (2001) *Gendering World Politics. Issues and Approches in the Post-Cold War Era.* New York: Perseus Books.
Tidy, Joanna (2016) The gender politics of "ground truth" in the military dissent movement. The power and limits of authenticity claims regarding war. *International Political Sociology*, 10(2), s. 99–114.
Tidy, Joanna och Turner, Joe (2020) The intimate international relations of museums. A method. *Millennium,* 48(2), s. 117–142.
Tolia-Kelly, Divya Praful, Waterton, Emma och Watson, Steve (red.) (2016) *Heritage, Affect and Emotion. Politics, Practices and Infrastructures*. Abingdon: Routledge.
Tollin, Katharina (2010) *Sida vid sida. En studie av jämställdhetspolitikens genealogi 1971–2006*. Doktorsavhandling. Stockholm: Atlas akademi.
Turner, Victor (1974) *Dramas, Fields, and Metaphors. Symbolic Action in Human Society*. Ithaca: Cornell University Press.
Virilio, Paul och Lotringer, Sylvère (2008 [1983]) *Pure War*. New York: Semiotext(e).
Wallin, Fredrik (red.) (2020) *Kvinnorna vid FRA, del 2. Kvinnors berättelser från FRA under 1940- och 50-talen*. Bromma: FRA.
Wallin, Fredrik (odat.) *FRA:s historia i korthet. Från morsetelegrafi till cyberförsvar.* Tillgänglig via FRA:s hemsida: https://fra.se/download/18.55af049f184e92956c43f20/1658314605605/FRAs-historia-i-korthet.pdf, hämtad 27/2 2023.
Walters, William (2020) Everyday secrecy. Oral history and the social life of a top-secret weapons research establishment during the Cold War. *Security Dialogue,* 51(1), s. 60–76.
Weber, Max (1994 [1919]) The profession and vocation of politics. I: Peter Lassman och Ronald Speirs (red.), *Weber Political Writings*. Cambridge: Cambridge University Press, s. 309–369.
Weeks, Kathi (2011) *The Problem with Work. Feminism, Marxism, Anti-work Policies and Post-work Imaginaries*. Durham: Duke University Press.
Welland, Julia (2017) Violence and the contemporary soldiering body. *Security Dialogue*, 48(6), s. 524–540.
Wendt, Maria (2021) Gendered frames of violence in military heritagization. The case of Swedish Cold War history. *Journal of War and Culture Studies*, DOI: 10.1080/17526272.2021.1902093.
Wendt, Maria och Åse, Cecilia (2021) Krig, kön och nationellt minnesskapande. I: Emil Edenborg, Sofie Tornhill och Cecilia Åse (red.), *Feministiska*

perspektiv på global politik. Lund: Studentlitteratur, s. 237–250.
Westberg, Jacob (2010) *Svensk neutralitetspolitik*. Stockholm: SNS förlag.
Wibben, Annick (2011) *Feminist Security Studies. A Narrative Approach*. London: Routledge.
Wilcox, Lauren (2009) Gendering the cult of the offensive. *Security Studies,* 19(2), s. 214–240.
Young, Iris Marion (1990) *Justice and the Politics of Difference*. Princeton University Press.
Young, Iris Marion (2003) The logic of masculinist protection. Reflections on the current security state. *Signs. Journal of Women in Culture and Society,* 29(1), s. 1–25.
Yuval-Davis, Nira (1997) *Gender and Nation*. London: Sage.
Zehfuss, Maja (2007) *Wounds of Memory. The Politics of War in Germany*. Cambridge: Cambridge University Press.
Žižek, Slavoj (1994) Between symbolic fiction and fantasmatic spectre. Towards a Lacanian theory of ideology. *Analysis*, 5, s. 49–62.
Åse, Cecilia (2013) Monarchical manoeuvres. Gender, nation and the boundary problem in post-war Swedish constitutional development. *NORA. Nordic Journal of Feminist and Gender Research,* 21(3), s. 172–186.
Åse, Cecilia (2014) Skammens skepp. När U 137 gick på grund. I: Andreas Linderoth (red.), *Det dolda hotet. 12 forskare om ubåtar.* Karlskrona: Marinmuseum, s. 131–151.
Åse, Cecilia (2016) Ship of Shame. Gender and nation in narratives of the 1981 Soviet submarine crisis in Sweden. *Journal of Cold War Studies,* 18(1), s. 112–132.
Åse, Cecilia (2018) The gendered myth of protection. I: Caron Gentry, Laura Shepherd och Laura Sjoberg (red.), *Routledge Handbook of Security Studies*. Abingdon: Routledge, s. 273–283.
Åse, Cecilia (2022) Rationalizing military death. The politics of the new military monuments in Berlin and Stockholm. *Critical Military Studies*, 8(1), s. 77–98.
Åse, Cecilia och Wendt, Maria (2019a) Comparison as feminist method. Denaturalising gender and nation. I: Cecilia Åse och Maria Wendt (red.), *Gendering Military Sacrifice. A Feminist Comparative Analysis.* London: Routledge, s. 17–40.
Åse, Cecilia och Wendt, Maria (2019b) Conclusion. The gendered politics of military sacrifice. I: Cecilia, Åse och Maria Wendt (red.), *Gendering Military Sacrifice. A Feminist Comparative Analysis.* London: Routledge, s. 177–197.
Åse, Cecilia och Wendt, Maria (2021) Gendering the military past. Under-

standing heritage and security from a feminist perspective. *Cooperation and Conflict*, 56(3), s. 286–308.

Åse, Cecilia och Wendt, Maria (2022) Gender, memories and national security. The making of a Cold War military heritage. *International Feminist Journal of Politics*, 24(2), s. 221–242.

Åse, Cecilia, Quirico, Monica och Wendt, Maria (2019) Gendered grief. Mourners' politicisation of military death. I: Cecilia Åse och Maria Wendt (red.), *Gendering Military Sacrifice. A Feminist Comparative Analysis.* London: Routledge, 145–176.

Åselius, Gunnar (2005) Swedish strategic culture after 1945. *Cooperation and Conflict,* 40(1), s. 25–44.

Film, radio, tv och audiovisuella material

Förebudet (1987) Försvarsmakten/FLC film & video. Kungliga bibliotekets audiovisuella samlingar.

G som i hemlig (1994) Sveriges Television (dokumentär av Olle Häger) https://www.svtplay.se/video/28690678/g-som-i-hemlig, hämtad 27/2 2023.

Hemliga svenska rum (2008) Svea television/Sveriges Television https://www.youtube.com/watch?v=_75I8npRsTA, hämtad 27/2 2023.

Horisont (1964) Flygvapnets filmdetalj https://www.youtube.com/watch?v=N-zw2iqRorLk&t=198s, hämtad 27/2 2023.

Kalla krigets fordon (2014) Mediabruket/Sveriges militärhistoriska arv.

Kalla krigets hemligheter. Del 2: "Mer än bara mönster" (2018) Mediabruket/Sveriges militärhistoriska arv. Sänd SVT2 2020-02-11 https://www.youtube.com/watch?v=m9HWQctcsqo&t=1s, hämtad 27/2 2023.

Kalla krigets hemligheter. Del 1–6 (2018) Mediabruket/Sveriges militärhistoriska arv https://www.youtube.com/watch?v=fMLsWebb6bw&list=PLp3f-mTScQ4VBFd6_75C7Csf3JPWpYiqOR, hämtad 27/2 2023.

När kriget kommer. Del 1–5 (2021) Pannrummet/Försvarsmakten https://www.forsvarsmakten.se/sv/om-forsvarsmakten/darfor-finns-forsvarsmakten/nar-kriget-kommer/, hämtad 27/2 2023.

Om kriget kom. Del 1: "Förebudet" (2019) Mediabruket/Försvarsmakten https://www.youtube.com/watch?v=4mXC7UMmwrw&t=1s, hämtad 27/2 2023.

Om kriget kom. Del 1–8 (2019) Mediabruket/Försvarsmakten https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/om-kriget-kom/, hämtad 27/2 2023.

Skymningsläge – Sverige under kalla kriget (2016) Mediabruket. Sänd SVT1

2017-05-18 https://www.youtube.com/watch?v=gbdmZAC5_iM&t=1182s, hämtad 27/2 2023.

Snillet som knäckte den hemliga G-skrivaren (2020) UR Samtiden https://urplay.se/program/217827-ur-samtiden-armemuseum-bakom-stangda-dorrar-snillet-som-knackte-den-hemliga-g-skrivaren, hämtad 27/2 2023.

Spionen Stig Wennerström (2008) Sveriges Radio https://sverigesradio.se/avsnitt/1662687, hämtad 27/2 2023.

Stril i luftförsvaret (1983) https://www.youtube.com/watch?v=YEVECMUJKgo, hämtad 27/2 2023.

Svenska hemligheter. Del 1: ”Sveriges öga och öra” (2010) Mediabruket/Sveriges Television https://www.youtube.com/watch?v=N4Aow21uAKw, hämtad 27/2 2023.

Digitala källor

Dalregementets Facebooksida, inlägg från 23/10 2021. https://www.facebook.com/100064941843662/videos/573759717182462, hämtad 11/1 2022.

https://arholmanord.se/aktivitet/, hämtad 3/1 2022.

https://arholmanord.se/batteri/, hämtad 3/1 2022.

https://arsenalen.se/nyheter/nytt-datum-for-familjedagen-2020/, hämtad 3/1 2022.

https://arsenalen.se/utstallningar/world-of-tanks-spelhorna/, hämtad 3/1 2022.

https://arsenalen.se/utstallningar/world-of-tanks-spelhorna/, hämtad 6/3 2022.

https://flygvapenmuseum.se/utstallning/hemliga-handlingar/, hämtad 3/1 2022.

https://www.forsvarsmakten.se/sv/information-och-fakta/var-historia/artiklar/kalixlinjen/, hämtad 7/1 2022.

https://www.forsvarsmakten.se/sv/aktuellt/2018/05/kanslosam-ceremoni-nar-upprattandet-av-gotlands-regemente-firades/, hämtad 12/8 2022.

https://www.forsvarsmakten.se/sv/aktuellt/2021/10/i-13-ar-tillbaka-dalregementet-ater-i-rikets-tjanst/, hämtad 12/1 2022.

https://www.smha.se/, hämtad 23/9 2019.

https://www.smha.se/museer/aeroseum/, hämtad 23/9 2019.

Regeringen (1998) Framställning om byggnadsminnesförklaring m.m. av Bodens fästning. Regeringsbeslut 25/6 1998, tillgänglig via https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001710529&thumbnail=false, hämtad 3/8 2022.

Regeringen (2007) Framställning om byggnadsminnesförklaring av, fastställande av skyddsföreskrifter för samt överföring av finansieringsansvaret för kustartilleribatteri på Arholma, Norrtälje kommun, Stockholms län. Regeringsbeslut 3/4 2007, tillgänglig via https://bebyggelseregistret.raa.se/bbr2/show/bilaga/showDokument.raa?dokumentId=21000001715707&thumbnail=false, hämtad 3/8 2022.

SIPRI. Stockholm International Peace Research Institute (2022). https://www.sipri.org/databases/armstransfers, sökord 1950–1960, hämtad 17/8 2022.

Wargaming at Arsenalen Tank Museum. https://worldoftanks.eu/en/news/community/arsenalen-event-2016-recap/, hämtad 9/8 2021.

World of Tanks – Turretless Swede. Strv-103, https://www.youtube.com/watch?v=Ei5ymy2zbC4, hämtad 9/7 2021.

Fältarbeten och refererade intervjuer

Aeroseum, 21–22/3 2019.
Arholma Nord 29/6–1/7 2020.
Armémuseum, 18/11 2017.
Bungenäs fritidshusområde, 20–21/2 2019, 26–28/8 2020.
Flygvapnets minneshall, 3/5 2019.
Flygvapenmuseum, 31/1–1/2 2019, 7/5 2019, 1/10 2021.
Arsenalen, 26/9 2019, 29/2 2020.
FRA-Museet, 31/1 2020.
Försvarsmuseum Boden, 14–16/5 2019.
Gotlands Försvarsmuseum, 26–28/8 2020.
Kalixlinjens museum, Viltfarmen, 15/5 2019.
Marinmuseum, 29–30/1 2019.
Norrtälje Luftvärnsmuseum, 2/7 2020.
Rödbergsfortet, 15/5 2019.

Regionantikvarie, Visby, 19/2 2019.
Besökare, Arholma, 30/6 2020.
Besökare, Arholma, 1/7 2020.
Boende Bungenäs, Stockholm, 30/9 2020.
Entreprenör, Arholma, 30/6 2020.
F.d. byalagsordförande, Arholma, 2/7 2020.
F.d. chef SMHA, Stockholm, 18/8 2020.

F.d. museichef, Linköping, 31/1 2019.
F.d. värnpliktig på Bungenäs, Stockholm, 17/11 2021.
Guide, Arholma, 30/6 2020.
Guide, Arholma, 1/7 2020.
Initiativtagare och f.d. chef, Göteborg, 22/3 2019.
Museichef, Boden, 16/5 2019.
Museichef, Strängnäs, 24/9 2019.
Museiföreståndare, Norrtälje, 2/7 2020.
Museipedagog, Boden, 16/5 2019.
Museipedagog, Göteborg 22/3 2019.
Museipedagog, Linköping, 1/2 2019.
Programledare, Stockholm, 6/2 2019.
Stadsarkitekt, Visby, 19/2 2019.

Bilder

Alla bilder av författarna, utom där annat anges.

Tack!

Den här boken är ett resultat av ett treårigt tvärvetenskapligt forskningsprojekt om kalla krigets kulturarv. Det har varit ett oerhört roligt och inspirerande arbete, som ständigt ställt oss inför oväntade och tankeutmanande situationer. Boken hade inte varit möjlig att skriva utan det generösa bemötande vi fått på de många kulturarvsplatser vi har besökt. Så vårt varmaste tack vill vi rikta till alla de museipedagoger och guider, museichefer, besökare, volontärer, initiativtagare, bunkerhusägare, bunkerintresserade, tjänstemän och entreprenörer som delat med sig av sin tid och sina erfarenheter.

Vi vill också lyfta fram de kollegor som läst och kommenterat våra kapitel i olika stadier – era synpunkter har varit ovärderliga! Stort tack för inspirerande och, på bästa sätt, kritiska diskussioner, Maud Eduards, Malin Henriksson, Markus Idvall, Maria Jansson, Anders Sjögren, Britta Zetterström Geschwind samt forskarseminarierna i genusvetenskap respektive etnologi vid Institutionen för etnologi, religionshistoria och genusvetenskap (ERG) på Stockholms universitet. Projektets vetenskapliga referensgrupp, bestående av Helaine Silverman, Bo Stråth och John Tosh, gav oss i synnerhet i projektets inledningsfas nya saker att tänka på och hjälpte oss att ringa in det riktigt viktiga. Malte Breiding Hansen, projektets praktikant under hösten 2019: tack för hjälp med allt från litteraturöversikter till hemsida, och, inte minst, för intressanta tolkningar av kulturarvsmaterialet! Vi är också väldigt glada för de

kommentarer som de båda anonyma granskarna samt den vetenskapligt ansvariga för Kriterium-processen, Yvonne Svanström, har bidragit med, och som gjort manuset både tydligare och skarpare.

Till sist vill vi tacka Stiftelsen Riksbankens Jubileumsfond som finansierat detta projekt, samt stiftelsen Bergmangårdarna på Fårö. Här fick vi möjlighet att i en enastående vacker omgivning och i lugn och ro inleda det gemensamma skrivarbetet.

CECILIA ÅSE är professor i genusvetenskap vid Stockholms universitet. Hennes forskning innefattar genusperspektiv på nation, våld och säkerhet.

MARIA WENDT är docent i internationella relationer vid Stockholms universitet. Hon forskar om säkerhetsfrågor, militärt våld och genus.

MATTIAS FRIHAMMAR är docent i etnologi vid Stockholms universitet. Han forskar om kulturarv och meningsskapande i mötet mellan natur och kultur.

FREDRIK KROHN ANDERSSON är lektor i konstvetenskap vid Stockholms universitet. Han forskar inom arkitekturhistoria och kulturarvsstudier.